

Юрій ЛИПА

ТВОРИ

БІЙ
ЗА УКРАЇНСЬКУ
ЛІТЕРАТУРУ

Серія
“СПАДЩИНА”

Започаткована в 2005 р.

Видання
здійснено при підтримці
Львівської міської Ради

Юрій ЛИПА

ТВОРИ

Том 4

Бій за українську літературу
Київ, вічне місто

Львів
КАМЕНЯР
2012

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР
Л61

Видання об'єднує два гостро-публіцистичних твори відомого українського письменника, публіциста, літературознавця, історіософа, лікаря, громадського діяча Юрія Липи (1900–1944) – літературознавчий есей “Бій за українську літературу” та нарис “Київ, вічне місто”.

Вступна стаття
Михайла Гнатюка
Художнє оформлення серії
Ігоря Шутурми

Текст подається за виданням:

Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава: Народній Стяг, 1935. – 152 с.; Липа Ю. Київ, вічне місто // Дзвони. – 1938. – № 7–8.

ISBN 978-966-607-186-9 (т. 4)
ISBN 5-7745-1102-2

© Видавництво “Каменярь”,
упорядкування, 2012
© Михайло Гнатюк,
вступна стаття, 2012

ВІД ВИДАВЦЯ

До тому, який продовжує систематизоване видання творчої спадщини Юрія Липи, ввійшли літературознавчий есеї “Бій за українську літературу” та публіцистичний нарис “Київ, вічне місто”, написані в середині 1930-х рр.

Тексти подаються за першодруками з максимальним збереженням авторського правопису.

ПОЗБУТИСЯ КОМПЛЕКСУ МЕНШОВАРТОСТИ

Двадцять міжвоєнних років в історії української літератури – одні з найтрагічніших. Якщо література на підрадянській Україні внаслідок тоталітарного панування зазнає повної катастрофи (майже цілковите знищення українських письменників у 1930-х рр.), то спротивом цьому стало змагання за право вільного розвитку літератури поза межами радянської імперії. Саме такі права виборювали письменники та культурні діячі, що жили на той час у Галичині, Празі та інших центрах української еміграції.

О. Ольжич, характеризуючи міжвоєнні роки як добу “жорстоку, як вовчиця”, писав, що з першої світової війни зродилася “остання ідейна активізація соціалізму в формі більшовицької революції в Росії та комуністичного ферменту в Західній Європі.

Та з найглибшої моральної депресії й кризи саме з переможених постала нова духовна дійсність – ідеалістична духовість націоналізму, що відкрила для Європи й цілого світу справжню нову епоху.

Відтепер культурний процес визначають такі чинники: 1) оборона старої демоліберальної культури разом із консервативними пережитками; 2) наступ на неї “пролетарської” культури комунізму; 3) переможне поборювання обох цих витворів ліберально-матеріалістичного ідейного світу з боку нової націоналістичної духовости”.

Чи не перше місце серед українських інтелектуалів того часу належить письменникам, що входили до “Празької школи”. У столиці тодішньої Чехословаччини зосереджувалися як представники старшого покоління українських письменників (О. Олесь, С. Черкасенко, В. Королів-Старий, Наталена Королева), так і молодше покоління українських митців слова (Є. Маланюк, Ю. Дараган, Л. Мосендз, Г. Мазуренко, Ю. Липа). Молодим “пражанам” судилося засобами художнього слова викликати у сучасника віру в “силу Духа”,

потребу надолужити втрачене, виховати сильну особистість, яка здатна стати на прох за свою державу. Саме ця молодь продовжила традиції І. Франка, Лесі Українки в боротьбі за втрачену державу. Водночас зміну парадигми поглядів молодшого покоління можна простежити на прикладі стосунків батьків та дітей: Олександра Олеса – О. Ольжича, Івана і Юрія Лип, Ярослава та Святослава Гординських. При цьому у кожного з молодших була величезна повага до своїх батьків.

Ю. Липа, Є. Маланюк, Ю. Дараган, Г. Мазуренко, як і О. Ольжич та О. Теліга, у своїх художніх творах, так і в публіцистиці та літературознавстві, утверджували нездоланну силу духа, культ особистості, здатної перебороти обставини. Треба було подолати комплекс меншовартості, що запанував серед певної частини української суспільності. Ідеології культурництва батьків, за словами Є. Маланюка, у 1920-30-х рр. для нового покоління перестало вистачати.

Це почуття меншовартості, за теорією австрійського психіатра Адольфа Адлера, – явище, яке має позитивний характер, бо воно потрібне у житті людини. Воно універсальне, притаманне кожній людині, бо стимулює розвиток, поступ, досконалість людського життя. Нема людини без почуття меншовартості, тому люди з цим почуттям є нормальними.

Українське суспільство міжвоєнного двадцятиріччя мало своє почуття меншовартості, воно виявлялося в окремих індивідуальностях, в окремих групах, як і в усьому національному загалі. Одною з головних ознак нашого національного "почуття меншовартості" в Адлеровому розумінні є наше прагнення до визволення й державности. А. Адлер писав, що кожен симптом у житті людини зокрема і людей в цілому проявляється в динаміці, тобто в розвитку. Тому можна сказати, що у нього є минуле і майбутнє. Майбутнє нерозривно пов'язане з нашими бажаннями і метою, тоді як минуле вказує на характер неповноцінності чи неадекватності, які ми намагаємося подолати. Ось чому комплекс неповноцінності нас більше цікавить на початку, в той час як комплекс переваги цікавить людину в динаміці, в розвитку. Ці два комплекси природнім чином пов'язані. Нас не повинно дивувати, якщо у випадку, коли ми розглядаємо комплекс меншовартості, ми виявимо більш чи менш

скритий комплекс переваги. З другого боку, ми досліджуємо комплекс переваги в динаміці, ми кожен раз знаходимо більш чи менш скритий комплекс меншовартости¹. Полемічне почуття меншовартости, з якого шукала свій вихід українська суспільність міжвоєнного двадцятиріччя, знаходило вихід у літературі, що повинна була компенсувати мистецькими засобами втрату державности, а водночас налаштувати сучасників на новий виток національно-визвольного руху.

Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Ольжич, О. Теліга у художніх творах утверджували нездоланну силу духу, культ сильної особистости, здатність перебороти обставини. Саме О. Ольжич у поемі “Городок”, написаній під впливом подій у Городку у 1933 р., писав:

*Товаришу, любий мій брате,
Дивися у вічі рабам, –
Як будете так воювати,
України не бачити вам!*

Доба “жорстока, як вовчиця” мусить виховати людей, здатних до чину. Ю. Липа виявляє це у поетичній формулі:

*Націє, народжена з вогня,
Націє великая, молись, –
Яснозбройний Юрій, як колись,
Осідлав могутнього коня...*

*Розбігається отрутна мла
Від проміння дивного лиця;*

*Націє, народжена з огня,
Ось прийшов твій Юрій, мов воскрес,
Стримує могутнього коня,
Простягає руку до небес.*

Українці як нація мають містичне відчуття правічної землі, яка бере початок від трипільської культури. “Досліди над трипільською культурою дали глибокі границі сучасним українцям, а кількатися-

¹ Див.: Адлер А. Комплекс неполноценности и комплекс превосходства // Адлер А. Наука жить. – К.: Port Royal, 1997. – С. 185–190.

чолітня безперервна традиція густонаселеної праУкраїни, як висловився один з українських учених у своїй праці (В. Щербаківський), знов дає сучасним українцям доказ непорушності володіння своєю землею упродовж тисячоліть”². Цю думку Ю. Липа відстоює не тільки у своїх літературно-критичних дослідженнях, а й у студіях з філософії, історії, археології, етнопсихології, фітотерапії.

Етнопсихологічні студії дають підстави Ю. Липі не шукати якогось одного критерію у подібності двох митців слова. Творчість кожного письменника – це унікальна своїм підсонням країна.

Філософія інтуїтивізму, надзвичайно популярна у першій половині ХХ ст. (А. Бергсон, Б. Кроче), вважала, що будь-який науковий аналіз, вбирання літературного твору у певні логічні категорії не можуть дати позитивних наслідків при аналізі. Тому Ю. Липу не цікавить приналежність певного письменника до того чи іншого угруповання. Врешті, видатні постаті України, яких Ю. Липа бачив часто у домі свого батька Івана Липи, імпонували йому великим розумом, а заодно скромністю, простотою та ввічливістю. Чим є на шляху консолідації нації, наприклад, така людська особистість, якою був І. Франко: “Може це (роль людської особистості. – М. Г.) відчув Франко, коли назвав себе, свою велику творчу індивідуальність тільки сторожовим собакою, що гарчить на сторожі своєї раси”³.

Асоціативне мислення Ю. Липи не шукає якогось окремого світогляду (тут можна знайти елементи “філософії життя” В. Дільтея, філософії Ніцше, інтуїтивізм А. Бергсона та Б. Кроче), воно визначає основи мислення поетів “Празької школи”. Саме під впливом цієї філософської парадигми у тридцятих роках ХХ ст. постає книга Ю. Липи “Бій за українську літературу” (1935). Основою її стали його статті, що друкувалися на сторінках Донцовського “Вістника”: “Розмова з наукою”, “Організація почуття”, “Боротьба з янголом”, “Розмова з Заходом”, “Campus Martius”, “Селянський король”, “Розмова з минулим”, “Сіра, жовта й червона”, “Батько дефетистів”. Праця Ю. Липи відразу ж одержала схвальну оцінку, яка зводилася до того,

² Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1991. – С. 40.

³ Там само. – С. 248.

що праця стане “... видатним твором нашого покоління, який має всі дані на те, щоб стати підставою для думання прийдешньої української еліти”⁴.

Виходячи з такого синтетичного світогляду, Ю. Липа говорить про призначення митця і мистецтва у житті. В умовах українського суспільства, яке перебувало під червоним окупантом, українська література набула “червоного кольору”. Крім того, література буває “сірою і жовтою”, і весь цей спектр кольорів сигналізує про небезпеку, яка чигає на “мистецтво слова” в умовах життя українців у ХХ ст.

Сіра література – це література удержавлена, яка передусім виконує “державне” замовлення; вона певним чином оспівує інтереси держави, а звідси і оплачується відповідними гонорарами. Жовта література – література, продюгована для грошей; автор “жовтого” твору “має всі дані для того, щоб уміти підробити всі почування, всі можливі ентузіазми. В залежності від того, яких вимагає ринок”⁵.

Написані на злобу дня “червоні” книги часто мають утилітарний характер, та у них є те, що особливо приваблює читача. “Це пульсування крові, пульсування живе, нерівне, але щире. В тому пульсуванню – жива людина, що пише до живих людей. Це книжки, що вийшли з крові, і тому це червоні книжки”. Такі книги “виросли з ритму биття серця сучасників”; є безпосереднім виявом духових теренів самої раси – у цьому їх цінність”⁶.

Дуже часто філософське підґрунтя досліджень Ю. Липи – це різні світоглядні концепції: “Подаючи перекрій часто цілих світоглядів, не можна було обминути подавання цитат. Цитати тут потрібні, як найвиразніші гасла найвиразніших постатей. Зрештою, коли хто має що до сказання, то цитати йому в цьому напевно не заважатимуть, а хто не має про що говорити, тому не pomoже і вся демагогія лірика, і все верхоглядство газетяра”⁷.

Красне письменство – це свято, а на свято кожен іде не тільки у святковому вбранні, а й з талантом митця. Те ж стосується і

---

⁴ Доленга С. Рецензія // Ми. – 1935. – Весна. – С. 175.

⁵ Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава, 1935. – С. 3.

⁶ Яремчук І. Бій за українську літературу // Четверті липівські читання. – К., 2009. – С. 80.

⁷ Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава, 1935. – С. 3.

поціновувача літератури. Саме критик може розповідати про літературний твір як “людина, яка в тій подорожі, себто в мистецькому аналізі, закохана, адже така людина в своїй любові, принаймні, не знищить організму – світ фантазії письменника, а може, своїм ентузіазмом потрапить видобути приплив життя і творчості в інших людях”⁸.

Ю. Липа представляв групу “Танк” (разом з Є. Маланюком, Н. Лівницькою-Холодною, П. Холодним-сином, О. Телігою, П. Зайцевим та ін). Ставши одним з найталановитіших співробітників Донцовського “Вістника”, він проте у своїх працях відстоює власну лінію, яка певним чином відрізнялася від ідеологічних постулатів Д. Донцова. Ю. Липа говорив про унікальний шлях України у майбутнє: “Велика віра у вищу ідею України, її традиції, духовні сили, роль у Європі, праця над власним стилем, боротьба з провінційністю, малоросійським шароварництвом і сльозливою ліричністю – ось основні гасла і принципи, за якими жили і творили молоді “танківці”. Нова генерація, влучно названа Д. Донцовим “трагічними оптимістами”, стала в позицію безкомпромісного заперечення дотихчасових солодкаво-сентиментальних хуторянських традицій, представлених письменниками старшого покоління, а також “культури примітивізму”, репрезентованої радянськими авторами”⁹.

Ідучи за доктриною Д. Донцова, Ю. Липа вважав, що завдяки вищим одиницям зростають нації. “Велика людина (leader) є конструктором раси, її спонтанічної відмінності і одночасно національної єдності”¹⁰. Одним зі способів порятунку нації Ю. Липа бачить примат видатної особистості над загалом.

Водночас десь у 1936 р. Ю. Липа відходить від ідеології Д. Донцова, не схвалюючи його фанатизму у досягненні мети. Історіософський вимір провідницької місії письменника насамперед у свідомій громадянській настанові свого провідництва, самозреченні, добровільному його виборі. Якщо Є. Маланюк проголошує “як в нації

⁸ Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава, 1935. – С. 95.

⁹ Янчук О. Пороги вічності Юрія Липи // Липа Ю. Вірую. – Львів: Каменяр, 2000. – С. 97.

¹⁰ Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава, 1935. – С. 38.

вождів нема, тоді вожді її поети”, то Ю. Липа у есеї “Бій за українську літературу” пише: “Тоді лише провідництво письменника буде чимось свідомим і органічним одночасно, чимсь, що впливає з його почуття, з його пристрасті”¹¹, як письменник цілком присвятить себе і свою творчість народові, нації.

Між Д. Донцовим та Ю. Липою неодноразово виникали суперечки, переважно особистого характеру. Д. Донцов все-таки намагався одноособово формувати ідеологічні позиції “Вістника”, як і впливати на справді помітні праці з літературознавства та етнопсихології. Ю. Липа часто відстоює свій погляд на літературу. Аналізуючи книгу Д. Донцова “Наша доба й література”, Ю. Липа критикує публіцистичний пафос праці, який далеко відходить від ґрунтового наукового аналізу реальних фактів й історичних подій¹².

Суперечки між Д. Донцовим та Ю. Липою не були протистоянням ідеології чи поглядів. “Людські стосунки, які коливалися між протилежними (і взаємозалежними полюсами любові-ненависті, приязні-роздору), з усіма їх злетами й падіннями – такі характерні для розмаху емоцій південної України, звідки обоє походили. І зараз справді важко виміряти, чого у тих взаєминах було більше, але обидва імені залишилися в історії української літератури й політології як представники однієї націоналістичної ідеології, тісно пов’язані між собою і як творці і як особистості”¹³.

Врешті, є ще одна відмінність між позиціями Ю. Липи та Є. Маланюка. Якщо в розпачі Маланюк звинувачує матір-Україну в багатьох гріхах (“Діва-Овида”), то Ю. Липа постійно утверджує образ матері-України, незнищенну силу її синів. Йдучи за концепцією К. Юнга, можемо ствердити, що у постичних, як і в публіцистичних творах Ю. Липи відтворений архетип великої матері – матері-України.

Ця пристрасть – не просто якісь неусвідомлені гени. Духовна місія письменника як провідника нації мусить бути звірена з найвищою духовною субстанцією – з Богом. Уявний діалог з Богом

---

¹¹ Липа Ю. Бій за українську літературу. – Варшава, 1935. – С. 56.

¹² Див.: Липа Ю. Українська доба. – Варшава: Народній Стяг. – 1936. – С. 15.

¹³ Сварник Г. Липа і Дмитро Донцов крізь призму особистих і творчих взаємин // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. – Львів, 2001. – С. 228.

вивіряє призначення всіх і кожного на Землі. І коли письменник в особі провідника звірить свої мрії з Богом, тоді він виконає свою функцію на землі. Таке призначення письменник виконає в тому випадку, коли сам з себе витравить бісів. У баладі “Біси і ловець” Ю. Липа говорить про внутрішню боротьбу зі спокусами світського життя, спокусами плоті, які переслідують людину у щоденному житті. Але людина мусить подолати їх, що поведе її до перемоги духового, високого, очистить душу від намулу гріховності.

Тепле підсоння української землі спричинилося до того, що вона стала арену боротьби всіляких наїзників.

Серед поетів “Празької школи” Ю. Липа творить новітній міф України, який автор тісно пов’язує з кількома основоположними поняттями: Києвом, Півднем та Заходом України. Столиця України – Київ – символізує прихильність Бога до нашого народу. Адже саме на київських пагорбах прозвучали слова апостола Андрія: “На цих горах возсіяєть благодать Божа”. Від цих крилатих слів учня Ісуса Христа і бере початок історіософічна традиція українців, яку не могли знищити ніякі орди завойовників.

Але українська стихія не може існувати без благодатного півдня України, що омивається Чорним морем. У Ю. Липи “картини моря не стільки зображальні, скільки виражальні. Безкрає і непостійне, воно нагадує про боротьбу, про силу розбурханої стихії, наводить на філософські роздуми: “Море це був простір без видимих границь і без видимих перепон, не раз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабших, а небезпечний. Під ногами людини була завжди прірва і знищення. Плюс кіт хвиль нагадував про смерть”. Так сприймає море людина, яка не раз зустрічалася зі смертю віч-на-віч, яка у морському безмежжі знаходила аналогії з суспільно-політичними катаклізмами і людським життям зокрема”¹⁴.

У націєтворчій концепції Ю. Липи важливе значення належить українським містам, які у майбутньому творитимуть міць української держави. Серед цих міст (Полтава, Ялта, Кам’янець) ключове значення належить містові над морем – Одесі (цикл “Міста”).

---

¹⁴ Просалова В. Проза “спізненого покоління” // Празька школа: Хрестоматія прозових творів. – Донецьк, 2004. – С. 6.

ОДЕСА

*П'ють елеватори, задихуючись, зерна,
Що Південь злотогрудий дарував;
Ревуть гудки, японський пароплав
Коло норвезького спинив брунатні стерна.*

*О місто-наво, мільонная таверно,
У сонці Бог тебе, мов килим, розіслав, –
Впивайся винами, корінністю потрав,
Лови чужую річ, що дивна і майстерна,*

*Та вічно над тобою погляд верховців,
Що із Гетьманщини, із крові, пімсти й гора
Принесли гіркоти завзятої порив,
І край червоних скель, стріляючи в простор'я,
Яку складали обр'ю, що сив,
А коні бочились розгніваного моря.*

Ліричне почуття у цій поезії ритмізується з духом півдня України, що увібрав у себе єдність різних часових площин: Гетьманщину та індустріальний вік ХХ ст.

Основному ідейному задумові “Одеси” відповідає і сонетна форма. “У перших двох строфах, що складають тезу, автор віддається спогляданню, його почуття ніби відсторонене від зовнішнього кипіння життя, спостерігаючи, яке воно, знає таємний прихований смисл цього простору, що виривається в антитезі. Екстенсивність споглядання переривається оприлюдненням у хаотичній різноманітності прихованого осердя, яке знову однозначно асоційоване з національним світом і духом. Синтезуюча строфа сонета зводить дві стихії – степ і море, що по суті означає обов'язкову одвічну присутність у цьому просторі “погляду верхівців із Гетьманщини”, які передовсім “принесли гіркоти завзятої порив”, надали простору необхідного внутрішнього смислу”¹⁵.

У “Чорноморській доктрині” Ю. Липа вважає, що Крим є невіддільною частиною України, адже “Таврида – це центр усіх морських

¹⁵ Шупта - В'язовська О. Цикл “Міста” Юрія Липи // Четверті липівські читання. – К., 2009. – С. 85.

доріг Чорного моря й підойма цілого північного узбережжя”. На заході, як вважає вчений, такою опорою є Дністер, оскільки традиційно був центром дністровської транзитної торгівлі: “Сточище Дністра, цеї одної з найцікавіших рік Європи, має пребагате історичне минуле. Серед населення сточища переважають дакійські та кельтські домішки, які створюють тип подолянина. Завзятий у війні, меткий у торгівлі, товариський та здібний до швидкої суспільної мобілізації, пригадує він своєю вдачею галійські племена Західної Європи. У середньовіччю Дністер був поважною торговельною артерією й був тим для Львова й Кракова, чим Райн для Кельна. Не лишень вірменські, венеціанські чи турецькі купці тут, значну участь брало в тому й населення Подністров’я”¹⁶.

Українська література в першу чергу стає ареною боротьби за українську людину. Не поверхове вивчення, не відсторонене споглядання над мистецькими цінностями дасть синтезу етнопсихологічних поглядів на літературу. “Золото синтези” вчений вишукує у глибокому осмисленні не тільки української, а й західних літератур. Філософсько-етична концепція красеного письменства випливала з літературних візій його попередників, серед яких важливе місце належить батькові письменника Іванові Липі, одному з найпроникливіших дослідників української літератури Миколі Євшану. Ці традиції зауважив Юрій Косач. “Його (Ю. Липи. – *М. Г.*) книга – це справді фронт, кампус марціус за синтезу, бій нерівний, відчайдушний іноді, пристрасний і палкий, але ж бо йшлося про велику гору: український письменник хотів, щоб “прийшла нова література українців”. Ще за життя Липи, а сьогодні мабуть ще більше, ці пломінні суб’єктивні есеї викликали застереження т. зв. літературознавців, спрагнених об’єктивізму”. Можливо, що його “наукового об’єктивізму”, за яким криється яловість і боязкість думки, вихолощеність муміологів, спеціалістів від літературознавчих катастроф, у Липи не було”¹⁷.

Українська ідея, духовість через історичні обставини у ХХ ст. опиняється на межі катастрофи. На думку Ю. Липи, це сталося передусім тому, що “сіра література” дуже часто плодить подібних

¹⁶ Липа Ю. Чорноморська доктрина. – 2-ге вид. – Одеса, 1942. – С. 15–17.

¹⁷ Косач Ю. Українська література і Юрій Липа // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. – Львів, 2001. – С. 345.

собі. А ці люди не є будителями, а присиплювачами народу. Збудити в особі творця будителя народу – ось основна домінанта книжки есеїв “Бій за українську літературу”. А це і є втіленням ідеї А. Адлера “позбутися комплексу меншовартости”.

На думку Ю. Косача, значення публіцистики Ю. Липи, в першу чергу його праці “Бій за українську літературу”, в тому, що українська молодь у своїх ідеологічних шуканнях повинна прийняти за вихідну точку те, до чого він закликав у своїх працях.

Цілком справедливо вважає відомий сучасний літературознавець М. Глиницький, що “фундаментальним для Ю. Липи було положення про самоцінність, одність нації. Він вважав помилковим судити про свій народ за критеріями оцінки інших, без акцентування на власній природі, тобто базувався на сквородинській формулі: пізнай самого себе”¹⁸. Додамо до цього, що Ю. Липа, вслід за класиками української літератури, як і українськими вченими, допомагав народові проникнути в глибини свого духу. І найбільшим чином проникнути в суть народу допомагає література чесна, справжня, не заангажована червоними завойовниками. Тому таке важливе значення має і сьогодні його есеї “Бій за українську літературу”.

У присвяті своєму батькові, одному з видатних діячів одеського українського клубу “Громада”, сучасникові та другові Івана Франка, міністрів в уряді УНР Іванові Липі, Юрій Липа писав:

*Шляхотнее чоло мойого Батька
Укрийте пелюстками від троянд
І в рученьки його вкладіте берла
Од трьох світів, створених сукупно:
Золотохвильних, теплих нив південних,
Високих гір, блакитноверхих гір,
І моря, моря, що буяє вічно.*

Як і в Івана Липи, так і в його сина Юрія Липи переплелися три українські стихії: хвиля степової пшениці, шум південного моря, повів карпатських гір – те, що складає суть України, її народу. Ці стихії стали домінуючими у публіцистиці видатного українця, зокрема літературознавчому есеї “Бій за українську літературу”.

¹⁸ Глиницький М. Не за критеріями інших // Юрій Липа: голос доби і приклад чину. – Львів, 2001. – С. 29.

БІЙ ЗА УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

ЕСЕЙ

Зрозуміти свій час, зрозуміти людей, людські стремління й конфлікти, і зрозуміти – окреслити місце власної духової раси та її письменства серед людства – це внутрішній наказ цієї книжки.

Вона повстала з прихильності до всіх творчих проявів української духовости, з любови до української крові. Тому тут на першому місці – жива, духова подія, а не система, – спостереження, а не теорія.

Є в такому сприйманні радість, як від подорожування. Бо не завжди потрібно чогось у духовости доводити, але завжди варто багато побачити і виразно окреслити в своїх духових мандрівках, для нас, українців, може, важніших, ніж мандрівки географічні. Отже, говорячи про цю книжку, маю на думці подорожі по духовому світі своєї й чужих рас.

Різнородність з'явищ, органічно зв'язаних з українською расою, охоче можна прийняти. Велика раса може дозволити собі на різнородність.

Та не може дозволити на брак внутрішньої гієрархії почувань, на брак органічного зв'язку з джерелами духової сили. Бо ж тоді згине її духова великість і її тривалість у часі. Є події духові, що їх треба взяти, є й такі, що їх треба відкинути. Тим самим ця книжка стає одночасно і оглядом, і оцінкою духових подій у ділянці літературній. Отже, в цій подорожі, як і в кожній мандрівці, річ іде про те, щоб побачити і назвати.

В цьому окреслюванні з'явищ нашої літератури мене цікавила тільки духова подія, що виринула з твору чи творів

письменника, а ніколи – особа. Хиба що та особа була чимсь більшим, ніж подія, але таких осіб є мало і вони самі творять періоди подій, як от Селянський Король чи Батько Дефетистів.

В своїх описах і спостереженнях звертався я не раз по слова до людей півдня і заходу Європи. Подаючи перекрій часто цілих світоглядів, не можна було обминути подавання цитат. Цитати тут потрібні, як найвиразніші гасла найвиразніших постатей. Зрештою, коли хто має що до сказання, то цитати йому напевно в цьому не заважатимуть, а хто не має про що говорити, тому не допоможе і вся демагогія лірика, і все верхоглядство газетяра.

Важнішим є підсоння цієї книжки. Підсоння її творить стремління до найвищого зусилля в ділянці духовости. Теперішні часи – це часи духових синтез. Що ж у таких часах має чинити мислитель? Може, хиба тільки давати недрібні обриси річей і відважні мислі.

Такий клімат напруження виправдує назву цієї книжки – “Бій”. Бо тут є й підготовка терену (як статті про творчість письменника: “Розмова з наукою”, “Організація почуття”, “Боротьба з Янголом” і “Розмова з Заходом”), є й генеральний бій (як “Сатурн Мартіус”, “Боротьба з Дев’ятнадцятим”, “Селянський Король”), є й зміцнення терену бою (як “Розмова з минулим” чи “Сіра, жовта й червона”). Все разом на те, щоб прийшла нова література українців.

БОРОТЬБА З ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИМ

I.

Романтизм був, правдоподібно, початком Дев'ятнадцятого століття в духовости. Однак по стількох працях німецьких, французьких і слов'янських дослідувачів трудно було б прийти до виразнішого окреслення романтизму цього початку століття, такого важного для нас. Тепер по Великій Війні можемо хиба тільки окреслити вражіння від руїн романтизму, як цілоти. Вражає нас у ньому якась плоскість, неорганічність, якась паперова декоративність, що виразнішає при прирівнянню романтизму до потужних руїн античної літератури, препошних часів ренесансу чи суворости середньовіччя.

Коли б ми окреслили вражіння від нього, то це було б вражіння як від пересади, як від декораційної пересади. Здається, всіх романтиків еднає чиста шарпанина за декораціями. Вальтер Скотт кидається до рідного гірнякофільства (вроді нашого козакофільства), Байрон, Лямартін, де Вінї – до фабули з Орієнту й Біблії, брати Грімми – до старонімецькості й етнографізму, Рилеєв – до лицарства підбитих українців (Наливайко, Войнаровський), Улянд – до легенд цілого світу, Новаліс розпливається в метафізиці, Гюго ідеалізує льокая в “Рюї Блязі”, видеклямовує Еспанію на сцені і помпатично виставляє екзотику особи: потвори й злочини, повні поверховної несамовитости. Макферсон створює шотландського псевдо-Бояна (“Пісні Оссіянові”), Жорж Занд

знаходить свою декорацію в псевдоселянськості, та й наші романтики 30-х років, як Срезневський, Филомафитський, Шпигоцький, Пассек, бавляться в неглибоке козакофільство, бо “минулося козакування її (України) на полях битв, не буде класти Козак свого меча на терезах Долі; нехай же закозакує він на полях солодкого піснеспіву”.

Одні з романтиків ідуть за Кальдероном, другі – за Вергілієм, треті за Шекспіром, – але що їх, властиво, єднає поза більш чи менш анархічним декоратизмом (обіймім цією назвою всяких Роб-Роїв, Манфредів, Наливайків, Фарисів, духи, привиди та звичаї)?

Найчастіші почування, висловлювані романтиками, мають у собі щось із нещасливості: це – нещасливе кохання, це – втеча зламаного життя у глиб природи, це – втеча в варварство й примітивізм, як у спочинок, це – меланхолія і резигнація сильних одиниць, це, – коли і зрив, то зрив, що не вміє собою кермувати, це – безформний бунт на сліпо.

Звідки зродилася ця туга і нещасливість романтизму? Моруа (Maurois) пояснює меланхолію Байрона, як і цілого романтизму, “закидами совісти в душі м'ясоїдів”, тих, що (додаймо для ясності) переходять на вегетаріанство. По жорстоких війнах за і проти Наполеона, по розбудженню наскоками племен і народів Європи, по великих злочинах і великих пробах – войовники устаточнюються.

Ферменти недавнього ще зостаються в духовім життю. Недавні войовники тепер шукають тільки мальовничих поз, неглибокої містики, бавляться в демагогію сентименту, – вони вже не провадять народних мас, але кокетують мужичків (М. Вовчок, Тургенев), вони подивляють відвагу шотландських кланів, козацьких лицарів чи яких-небудь джаврів, але не мають охоти запроваджувати це в своїм життю. Вони деклямують про злочини і привиди, але в їхньому життю і ці злочини, і ці духи давно вже земеритовані.

Бо вони переходять на вегетаріанство.

Це – прощання з відрухами в ім'я урегульованости, це – тужливе розстання з глибинами почуття в ім'я легкого сентименту. Це одиниці прощаються з давнім, власним життям, бо ось надходить система, це індивідуальності покидають свою необдуманість, спонтанічність, бо зближується певність стадного життя і обдуманість будуччини матеріалізму.

Роки приносять зміни. Візьмім для прикладу один із них. Під 1820 роком європейської історії стоїть обіч написання романтичного “Івангоє” Вальтер Скотта та нарад Священного Альянсу над розрухами у ще незаспокоєнім Неаполі – повстання Бідермаєрського стилю в Німеччині, початок продукції стали en gros в Англії, відкриття кофеїни, хиніни і нафталіни і... так характеристичні для Дев'ятнадцятого віку закладини першої організації клякерів у Парижу (Assurance de succès dramatiques). Зближується вік нагромаджень відомостей, стабілізації торгівлі, розбудови промислу і вік міщанського самозакохання, вік газет, адвокатів і клякерів.

Критик Г. Лянсон, може, найближче підійшов до суті романтизму, кажучи про “почування, позбавлені регулярного виходу”, що наповнили літератури Європи скаргами, протестами й тугою. А одночасно ці романтичні протестанти не кликали життя до чину, а самі такою літературою “зменшували свою здібність до чину”.

Це – завмирання великих традицій бойового індивідуалізму і бойової збірноти: релігійних воєн, селянських революцій, Київської великокнязівськості, Краківської королівськості, єзуїтів і кальвінізму, козацтва і кондотьєрства.

Тепер має бути все упорядковане і, може, навіть зуніформоване. Попереднє неспокійне життя століть скінчилось безсилим неспокоєм романтизму.

II.

Тепер панує нова духовість, що повстала з великої наукової і філософичної ферментації 1670–1715 років, що перейшла вогонь Французької революції і воєн за новоримську, Наполеонівську імперію.

Тепер настали часи Боруха Спінози, що заперечує в своїм “Політично-теологічнім Трактаті” (1670) божеськість Св. Письма і авторитет божеського права, це часи Фонтенеля (Fontenelle), що в ніщо не вірить, крім науки, часи емпіриста Льюка (Locke), вільного будівничого Коллінса (Collins) і врешті Руссо, деправатора рас і одиниць, та абата де Сен-П'єра (Saint Pierre) (1737–1814), що пропонує заснувати “Лігу народів” у Франкфурті або Женеві.

За цими постатями, за безвірницьким цинізмом Вольтера, за огидною розперізаною Руссо, за сентиментальністю суспільників і раціоналізмом науковців стоїть найважливіше – певність. Певність забезпеченої і спокійної будучини. Постали непомильні рецепти для людини – більш практичні і зрозумілі, як відвічні вказівки глибокого почуття, зроджені в боротьбі за своє “я”. Філософія нематеріялістична – в погорді. “Нам будуть фабрики кувати ідеали” (В. Самійленко). По каламутних хвилях романтизму, по його жалях і скигленнях, – усе стає ясним і обліченим, як тенденція романів Золя, Пруса, Чернишевського чи Берти Зуттнер. Коли давніше були часи збірних почувань рас у формі військ, армій, орденів, еліт, королівств, навіть орд (хоч і хрестоносних), то тепер ідеалом – позем мирних стад, якесь льокальне “Товариство З'єдинених Слов'ян”, чи якесь ширше “З'єдинених Європейан”.

По упадках і льотах, по страшних війнах, фанатизмі, голоді – все скаталоговано, все занумеровано, все сплющено доктриною найбільш нівеляційною, яка була в Європі від початку її історії.

Європа забезпечується від несподіванок.

По стількох століттях всеєвропейської бурі і змагань – раптом понаполеонівський інтервал 1820–1830–1848, а потім уже цілковите зодностайнене століття 1848–1914.

Світ поділено між кількома європейськими партнерами. Тепер взагалі може бути тільки мала гра, всі великі ставки розграбовано. Колонії міцно присилені, ссавки великих держав ссуть регулярно свою поживу, сфери впливу означені на кріпко.

Півень Галлії, ситий і товстий, не підлітає більш і нікого не хоче будити. Наполеонівський імперський дух зникає у Франції: колонії в Африці здобуто, властиво, проти волі еліти й суспільства. Буляжизм даремно підносить імпондерабільії слави – він упадає безсило разом із своїм безсилим генералом.

Еготики письменства XIX віку – смішні тепер. Смішні ці постаті лермонтовського – Печоріна, Рафала – жеромського, Онегіна – пушкінівського, вкінці винниченківського – “Мефістофеля”. За ними нема змісту чину, а їхня туга за чином, туга що не вміє хотіти, – понижуюча.

Вони затруєні ситістю!

Може, в них і є кров хижаків і переможців, але вони розтовстіли. Ціле століття можна було б назвати століттям ситости. В цій атмосфері снобістично-позерської духовости Європа безпечальна, жирна, надута і нахабна експлуататорка слабших, бере ренту за свої минулі століття і за своє теперішнє виняткове щастя в матеріяльних посушеннях.

Європа не здобуває, не бореться за свою духовість, як попередні століття, вона ціле століття зостається на тому самому ступені розвою збірної духовости. В Австрії до кінця століття триватиме дух Меттерніха, – нівечення деспотичною бюрократією духової еліти орденами й титулами, в Англії – механістичний ритуал вікторіанізму, у Франції – третя

республіка з релігією дрібних ощадностей, в Росії – касарняний дух Миколи І. Скрізь на першому місці – великодержавні механізми-системи.

Коли Європа матеріальна стриже купони з ренти, Європа духовна заспокоїлась на посаді.

Тепер в Європі панують теорії, що все передбачують і раз на завжди забезпечують від потрясень. Ці теорії леліє молодь, оспівують поети. Це – поезія тиші. Один з горьківських персонажів (здається, в “На дні”) натхненно деклямує оточенню: “Честь тому шаленцю, що навіє на людство сон золотий”. Золотий сон – це ідеал, це те, що до нього мають стреміти всі. Теорії не для відважних умів, але для всіх. Бо тепер в Європі ХІХ століття приймають тільки такі теорії. Тільки те думання цінне, що дає “загальне успокоєння схвильованих умів”, загальну ситість, загальну матеріальну безжурність. І то все за ніби невелику ціну нахилення, надламання індивідуальності до устabilізованя, посади.

Посада. Посада з великого “П” – це символ духовости Дев’ятнадцятого століття. Щось, чого досі не було в історії Європи, – бюрократизм теорій, бюрократизм мізків.

Мізки європейські, здавалося б, не мали чого турбуватися, – будучність була проста, як регулярна реалізація солідних векселів. Згадаймо, що саме в Дев’ятнадцятім столітті вперше почали виставляти векселі не тільки купці, але й приватні люди.

Сталося більше, – векселі почали виставляти цілі теорії, цілі напрями інтелектуалістів. Векселі більш чи менш короткотермінові виставляв марксизм робітників, месіанізм поневолених народів, лібералізм покаліченої урядом інтелігенції. Згода особи чи групи людей на прийняття такого векселя запевнювала їй по певнім часі цілковите блаженство, безчинність думання – духову посаду, а не раз навіть і матеріальну.

Ліпші посади були для ініціаторів: для робітництва (з селянством у підсусідках), для російської ліберальної інтелігенції (з автономічними українською й польською інтелігенцією у підсусідках), для шляхти угорської чи польської (хоч і з кріпацтвом для власних селян).

Великі державні комплекси старалися як не підтримувати, то хоч освоювати більшість таких теорій. Теорії ці, освоєні навіть у таких державах, як Австрія чи Росія, не згадуючи вже Німеччини, теорії ці ліцитовано не гірше від акцій. Вони мали свою пресову чи парламентарну біржу. В тих часах було усталено градації, що за ними мали розвиватися суспільства, кляси, еліти, письменники, особистости і т. д. Все внутрі теорій було поділено на кляси, паралельки і фреблівки для недорозвинених духова.

Всі панівні тодішні теорії мали багато подібности (особливо в тактиці), і думка про єдність “європейської нації”, властиво, поширилась автоматично. Ще й досі покутує з такою теорією дуже спізнений Р. Дмовський, плятонічний донжуан теорій і великий адоратор “європейської нації”.

Лишень він, як і Куденгов Калерджі, непотрібно шукає тепер тої з’єдиненої “європейської нації”, – вона в своїх обрисах існувала перед Великою Війною.

Трудно знайти щось поза здібностями в цих Брандесах, Драгоманових, Пісарьових і Брюнетерах, щось, що давало б вражіння скелі, острова серед людського моря, як це дають мислителі. Швидше здаються вони нам урядовцями до більш чи менш спеціальних доручень Всеєвропейського Бюра Інтелектуалістів, узнаного всіма великодержавами.

Зрештою, узнавали його не тільки держави, але й революції.

Революції гноблених народів також старалися мати для своїх цілей такий плащик теорії – векселя на Посаду. Здається,

що рахували при тім на евентуальних аспірантів-союзників не менше, як на свої сили. Тоді ж з'являється дивне гасло “За нашу й вашу свободу” людей, що билися, властиво, за свою свободу. Тоді ж повстає вперше ідея т. зв. ягайлівська з одного боку, і всесловянська з другого боку українства, обидві з ініціаторами, і з зарезервованими посадами для слабших, але слухняних народів.

Та на ліцитації таких ідей перше місце могла б отримати ідея проф. М. Грушевського. Її добре висловлювали київські сатиричні журнали з 1917 р., що змальовували професора у власняниці серед негрів і білих, з патерицею в руці і з підписом: “І поїдоша апостол Михаїл і проповідоша федерацію народам всього світу!”

Правда, що були в той час одиниці, які не бавилися ані в ідеї, векселі, ані в ліцитації, ані в здобування кредиту серед панів із Всеєвропейського Бюра Інтелектуалістів. Жорстокий Сорель, батько Муссолініх і Донцових, сталить героїчність духа в робітництві, Трайчке, Момзен, Шлегель приготовлюють душі німців до єдності й енергії, Вагнер дає їм міти, Карлейль і Кіплінг сповнюють англійських гандлярів почуванням глибшої місії. Письменники – чех Махар упоюється Тацитом, поляк Сенкевіч вчиться писати свої расистівські романи на баталістичних полотнах паризьких музеїв, але палкий велетень поезії Ніцше падає, задавлений апатією оточення.

Треба признати, що й не всі урядовці Всеєвропейського Бюра Інтелектуалістів були дійсними урядовцями, стрижіями купонів. Ф. Ляссаль був далеко ближчий до світогляду наших отаманів вроді Божка, як до соціалізму Ерупівець М. Міхновський, автор розкішних сатир, був із світогляду конквістадором. Шевченко, хоч і кирило-методієвець, нічого не мав спільного з типовим урядовським кирило-методієвством Костомарова. Та їх “неурядовість” не змінила обличчя віку.

Вік посади триває. Вік утопістичних теорій, вік механістичний, нівеляційний, деправатор людей і народів, найплиткіший і найзаможніший з усіх віків Європи. З новими духовими течіями він не бореться – він розкладає їх, понижує і висміює.

А передусім – присипляє все нове.

Освоює неспокійні одиниці, наркотизує відродження рас. Коли хто потрудиться придивитись до передсмертних рядків Шевченка, очищених вогнем страждання від романтизму, побачить, як поет просто кричав віршом до українців, щоб збудити їх із сну ситости. Збудити, бо найбільш боявся він, щоб його расу, приспану лукавими, не обікрали з її творчих сил. Так шарпає й кричить хтось до сонного, як зближається пожежа.

Міцкевич перед смертю зрозумів усе. Ціле життя вважає він даремно страченим у романтизмі. Він шарпається, щоб хоч щось робити, хоч абиякий легіон заснувати, хоч якомсь будити своїх розтовстілих Йовяльських. І не дарма існує легенда, що його ця химерна шляхта, ці Йовяльські, отруїли, щоб він не переривав їм спокою.

Бо переважили присиплювачі, а не будителі. І не тільки в нас були Михайли Драгоманови, були і в Польщі свої Володимири Спасовичі.

Жахом сповнюється серце, як читаєм дріб'язкові спогади О. Лотоцького з Дев'ятнадцятого віку (“Сторінки минулого”), що в нас могло бути таке життя, таке ялове, урядовське тривання, бюрове самовбивство, службове самоїдство.

“Служба!” – говорили одні над Дніпром, “Бюро!” – відгукувались другі над Дністром, “Служба!” – повторював хор над Кубанню, “Бюро!” – відгукувались інші над Ужом і Прутом. “Посада!” – відзивалась ціла земля українців, за нею землі польські, землі чеські, німецькі...

Нагорі, в Україні, “службове” надламування ініціативи й характерности, а внизу безконечні валки українських селян – на Сибір, на Закавказзя, або – до Північної Америки, до Бразилії... Ті ж селяни, що zostались, – побутовщина, матеріял до урядування.

Чи ж так було тільки в Україні? Еміграція з границь Європи в “щасливих” роках 1850–1900 нараховує двадцять два мільони найздібнішого, найенергійнішого елементу з усіх рас Європи. Втраат духових не зможемо облічити ніколи.

III.

Приходить 1914 рік. Кінець – небувалій тиші в Європі. Війна, та ще й Велика Війна – то суперечило цілком духовости Всеєвропейського Бюра Інтелектуалістів, їх теоріям – вексялям, їх світоглядам – акціям, цілому їх федералістично-нівеляційному кредитові.

А тим часом майже не знайшлося противників цієї війни остільки голосних, щоб можна було їх голос почути. В Англії тільки самотній Р. Макдонелд, письменник і політик, мав відвагу заявити, що, на його думку, честь його краю вимагає неутральної позиції, а у Франції молодий Жюль Ромен (Remains) ще з більшим темпераментом ствердив у своїм “Нехай буде Європа!” (1915), що європейці трапили в неволю привидів і що війна – ідіотична й нікому не потрібна.

Але вже на молодого Ромена-Фарігуля накинувся в своїй книжці “Dans la mêlée” непомильний жрець інтелектуалістів-утопістів Вандервельде, закидаючи письменникові, що той не хоче брати участі у “святім хрестовім поході”, у “війні за право”.

О так! вони, ці всі інтелектуалісти-утопісти, брали участь у немилосердній різанині в середині Європи, у взаємнім нищенню культури, у нахабній вуличній колотнечі пропаганд,

ганебних мирних трактатах, що понизили побідника не менше, як переможеного. “Золотий сон”, ця обігова валюта Дев’ятнадцятого століття, перестав мати покриття,

Ніхто в Європі не захотів боронити ідей-векселів власним життям і власною кров’ю. За утопією урядовців духа – живі люди не пішли. Пішли за голосом прадавніх інстинктів.

Духовість Дев’ятнадцятого століття не витворилася зі змагань людської крові і тої крові не змогла за собою попровадити.

По війні гасло “Бавмося, нарешті ми вернулись на Посаду!” не вистачає на довго. Письменство легковійности з літ 1919–1923 (P. Morand, Mac Orlan, Cendrar) заламується на Заході, здається, заламується і в Польщі. Часи Європи Посади і хвиля “Галянтної Європи” стають усе більш віддаленими. Повертають часи тої Європи, що її гартували й виносили понад іншими країнами, Європи – вузла сильних расових індивідуальностей.

Європа зближується до того, чим була досі на протязі кільканадцятьох творчих, віруючих віків.

Час теорій-утопій, теорій-векселів минає. До матеріалістичних теорій – нема матеріальної підстави. Колонії дають іще жнива метрополіям, але дають і жнива ненависти й вимог. Домінії відходять від центру. Раси Європи відвертаються від шильдів “Австрія”, “Росія”, “Бельгія”, ба навіть “Франція” і “Британія”.

Свіжоспечені нівеляційні теорії, ці всі техно-машино-наукократії, тратять своє значіння нівеляційне.

Треба ствердити, що ще гасають по Європі висловники “європейського народу”, газетярі, утопісти або й просто міжнародня ракалія. Але їм тяжко проповідувати свій ширший чи вужчий коран: народи-“богоносці”, посадодателі для інших народів, самі ледве кінці з кінцями зводять. Завалюється

повоєнна підстава цих усіх марксизмів, всеслов'янізмів і всяких монголобудапештенських месіянізмів – Субсидія.

Є ще один край, як завжди спізнений, де покутує дух Дев'ятнадцятого століття. Це – край, де панує російська інтелігенція, дух Пісарьова і Нечаєва. Совіти, що пробують творити свій щораз безсиліший і понуріший апокаліпс економіки. Тим часом творять найбільший еклектизм минулого століття – потворне, ропуховате, роздутое Бюро Ідеї. Маркс і Ленін – це апостоли Дев'ятнадцятого, з усіма його штучками і вексялями. Це Совіцьке Духове Бюро, це – за всяку ціну (навіть за ціну кріпаччини) утриманий Резерват Віку Посади.

Це там покутує туга за “гігантизмом” і розмахом з часів багатой експлуататорки Європи-Посади. Це там іще покутує поземна і простовісна монотонність у промислі й духовости. Це там закликає Джугашвілі своїх духових і фактичних урядовців до “нового романтизму”. Це там іще має “золотий сон” Дев'ятнадцятого деяке покриття. Звідти ще пливають усякі євразійські, монголосферські і тому подібні теорії “для всіх, для всіх, для всіх”, “духова посада – всім, всім, всім”...

І тому, може, ще де-не-де модною є ця велика духова Посада – Совіти. Як спрагнено дивляться в їх бік різні безробітні посадовичі, звільнені історією і звільнені мистецтвом. Наприклад, А. Жід, старий заслужений утопіст, приступає до комунізму, щоб мати “спокійну, духову старість”.

Неохоче дивляться вони на нове століття. Це ж лишень його початок, а який болісний початок. Героїзм духовости? – вони відвикли від цього. Вони мріють про поворот (хоч частинний) Всеєвропейського Бюра Духової Посади.

Може, вона зосталася ще в Совітах? Там не треба боротися за своє духове “я” – там лишень треба прийняти докладну, знайому систему. Бо тут на заході посадовичам усе тяжче жити: що робитимуть письменники без котерій і видавців, – що суспільники без парламентарного автоматизму?.. Посадо!..

IV.

Нема Посади. Ідеї XVIII століття, збюрократизовані XIX, а знищені Великою Війною, стали нежиттєвими.

Нарешті минуло це століття, століття найбільшого обману людства. Все було устabilізоване, навіть людина. Людство, що завжди йде в невідоме, – сталося посадою. “Успокоєння схвильованих умів” – це тривало століття!

Століття спекуляції суспільними почуваннями, століття манер і мод у літературі, століття мовчазливої стабілізації релігій і безвірності...

Нема вигідного Бюра Всеєвропейської Посади. Нема відпочинку в утопіях, і нема заспокоєння в калькуляціях. Нема певности в будучині, і нема стрижіїв рент у сучасности.

Єсть тільки одна певність в Європі, та, що була від віків, – певність власного характеру і власної крові-раси. Єсть тільки довічннн боротьба за власне “я” і “я” моєї раси.

Нема Посади в д у х о в о с т и.

Донедавна ще українці складали прохання до Великого Бюра Європейської Духовости. Може, тому, що воно не було на гербовім папері, Великий Бюрократ Європейськості не зволив нас зареєструвати як слід. Тепер, від 1917 року, українці реєструються без прохань.

Але маємо досить ще в собі спадщини духового Дев'ятнадцятого століття. Століття майже порожнього для України, століття найбільш невикористаного для українського “я”, століття тіста з заглухлими дріжджами. Які б не були важкі попередні століття, але з більшою гордістю можемо дивитися на них, як на Дев'ятнадцяте.

Це ж Гоголь надламав саме поняття українців, зробивши з цієї швидкої, південної раси повільне, обезголовлене опудало. Це ж Драгоманів навчив боятись призначення

власної раси. Чи ж мало ще зосталося в нас людей Дев'ятнадцятого, що вчать, як утікати в еротоманію, в бонзівський еkleктизм снобів, в хуліганство, в мрію про царство комуністичної Посади?

Втеча в віру, в “успокоєння умів” у себе, у “протверезіння умів ворога”, утеча в новий декоратизм...

Все одно куди, щоб тільки втікти від свого призначення.

Вік новий, вік відважний є тим призначенням.

На щастя входимо в те нове століття із знаком рунічним, норманським, знаком Київських конунгів-каганів. Знак цей вказує, що Дев'ятнадцятий вік був тільки епізодом у п'ятнадцятивіковій історії української духовости.

РОЗМОВА З НАУКОЮ

У вступнім слові до свого роману “Перед бомбардуванням”, що в нім описано передвоєнне суспільство, англієць Ситвел каже: “Щоб зрозуміти те, як далеко відійшли ми від тих часів, що про них оповідаємо, вистачить узяти образок моди з-перед двадцяти літ і порівняти його із фресками на мурах острова Крети з-перед тисячі літ перед Різдом Христовим. Таємничі мешканці того загиблого світу є без порівняння ближчі для нас своїми строями, а можливо, й своєю філософією, як наші власні батьки” (*Osbert Sitwell*).

Поглиблення різниці між передвоєнним і повоєнним світом, або докладніше між кінцем XIX і початком XX століття, все збільшується. Сучасний європейський письменник все частіше пише повісті з кінця минулого століття, як повісті з далеких екзотичних країн. Коли людина дійсно носить у

собі, як каже Валері, “всесвіт прагнень, спогадів, передбачень, мітів і оцінок”, то цей всесвіт змінився, набрав іншого освітлення, дістав іншу гієрархію. Іншу гієрархію – в ім’я інших вищих ідей.

Письменники всіх часів мали в глибині душі свою віру, своє очікування чуда. І не раз дуже несподівано його, те очікування, виявляли.

Про Стефана Мальярме подають цю зворушливу подробицю. Поет розповідав знайомому, що його мала донька написала листа, а на коверті заадресувала: “На небо. До Бога”.

– І що ж ви зробили з тим листом?

– Я заніс його на пошту, – відповів схвильовано поет. Потім додав тихіше, задумливо: – Хто знає, може?..

А саме тоді, в ХІХ столітті, дозріла в письменстві релігія без абсолюту, зате з непомильним жерцем – природничими науками.

“В цих (коло 1873 р.) часах, – каже у своїх спогадах Анатоль Франс, – книжки Дарвіна були нашою біблією. Не можу не згадати тих благородних відвідин, що ми (молодь) складали старому Jardin des Plantes. Щодо мене – то я входив, як до храму, до музейних саль, переповнених найрізнішими органічними формами, почавши від довгих щелепів первісних плазів аж до пальців горилля...”

На тодішній нашій літературі селолюбців і сентименталіків віра в науковий детермінізм не виявилася так виразно, як на інших літературах континенту.

Можемо згадати хиба яскраву, хоч і сковану матеріалізмом, постать молодого Франка. Він хоче бути холодним, він повторює з ваганням “Ratio vincit!” і – соромливо укриває власний іраціональний зрив почуття (“Зів’яле листя”). Драгоманів проповідує в тих часах раціоналізм у мистецтві (*Листок Громади, 1878, 1*).

Однак не тяжко уявити собі на столах нашої тодішньої письменницької молоді томи Дарвіна, Гекля, дреперівської “Боротьби релігії з наукою”, бюхнерівської “Сили й матерії”. Бо ж і досі гасла історичного матеріалізму, позитивізму, наївної віри в мікроскоп і машину блукають по таких спізнених творах, як “Соняшна машина” В. Винниченка чи інших В. Поліщуківських “Яринах Курнатовських”. Є в тих творах щось із популярної картини в галерії Третьяковського в Москві, де змальовані наполохані і глибоко зворушені царські “мужички” в кожухах перед першою (певне, спрвадженою з чужини) “російською” локомотивою.

Ба, тоді цілий всесвіт окреслювала наука як величезну машину. Наука, “ця безгранична надія нашої генерації”, як її називає П. Бурже в своїх “Шкіцах сучасної психології” (1882 р.), саме поняття людини обертає в поняття своєрідного механізму, де все діється після законів фізики, де нема місця на духові первні, ні на свободу волі. Старушок Ляметрі (La Mettrie), творець поняття “L’homme machine”, міг би бути з того світогляду задоволений. Людина-машина – коліщатко в природі-машині.

Г. Тен (Taïne), теоретик позитивізму у французькій літературі, чинить суд над тою змеханізованою людиною, підметом законів науки:

“Треба вивчати людину, трактуючи її Я як сполучення ряду дрібних чинів. Немає однолитої, завжди приявної свідомости, що її можна б було назвати – “я”. “Я” є нічим іншим, як чергою образів, що линуць через мій мозок, хороводом відчужань, що їх сприймає мій мозок. Поза довгою низкою булих випадків, – каже Тен, – нічого реальнішого в мені немає. Треба студіювати короля чи генерала так, як студіюємо хемічну субстанцію, треба студіювати факти і клясифікувати їх. Довго зосередковувалася увага науки на зорях і річах, а тепер настав час, щоби

вона зблизилась і до людини. Ось береться вона до людини, озброєна інструментами. Триста літ досвіду довели їхньої докладності і облічили їхні можливості. Наука приносить із собою – мистецтво, мораль, політику і нову релігію. Нашою справою є ще нині ту релігію відшукати”.

Тоді вже П. Бурже, визнавець Тена, пробує відшукати її в глибокому змістом романі “Учень”(Le Disciple). Молодий інтелектуаліст-учень намагається експериментувати в житті в ім’я жорстоких позитивістичних ідей свого відлюдка-професора. Але він сіє довкола тільки смерть і сам гине вкінці від кулі месника. Ще перед фізичною смертю він падає, духово зламаний. Уста його роняють гіркі слова:

“Завдяки своєму надмірному читанню я, може, уявляв собі гру пристрастей як схему ідеально просту. Тільки пізніше я зрозумів свою велику помилку. Щоб окреслити вияви серця, треба шукати аналогій радше в світі рослинному (живучому), як у механіці”.

Не оперта на знання людської природи доктрина може принести людям тільки загибель. Тому сам автор роману у вступі до “Учня” натхненно остерігає молодого читача:

“Серед ідей, що тебе облягають, є й такі, які можуть у значній мірі позбавити твою душу здібности любити і здібности хотіти. Отже, твердо усвідом собі те, що ті ідеї є лжою, хоч би й як субтельні вони тобі здавались, хоч би й як прегарні імена їх підтримували, хоч би й як оздоблювала їх магія блискучих талантів. Надихуйся одним, виробляй у собі дві великі чесноти, ті дві великі енергії, що поза ними є лиш гниття і агонія, це – Любов і Воля! (*Amour et la Volonté!*)”.

Та то був лише відрух великого психолога і великого письменника. Той відрух не приніс великих змін. Великі зміни скоїлися в самій владарці світоглядів – науці.

Більш-менш у тих самих роках (1890 р.) з'являється невелика праця неznаного учителя гімназії А. Бергсона п. н. "Шкіц безпосередніх даних свідомости".

По тридцятьох літах, коли Бергсон буде в авреолі слави і коли Велика Війна буде закінчена, від появи цієї книжечки багато осіб датуватиме новий світогляд, що зродився з найжорстокішої боротьби і найгострішої мислі сучасного людства.

Сателіти Бергсона і він сам, "найплодовитіший метафізик Європи від часів Канта, Ляйбніца і Шопенгавера", не є ніяким закінченням епохи. Швидше історичний матеріалізм є її закінчення. "Висновки щодо філософії Бергсона ще мають прийти. Думка Бергсона – це постійне впровадження. Вона впроваджує нову Методу, і в цьому її заслуга". Цілком слушно каже далі А. Сюарес:

"...Бергсон поспішався, бо треба було звільнитися від низької матеріалістичної думки, рудиментарної і нужденної філософії, що панувала на Заході коло 1880 рр." (*Une heure avec A. Suares*).

Бергсон не був сам у науці. Переворот в математиці і фізиці по досвідах Мічельсона–Морлея, Айнштайна, по відродженню ідей Рімана (Riemann) і Гавса розпочали нову еру. Шкільна наука зосталась та сама, але світогляд учених і дослідників змінився. Наука, як надлюдська сил, як наївна віра наших батьків, може викликати тільки усмішку.

Питання Айнштайна: "А чи ви узглядли становище обсерватора-спостерігача?" цілий час є перед духовними очима сучасного ученого, і з того впливає ціла релятивність сучасних фізикальних і природничих наук.

"Наука, – синтезує А. Моруа, – не претендує до будови правдивої системи світу. Вона тільки пропонує здогади, що

дозволяють на вияснення знаних фактів і, здається, мала б передбачити незнані. Але вона готова змінити ці здогади, оскільки вони перестануть бути згідними з явищами” (*Mim mimiv – “Mes sengses que voici”*).

Позитивізм не може бути тепер релігією, бо чиста наука, наука сама зрілася абсолютних тверджень.

“Тридцять літ тому, – пише славний фізик Дженс (James Jeans), – ми були переконані, що йдемо в наших розшуках до очевидності. Та очевидність мала б складатися з веремії атомів, що виконують безсенсовні танці, побуджувана сліпими силами. Нині ми твердимо, що всесвіт починає нам вияскравлюватись швидше в постаті великої думки, аніж великої машини” (*“Новий світ фізики”*). Далі роздумуючи над шляхами науки, учений додає: “Закони, що їм підлягає природа, пригадують мені не закони, що регулюють рух машини, а швидше закони, що за ними йде композитор, пишучи фугу, або поет, komponуючи сонет...”

Захиталося найосновніше правило науки – правило причиновості. Теорія квантів нищить його в світі фізики. “...Течія науки пливе до немеханістичної очевидності”.

Релятивістичний ідеалізм Бергсона, релятивізм фізично-математичних наук разом із експериментальним релятивізмом багатьох суспільних і політичних вірувань – це завершення величезного перевороту, що стався в дусу еліти земної кулі.

По цім перевороті, по знищенні стількох фікцій, по офіційальному признанні безсилости науки в житті людства – не бракує голосів сумніву.

“Чи ж людство, – питається Г. Ражо в своїй праці про Бергсона, – зможе тепер себе само оцінити, передбачити своє призначення?” (*Rageot – H. Bergson: L'Intuition, 1933*).

Ні, відповідає письменник Сюарес (Suares). “Чи ж інтелект має скінчитися на негації? Але де ж там: він тільки підвищений до більше повної трансформації, як кажуть математики. Науки довершаються любов’ю, що є виною і відкупленням життя”.

По цім перевороті зосталось лиш одно певне – людська істота.

Коли в минулому було важне те, що обсервуємо, – тепер важнішим є становище обсерватора. Коли людська натура давніше була на узбіччі теорій, їх підметом, тепер стає – їх предметом. Джерелом усього є людська мисль.

“Все, що не є подумане, не існує, – говорить нині учений. – Сказати, що є в світі щось, що не є думкою, – це беззмістовне твердження” (*Н. Pomcare. La Valeur de la Science*).

І в тому є визволення людської природи.

В центрі всього, як і в далеких віках цивілізації Крети чи в не таких давніх віках Відродження, стала Людина, або життя людське, тканина з побоювань, прагнень і пристрастей.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧУТТЯ

I.

В Кенсінгтонському лондонському парку стоїть пам’ятник... духові. Усміхнений хлопчик на скелі показує дрібною ручкою поперед себе, немов запрошуває-говорить: “Іди вперед, спробуй, – побачиш, що тобі вдасться!” Це пам’ятник Пітера-Пена, героя фантастичної епопеї нашого сучасника Джемса Баррія (Barrie). Пітер-Пен – це непереможний, зручний і веселий дух щастя, оптимізму, безмежної віри в себе.

Пам'ятник вартий духа найщасливішої з націй світа.

Та чи й не варто поставити пам'ятник образів – постаті, що додає сил людині в життєвій боротьбі? Сама згадка про нього викликає приплив бадьорости. А тих припливів щоденне, складне буття людини потребує якнайбільше. Передусім тяжким є його життєва скомплікованість і внутрішні суперечності.

“Для багатьох людей очевидність є як книжка, що її вони читають сторінка за сторінкою і то дуже зблизька. Вони не спостерігають нічого поза рядками, що їх відчитують. Іншим людям очевидність здається неповними, бурмотливими, несформованими фрагментами, що їх треба скомплетувати власними силами, взяти в карби власною уявою” (*E. Jaloux*).

Той другий тип сприймання вражін є частіший у наших часах. Зрештою, кожне сприймання життя в початковій фазі є фрагментарне.

“Вглядімося на мить у душу звичайної людської істоти протягом пересічного дня. Одиниця отримує міріади вражін – фантастичних або звичних каламутних, або різьблених чітко, як на сталі. Вони приходять з усіх боків, як безконечний дощ незчислимих атомів. І відповідно до того, як вони спадають, як сполучуються, щоб створити життя понеділка чи вівторка, – інакше укладається їхнє заакцентування” (*Virginia Woolf*).

Вражін-побуджень є міріади. Психологічні досліди разом із електрофотометричними мірами довели, що на кожне побудження організм людини відповідає міріадами реакцій, переважно несвідомих. Однак і свідомі вражіння людини мають усі прикмети хаосу.

В останніх десятиліттях постала навіть група талановитих письменників, котрі вважають, що роля, скажیم, романіста полягає власне на тому, щоб тільки нотувати біг цього

безконечного потоку вражінь, не силкуючися давати фабули, симетрії, інтриги чи характеру.

“Чи ж то не завдання повістяра вхопити цей мінливий, незнаний, безформний дух, його ухили або скомплікованості? Це повинен показувати письменник, домішуючи до того якнайменше зовнішніх фактів” (*Virginia Woolf*).

Ірландець Джемс Джойс (Joyce) так і чинить: на 600 сторінках свого роману (*Ulysses*) він описує лишень один день людини. Цій методі рідні і кількаповерхова акція романів Дос-Пассоса, і кінова скалковість контрапункту Гекслія (*Huxley*). Знана й давніше (Ляйтнант Густль – Шніцлера), ця метода розвинулася саме в повоєнних часах.

II.

Від “літератури міріядів вражінь” можна було б сподіватися багато: передусім багато неподібних до себе творів, бо ж кожний день людини є інший! Здавалося б, кожен новий день міг би бути новою темою. Вже сама кількість тем була б незлічима.

До деякої міри завдячують цій методі своєрідну свіжість такі твори, як “Кімната Якова” В. Вульф чи кілька блискучих сторінок Моріяка або Форстера. Лише засяг тем не збільшився. Теми залишилися ті самі, одвічні й знані.

Над цим варто спинитися. Досліджуючи людські почування, – ствердимо: число тем є обмежене. Якесь зачароване коло, поза яким література перестає бути цікавою, нічого не говорить до читача. Розпучливі проби імажиністів, футуристів не створили нічого нового в тематиці людських почувань. Ані вибрики Марінеттія в “*Mafarca le futuriste*”, ані інтелігентські пошарпи Михайличенка в “Блакитному романі” не дали під тим поглядом нічого сильнішого.

“Зрештою, – каже Лефевр, – хто може похвалитися, що знайшов невикористану тему? Чи ж усіх їх не постачає життя або попередні літератури? За великих епохальних часів не було цього “фільонеїзму” – новолюбства, цього непотрібного і смішного стремління до нового сюжету. Десять, скажім, починало творити твір під назвою – “Федра”: той самий сюжет, ті самі особи і в зародку ті самі ідеї. На початку цього творчого походу всі були вільні й однаково екіповані, а в кінці походу – я не знаю, яким чудом або власне чудом генія – повставала безвартісна “Федра” Прадона і безцінна “Федра” Расіна.

“Геній не має потреби, – твердить молодий історик літератури, – для зацікавлення читачів за всяку ціну здобувати незвичайну тему... Не тільки Расінові сюжети, як ми знаємо, не були нові, але й самі його сценічні ситуації позичені від давніх попередників. Тільки що в його предтеч ті сцени були механічно драматичними, свого рода конвенціональними вправами, а в Расіна вони дають вражіння життя” (*Daniel Mornet*).

Найбільші письменники – то є якраз ті, що змальовують невелике число людських пристрастей, їх відвічні вияви чи плетива. Не можна не згодитися з А. Моруа.

...“Загляньмо в глибину “Іліяди” чи “Одіссеї”, що є першими великими романами, – те, що було колись новим, нас уже не цікавить, ці всі “оригінальні документи”, документи часу, описи зброї, поділ племен, мітологічна гієрархія. Нас цікавлять ті хвили, коли Навзикая та її “дівчата з ковтками” перуть білизну і коли Андромаха на прощання показує Гекторові його дитину або коли Ахілл розгніваний, вражений у своїй гідності, відходить, ховається до намету, бо йому відібрали його бранку.

...Бо ж Андромаха й Ахілл є вічні... В серпні 1914 р. ми всі бачили, як Андромаха показувала Гекторові малого Астія-накса, як дитина бавилася каскою свого батька тоді, як мати мала очі, повні сліз... На всіх наших пляжах пристрасний і крем'язний сороклітній Одиссей придивляється до забав Навзикаї та її приятельок, що бавляться в м'яча, вбрані в трохи закороткі туніки... і щодня в наших парламентах який-небудь войовник, ранений у своїх симпатіях чи в "належній" йому шанобі, ховається під свій намет і відмовляється від дальшої боротьби..."

Геніяльні натури інстинктивно беруть теми найбільш поширені і найзрозуміліші для людей. Зрештою, і народня мітологія, і драматичне мистецтво має тих тем дуже небагато.

Знаємо, наприклад, що модерна етнографія облічує на 40–50 кількість т. зв. мандрівних тем: легенд чи казок. Історик літератури Г. Польті (Politi) облічив, що драматичних ситуацій є всього 36. Романіст Вільдер (Thornton Wilder) в розмові з Моруа твердить, що в літературах світа є тільки 7 чи 8 великих тем. Грецькі трагіки і їх мітологія дали прототипи до всіх сучасних драматичних ситуацій.

Віссю людських почувань, основними елементами почуття zostалися на протязі тисячоліть ті самі синтези й концепції.

III.

Коли ми маємо право говорити про "вічні теми", про їхні сталі комбінації як про щось істотне, незмінне в психіці людини, то з неменшими підставами можемо говорити про незмінні елементарні людські почування, що зроджують ті одвічні теми.

Незмінність тих "passions essentielles" дозволяє людському "я" спрваджувати міріади вражін з оточення до

елементарної синтези всередині самої психі. Вони є підмурівком людської істоти і ключем до розуміння обмеженості тематики почувань.

“Зрештою, як можуть відмінитися великі сюжети? Адже ж людське тіло не змінилось від античних часів і людські пристрасти залишилися такі самі, тільки під відмінними уборами” (А. Maurois).

Під цими уборами найглибші людські почування зрозумілі – для всіх людей і для всіх народів. Вони дають підставу до розуміння творів літератури.

Колись запиталися одного з наших політичних емігрантів, що жив довго в Лондоні і знав добре англійців, який твір української літератури треба б було перекласти для англійців? Але такий, що спопуляризував би Україну і мав би успіх?

– Перекладіть і виставте “Наталку Полтавку”, – була відповідь – Хоч чужа музикою й декораціями, вона буде їм близька своїми вселюдськими почуваннями і ситуаціями.

Характеристичним є успіх п’єси “Наполеон” у Китаю. В ній відмальована ціла трагічна доля цесаря, лише із сучасними аксесуарами. Напр., сам цесар виступає в мундурі американського генерала, телефонує і т. п. Але успіх п’єси не зменшений від того, – глядачів цікавить передусім сама постать великого воєвника й амбітника та його людські пристрасти.

Великі почування не зв’язані віддалю і простором, – вони озиваються до людей і крізь імлу віків.

Чи ж “Авірон” Хоткевича або поеми Шевченка не повторюють легенд Старого Завіту? Чи не промовляють до нас устами Франка староегипетські поеми любові? Уосіблення людських сильних почувань в літературі є всі сучасні: повний

авантурничого темпераменту флямандський Тіль разом із еспанцем Жіль Блязом могли б прийти на приятельську бесіду до наших панів Енея і Неона (“Бурсак”). Суворий Вовк Марковича чи жорстокий Супрун Мирного – не менш сучасні, як немилосердний Скрудж Діккенса. Мистець пристрастей, Шекспір, і досі є граним, і то найбільше граним (на чотириста кількадесяти мовах) із усіх письменників світа.

Читачеві не йде зрештою про пізнання тих сильних почувань (вони знані кожному), – важним є сам процес пізнання.

Амбіцією творця-письменника є віддати ті загально-людські почування через свою власну індивідуальну призму. Немає однакових людей на світі – індивідуальність, творячи, замасковує по-своєму одвічні почування. І розкіш читача є в тому, щоб віднайти те знане й знайоме в щораз новому замаскуванні. Віднайдення відвічного утверджує самого читача в світі почувань. Можемо порівняти цей процес до розв’язування загадок, котрих розв’язка є знана, а незнані тільки дороги розв’язання.

Тому йшли давніш до театру (а тепер частіше до кіна), знаючи закінчення п’єси. Річ була не в тому, щоб довідатися щось нового з тематики лише, щоб побачити, за словами ессейста (Giraudoux – La Tragedie), як “герой буде боротися проти нової форми талану – призначення”, щоб побачити, як він розв’язує частину з незлічимих загадок життя, як доходить до знаного висліду.

Немає сумніву, що, крім почувань первісних, мовляв, підставних, існують почування більш поверховні, не раз накинені обставинами і оточенням. Плетиво цих слабших почувань оплутує, ускладнює і заслонює глибше духове життя одиниці. Взаємна боротьба поверховних почувань, їх конфлікти з глибшими почуваннями тривають стало, ціле

життя одиниці. Вражіння ззовні не раз стають потворними для одиниці, внутрішні конфлікти робляться небезпечними для “я” одиниці, постає гірке почуття безрадности, упадку сил.

Без полагодження конфліктів поверховних почувань із глибшими нема відчуття єдності одиниці, синтези її буття.

Мусимо однак застановитися ще над одним.

Говорячи про глибші й поверховніші почування, не можемо минути квестії окреслення їх і їхнього взаємного відношення. Котрі, властиво, почування можемо назвати глибшими? Як відділити їх від інших почувань, що вони не раз лягають перепонами на шляху до єдності людської душі?

Наука психології мала б нам відповісти на ці питання. Однак від Юма і Джемса до Бергсона і Юнга ні одна з її теорій не дає докладного окреслення.

Задовільне розв'язання приносить нам емпірія психології. Розбудована на дослідах проф. Павлова і його учнів, фізіологічно-психологічна школа створює тривалі підстави розділу почувань на елементарні зосередковані в ядрах підставу мозку (*basis cerebri*) і слабші, що повстають у корі мозку. В ядрах підстави мозку беруть початок такі почування: своєї окремешности, самооборони і боротьби (гнів), голоду, спраги, а також цілком вегетативні здібности організму. Як джерела симпатії й антипатії, вони надають специфічне таке важне забарвлення всім почуванням людини. Досліди з витинанням мозкової кори показали, що в підставі, основі мозку містяться дійсно елементарні почування людини.

Інші почування залежать від більшого чи меншого розвою мозкової кори. Вони служать до “вміння”, до “інтелегенції”, до диференціяції вражінь, до ріжничкування оточення.

Але й сприймання того оточення має свій вимір.

IV.

Сприймання літературних творів не є лише вишукуванням в них і утвердженням в собі елементарних почувань. Правда, ми зможемо відчутти усі визначні літературні твори і сильніші почування їх героїв, але вони не будуть для нас однакові: одні будуть ближчі, другі дальші, будуть більш чужі і більш рідні для нас. І це буде залежне від людини чи від групи їй подібних, від нації чи від раси, а найбільше від часу. В деяких десятиліттях буде більший вплив і зближеність одних творів, а в іншій часі – інших. Чи ж сьогодні “Птахи”, соціальна сатира Аристофана, нам не є ближчі від “Блакитного птаха” Метерлінка, улюбленця передвоєнних часів?

Було б ризикованим говорити про розвій чи поступ у літературах людства, що існують від кількох тисяч літ, – але цілком певним є існування ритму в відчуженні літератури.

Людський організм не може не сприймати в ритмі, бо сам є втіленим ритмом. Ритм є основою тривання людини в житті. Ритм кільканадцяти на мінуту віддихів, кількадесяти – ударів серця, ритм кількामінутового обігу крові, пульсування лімфи, перистальтичний рух кишок, чергування хімічних і фізіологічних реакцій, змучення й відпочинку – скрізь ритм є характеристичний для людини. І сприймання людиною може бути тільки у вимірі ритму.

Не дивно, що найстаріші поеми Європи, що описують людське життя, писані гекзаметром, мають багато спільного з ритмом людського організму. Бо гекзаметр, як доводить у своїй цікавій праці Л. Ридель, постав із ритму биття людського серця.

Ціле сприймання оточення може бути тільки у вимірі ритму.

Маяр, вчений і філософ, ще не доцінений своїми, Петро Холодний, окреслював це коротко в своїх розмовах:

– Ритм – це основа всього, а найголовніше – основа пізнання. Коли вловити ритм якогось явища, то тоді легко його пізнати. Ритм – це вісь дедукцій.

– Значить, ритм є всюди, в кожному процесі, в кожній акції?

– Безперечно, – відповідає Холодний. – Ритм – це співвідношення окремих складових частин, це – рівнодіюча... Він є в дрібницях, він є в складних процесах, що складаються з дрібниць... І у війні, в революції, в таких спонтанних величезних здвигах – є свій ритм... І наша війна, наша революція має також свою ритміку...” (М. Ковальський. *Із розмов з П. І. Холодним. Тризуб № 282*).

“Все є питанням ритму, – каже Fr. de Miomandre. – Може бути, що й ним можна було б виявити істоту історії”.

В ритмі є весь вік людини і всі віки народів. Йдучи за думкою А. Бергсона – час творить невпинно: ми є його творами. Люди, як і книжки, натхнені спеціальним ритмом, ритмом своєї епохи.

Великі елементарні почування обумовлюють єдність почуття, ритм – його тяглість. Але щоб воно прибрало форму цілком виразну, дотикальну, аж до вхоплення руками, потрібна творча напруженість творця-посередника – між почуваннями і ритмом – напруженість почуття.

Цей третій вимір почуття, найбільш таємнича сила з усіх людських сил – напруженість творчої акції характеризує твір кожного письменника. Dei gratia!

Цю напруженість можна відчутти вже по пізнанні перших сторінок письменника: цей сухий і металевий жар Меріме, душевне тепло Т. А. Гофмана, сині вогники математичної кабалістики Едгара По. Є щось із зигзаговатого вибуху блискавиці, що б'є вже з перших слів страшного Тарасівського “Погибнеш, згинеш, Україно”...

Напруженість почуття письменника-творця є в вимірі загального напруження людського почуття, що його характеризує В. Патер: "... нам не дано більше як кілька пульсацій короткого й драматичного життя. Ціллю життя є відчувати все, що можна відчутти як найбільш загостреними почуттями. Горіти без упину в цім чистім і дорогоціннім полум'ю, підтримувати цю екстазу, це я називаю – здобувати в житті... Бо треба мати завжди перед своїми духовими очима ці всі ідеї: трагічну короткість існування і його драматичну препишність (*Splendour*)”.

Може, найвищою радістю людини в міріяді почувань, що її полонює, це віднаходити свої власні почування, віднаходити себе, висловлювати себе у всіх обставинах і хвилинах. Недармо це стремління до висловлення себе називає Гекслі (Huxley) найсильнішою пристрастю людини.

І знаходить у найдовершенішій вислові єдності, тяглості й напруженні почуття – в образі.

Найпотужніші вселюдські почування – пізнані наново з одвічною солодкістю пізнання близького, знайомого, амбіція людини висловити себе в новому ритмі – довершена, напруженість творчої акції – відчута... і тут радість стихійно опановує людину.

Радість повноти почуття, його утвердження, його організації в образі.

V.

Ще в “Розмові з наукою” була річ про хитливість усього, що не є висловом людської природи, її сприймання світу. Надлюдські закони природи, котрі приходили десь від натуралістичних наук, стратили свій абсолютний авторитет. Можемо шукати організації людської істоти тільки в самій людській істоті.

Організувати її насамперед в образах.

Автор “Відповіді Господеві” (1933), хіба найцікавіший сучасний католицький письменник Франції, Шатобріян (Alphonse de Chateaubriant), каже: “Існує безапеляційний і незменшальний закон, що панує над усіма істотами. В кожній хвилині нашого життя чи нашої історії, на якому малому чи великому терені ми не довершували б чину, – завжди його причиною є чинник плинний і всемогучий – образ.

Образ уявлення, нашу любов чи нашу ненависть, нашу прихильність чи відразу, взагалі яке б то не було почування, – то живуще джерело кожного чину, кожного руху, кожної постанови і кожної активності.

Ми були б істотами без руху, коли б образи, ці мозкові уявлення, не з'являлися, щоб вилонити з нас рухи. Все, що є в людині, – поступовання, рішення, чини – все має за психологічну причину – образ в його свідомості чи підсвідомості.

Завжди говорять про волю... Але воля – то є лишень енергія, обумовлена образами... Коли в дану хвилю в конфліктах між уявою і волею образ не є в згоді з волею, – чим більше будете хотіти, тим менше можете!

...Уява є королевою світа”.

Правда, каже далі Шатобріян: “Людина є вільна, але її свобода полягає на вільнім виборі образів. Коли ж вона вже вибрала ті образи, це вони її окреслюють і опановують”.

Пригляньмося тим образам, що їх дає людині рідна література, близька їй мовою, ритмом і напруженням. Образи, здобуті читачем тої літератури, є здобуті в найвищій радості, радості визволення, утвердження свого “я”.

Ті образи мають найбільше шансів зістатися в душі одиниці, бо зв'язані з відчуванням радості. А ще Ніцше звертав увагу на дивну цензуру людської пам'яті, що найохочіш затримує тільки ті образи, що були в житті людини зв'язані з почуттям радості чи задоволення.

Незорганізовані ділянки почуття – це є одно з найбільших духових нещасть людини, суспільства чи нації.

Найстрашніша змора взагалі людства. Це те, чого не можна оцінити, зв'язати чи скермувати. Це навіть не Летючий Голянець, що віщує нещастя, ані мітла на небі, що віщує зміни, бо воно не має обличчя. Це – незримий для очей душі чинник, що дає знати про себе глухими вибухами, жорстокими несподіванками, а знищення стає його визволенням.

Трудно не пригадати тут одного з романів Г. Велса.

Оповіді він, які дива почали творитися серед спокійних мешканців англійського містечка. Спочатку діються несамошиті речі: шклянкі зависають у повітрі, само летить крісло, сама горить цигара, пізніш незнана сила починає промовляти грізністю і ненавистю: прокльони, удари незримого п'ястука, пожежі, погроми, стріли і смерть сипляться на сторопілих, переляканих людей.

Вкінці по страшній боротьбі руки живих людей ловлять і забивають незримого. Тоді в повітрі поволі починають шкляннити, зарисовуватися його риси.

“П'ястуки мав затиснені, очі широко розплющені, а на мертвім лиці відбився вираз гніву і розпуки” (*H. Wells. Invisible*).

Бич людскости – анархія почуття.

БОРОТЬБА З ЯНГОЛОМ

I.

В приписуванні письменникові мрійництва – нема правди. Ніщо так не супротивне істоті мистецтва, як мріяння.

Передусім мріяння – це втеча від щоденної життєвої боротьби, від щоденного крику пристрастей довкола, це

стремління до неокресленості, до відпочинку – це ж антитеза літератури. Нехіть до скупченості, брак охоти розгадати своє й чуже життя, запліскування очей на всі внутрішні колізії й зобов'язання – ці всі прикмети мрійника є антитезою прикмет письменника і взагалі мистця. Мріяння, пливання в хмарах – це ж розпорошення, це – анархія почуття. Людина мрійлива – це носитель хаосу, а не світогляду.

“Мріяти, – каже Шатобріан, – це для багатьох людей найбільша життєва приємність, – а однак це тільки пиття отрути... Найпотрібніша дисципліна – це заборонити піддаватися мріянню”.

Не мріяння – лишень уява письменника організує почуття. Ідеал, що до нього повинен змагати письменник, це стала концентрація уяви. Ніяких відпочинків – лише стале синтезування почуття – здобування. Тому не з мрійниками можна порівнювати письменників: їхнім “кліматом” є не мрійництво.

Письменники – це невтомні винахідники-алхіміки, що вони тільки їм спорідненими методами сполучують елементи щоденності, це – шукачі золота. Золота синтези. Внутрішнє життя їх більше зближене до небезпек і тріумфів лицарів скелястої Аляски, як до вигідного гамакування мрійника.

Найголовніше, що змістом мистецької творчості є не заспокоєння, а велике схвилювання. Схвилювання, одночасне із знайденням синтези почуття. Втім є така сама розкіш для письменника, як для шукача золота – прожилля блискучого металю в сірих кварцах. Письменники не раз описували це схвилювання, цей “стан душі, вищий від самого життя, що в порівнянні з ним щастя є нічим, а слава непотрібна” (*Flaubert*).

Схвилюванням від істотного можна назвати (за режисером Вахтанговим) цей процес у душі письменника. Віднайдення обрисів почуття в синтезі, розкриття “внутрішньої істоти річей” (Бергсон) очаровує мистця. Це ж – насамперед переборення інерції оточення, раптовне роз’яснення суперечностей, новий ритм серед тисячей знаних ритмів.

Схвилювання від істотного опановує одиницю, як вища сила. Нова синтеза є така дивна, неподібна до інших; дороги її такі мало доступні для свідомости – що це все разом дає вражіння, як від чуда. Чудесність пізнання істотного мимоволі приголомшує. Схвилювання від тої Валерійської “*vision nette*” є таке велике, що виростає понад людиною, як “натхнення”, “унесення”.

Можливо, що почування чудесности – це й є єдиною чистою нагородою письменника. Багато з них іншої не знає і не уявляє.

Пригадаймо собі дві чужинки, які перебували у Франції, про котрих пишуть сучасні французи, що вони лише лишили по собі глибоке вражіння в галлійській країні: полум’яну й горду українську малярку Марію Башкірцеву і другу не менш горду, містичну, делікатну новелістку, англійку Катерину Менсфільд (*Mansfield*); це Менсфільд пише в своєму “Щоденнику” під датою 31. V. 1919: “Чи я зможу коли-небудь висловити свою закоханість у праці, моє стремління бути кращою письменницею, моє палюче прагнення як найсумліннішого труду? Як розповісти про цю пристрасть, що її відчуваю? Вона мені – замість релігії, вона для мене – сама релігія; вона мені – замість життя, бо сама є моїм життям. Я готова падати навколішки перед своїм (творчим) чином, падати ниць перед ним, тривати в екстазі перед самою ідеєю творчости”.

Синтеза почуття видається тому, хто її відчув, чимсь найважливішим у житті. Кваліфікувати синтезу, чи вона зла, чи вона добра, – нема чим. Глибоке “схвилювання від істотного” кваліфікує її як щось найважливіше в житті одиниці, як її найбільший внутрішній скарб.

Цей клімат “схвилювання від істотного” характеризують далі по цитованих слова Менсфільд: “Боже! Сонце наповнює небо, і сонце само – як музика. То вона дзюркотить уздовж цих великих мечів ясности. Вітер торкає арфи дерев, розсипає водограї музики; легкі каданси й дрібні трелі вириваються з квітів. Обрис кожної квітки стався сам подібний до музики. Я розкриваю пальці моїх рук, як п’ять целюстків. Хвала, хвала...”

Варто застановитися над цим одним із частих описів стану схвилювання від істотного (натхнення, унесення).

Дивно! В цих описах не знайдемо індивідуальности письменника. Більше, само схвилювання від істотного є так само рідне читачам, як і письменникам. Правдоподібно, в більшій чи меншій мірі воно знайоме усім людським істотам.

Правдоподібно, в житті пересічної людини схвилювання від істотного таке змішане із звичайним щоденним механізмом, зв’язане так нерозривно із почуваннями позиченими і чужими, що пересічна людина не усвідомлює собі відрубности цього процесу. Схвилювання від істотного губиться в схвилюваннях від менш істотного для почуття, затирається автоматизмом життя. Треба думати, що хвиля найбільшого “унесення” триває значно коротше, губиться, не знаходячи собі вислову, і зникає, швидко й незауважена, у більшості людей.

Лише мистці й інші із спорідненою психічною організацією, можна думати, – зуміють усвідомити собі сам факт повстання нової синтези почуття, замаркувати його і

відокремити. Мистці, а серед них і письменники, вміють поставити поняття нової синтези назовні себе, сам факт синтези – поза чи понад собою. Враження від синтези, схвилювання від істотного є в них таке сильне, що полишає слід у свідомості не на вламок секунди, але на тижні, місяці й роки. Цю здібність називає поет Франц Верфель “геніяльною реакцією на зовнішність” (*“Jugendbriefe” з р. 1911*) або ще докладніше проф. психології Ш. Бльондель: “заступлення істотного для мого “я” – істотним у самому собі” (*Ch. Blondel: La Psychographie de Marcel Proust 1933*).

Новознайдені синтези почуття, тривалі пам’ятки схвилювання від істотного гніздяться в особистостях письменників, як казкові невхопимі, блискучі птахи. Усвідомлені синтези почуття – це знаки, пам’ятки найвищої радості, найглибших почувань.

Але самий цей стан радості від нової синтези не зв’язаний виключно з мистецтвом і літературою: відокремлений і блискучий, є він “хлібом щоденним” багатьох інших психічних організацій. Хіба ніде схвилювання від істотного не є так добре описане, як у творах заглиблених у собі мистиків (*Беме-Воебте, Сведенборг*)?

Бо саме відчуження цього процесу – ще не є ціхою тільки письменника. Лише стремління зв’язати це схвилювання з людьми – характеризує письменника. Бажання визволити з себе нову систему є чисто людське стремління роздавати радість – у тім є так вселюдський характер творчости письменника, і в тім є й початок його індивідуальности. Пов’язання радісного схвилювання від істотного в почутті – власною особою – з людьми іншими – це письменник.

Але таке пов’язання – річ найтяжча.

Як часто здається по перечитанню якогось твору, що це от раптом заговорив глухонімий і біжить до людей із словом

так новим і несподіваним, що воно йому здається найчудеснішим, найважливішим у житті. Біжить, поспішає, а тим часом слова його найбільшої радості завмирають, плутаються і переходять у жалісне, незрозуміле белькотіння.

Так оповідає легенда про середньовічного маляра Паоля Учелльо.

Багато літ працював він над своїм головним твором-образом, де було б відбиття усіх його творчих радощів, де б він міг уяскравити свої найбільш глибокі переживання. Учелльо працював, відкинувши світ, кохання й славу. Вкінці, маючи вже вісімдесят літ, сказав він, що образ закінчений, і показав картину своєму улюбленому учневі. Той сахнувся, побачивши її, повний жаху. Побачив на полотні тільки хаотичне переплітання незрозумілих ліній.

II.

Письменник відчуває нову синтезу пригноблююче близько і одночасно відокремлено, як свою музу, свого демона, свого янгола. Він хоче передати присутність “янгола” іншим, – які ж є можливості цієї волі до передавання? Як присутність того “янгола”, тієї “музи” чи просто схвилювання від істотного дати відчуті людям? Перейдім до того, що письменник може.

Займімося реаліями творчості письменника.

Здавалося б, що то річ не важка. “Вистачить письменникові, що знається на своєму ремесві, лиш кількома словами, лиш одним рядком обудити в душах всі прикмети річей і всі гармонії й відгуки спогаду з одного дивного моменту життя?” (*Valery. Промова до Граверів*).

Отже, матеріал є знаний, – письменник оперує в більшій чи меншій мірі “словами й рядками”. Самі методи праці мистця теж знані. “Вчися шкідувати!” – каже Мікель Анджело,

або ще докладніше Делякруа: “Шкіцуй мітлою, викінчуй голкою!”

Перейдім до слів, як матеріялу до шкіцування й викінчування, до так званої кухні творчости. На брак приписів, рецепт, канонів і правил не можна нарікати. Кухня творчости розбудована над міру від кількох століть.

Навіть у Росії вже коло 1820 року вийшов “Словник стародавньої й нової поезії”, де багато є про закони “Iai”, і “virelai”, дуже мало про досить здібного молодого чоловіка – Пушкіна, а найбільше – поважної певности себе самого автора, що носить многонадійне прізвище... Остолопова.

В Україні вже Семен Могила в році 1670 повчає, як треба писати: “Широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку приносить. Але простая і короткая, і до того з вирозумінням одкрита, в прудкім часі всі обширнії і завихляннії мови загортує”.

Це в XVII віці столиця України, “предсладчайший, доброглагольний, широкознаменний Київ – Афина росськая”, знав, що потреба постам до “героїчних стихів о славних военных дійствіях”, або полемістам, щоб нищити “противниці наші і лжебратію Руси”, або ж і взагалі всім тим, що, “блукаючися по світу пам’яттю своєю, по веселім полю історій світових, яко ж і межі одважними царів і гетьманів справами”, літописи чи що іншого писати хотіли.

Радивилівський (1688) недаром із гордістю пояснює, що “граматика доброглаголивая, реторика, діялектика, мусика (музика) на наше наказаніє (повчання) писані суть”. Від того часу повстало багато праць, писаних “на наказаніє” письменників.

Головачі літературних напрямів – ці всі акмеїсти, панфутуристи, сюрреалісти – вибирали і формували “ключі щастя” творчости, даючи за взір переважно свої власні твори.

Наукові скарабеї, святі коптські жуки, старалися з кожного написаного твору викотити свою кульку сміття – рецепти, як треба писати твір. Можна їм скласти подяку за працю над літературною культурою, але жаден письменник не створить нічого власного (а тим самим єдине цінного), стараючися знайти опертя на тих чи інших “ізмах”, тих чи інших відносинах між “ідеєю”, “формою” чи інших фантомах, не зв’язаних з очевидністю творчости.

Недармо Теофіль Гот’є узнавав для себе тільки одну методу творчости. “Беріть до рук словник французької мови, – казав він, – переглядайте його, вслухайтесь – і ви напишете вірш”. Є в тім, однак, тільки певна містифікація цього поета, – коли б від дійсно творив так навгад за сторінками словника, що сталося б з цілою *continuitas*, однолітністю його творчости в часі?

В кожнім разі варто звернути увагу на деякий магізм слів. Дивні слова, дивні сполучення слів особливо з музичного боку мають щось сильного для людини, що її притягає. Не дивуймося ж поетам-віршарям, що не раз підпадають під їх дивну владу. Риса дервішовська – ритмічне викрикування малозрозумілих і звучних слів – панує в творчости деяких поетів, як хоробливого Тувіма, Бурлюка чи Пастернака.

Від несамовитого вірша, де в кожнім слові був пень “смей” (“рассмеяльно – изсмеяльно – смеєво”), почався властиво цілий російський футуристичний рух (*К. Чуковський*). Поет Белий, у своїй творчости трохи шаман, а ще більш “юродивий”, пише цілу поему, підпавши під владу повторюваних слів – “дар Валдая”. Дуже легко відчутти цю “дзенькобренькову” сторону якогось вірша чи поеми: найчастіше ціла вона якби написана для цих кількох “магічних” слів. Щось подібного буває й у малярстві.

Це на образі Матейка, великого балакуна в малярстві, – “Битва під Грунвальдом”, – нарисував інший маляр С. Виспянський рисунок-скорочення. Дав посередині чіткий із хрестом прапор хрестоносців, а довкола лінії, що розвалюються. Це все, що зостається в пам’яті по декляматорстві Матейка.

Найважливіше, що “магізм слів”, ця делектація ними, нищить індивідуальність самого письменника, а в кожному разі не помагає виявленню творчого “я” письменника.

Слова, що є зав’язками образу, завжди можуть зацвісти життям, як зрошені вологістю сухі ерихонські троянди. Але без живої води творчої дійсності вони не будуть цвісти.

Цю дійсність пробує письменник заступити іншою – дійсністю власної особи. Чинить найпростіше: дає в творі себе щоденного, такого собі самому знаного, правдоподібного, і тим самим хоче переконати людські душі в правдоподібності власної візії – “янгола”. Дає себе, як порушується, їсть, симпатизує й ненавидить у щоденному житті. Дає свого роду щоденник особи.

Однак зацікавлення щоденником не універсальне. Цікавляться ним найбільше ті, що ним так чи інакше механічно зачеплені. Але органічного зацікавлення щоденником чужої особи нема: гірше, такий щоденник пригноблює або навіть смішить. Т. зв. найщиріші щоденники найчастіше викликають усміх або замішання.

“Почуття гноблення з боку інших, чужих особистостей, що розпіріуються, є дуже сильне в кожному із нас. Річ майже неможлива слухати чийогось говорення про себе без яскравого вражіння комічності. Це несправедливе, навіть, тхне абсурдом – але таке в дійсності” (*Maurois, Aspects*).

Зрештою, щоденна дійсність особи є занадто дріб’язкова, нецікава для інших і занадто плитка, щоб у її сіти вловити

“янгола”, візію письменника. Часами письменник старається дати свою особу в її фізіологічній нагості. Як у гірших фільмах, де акторка незалежно від ходу акції стало показує колінце. Здається йому, що в відвертості фізіології, в екстібіціонізмі вдається йому зловити увагу і з’єднати людські почування. Але – то убогі і монотонні способи, і монотонні, як ціла садистична і еротоманська література.

Читачі волять, коли про фізіологію їм оповідають стримано. Зрештою, “в цих і подібних матеріях більш вартим є сугеровання як описування. Бо це ж пристрасти й події – індивідуальні і близькі нам, а фізіологія – тільки банальна” (*Моруа*).

Взагалі особа письменника – читачеві непотрібна. Раз відірвана нова синтеза почуття не дасться заналізувати і втілити назад до особи письменника. Ф. Верфель називає особу письменника чимсь “вічним безособовим” (*der Ewig – Unpersönliche*), письменник тільки спостерігає й пояснює твір. “Свою власну особу оцінює він так само, як яку-небудь далеку істоту” (*Ф. Верфель. Листи*). Тому саме й Гекслі узнає за найголовніший дар письменника – незримість (*invisibility*).

Коли правдоподібність особи не відіграє важнішої ролі в творчості, то, може, правдоподібність оточення, що в ньому зродилась нова синтеза, станеться найважливішою з реалій творчості?

В минулім столітті фактизм для Золя і його школи був абсолютом, як і матеріялістичний детермінізм. Репортажі, фактомонтажі опираються виключно на фактизмі, але й поважний роман не занехав його.

Жюль Ромен, автор одної з цікавіших сучасних епопей-романів (*J. Romains, Les Hommes de bonne volonté*), оповідав

в пресі про те, як він приготовлювався до тому V і VI-го епопеї, де річ іде про сфери людей торгівлі й бізнесу. Він перебував між ними довгий час, від двадцяти п'яти літ збирав свої уваги й синтезував внутрішнє життя кожного в бізнесменів, вдумувався в їх світогляд, прислухувався до їх суперечок і сповідей, підхоплював вияви їх щирости під час забав і розривок.

“Що ж до техніки справ, – каже він, – я ніколи не забував про потребу читання відповідної літератури, не вульгаризаційної лектури, але призначеної для спеціалістів, як звіти адміністраційних рад, технічні бюлетені, аж до адвокатських промов перед судом і тайних обіжників.

Загалом від кількох років більша частина моєї лектури – це документи в найширшому значінні цього слова. Як не кількісно, то хоч якісно стараюся мати стільки ж інформацій про найрізніші рухи (active) тих часів, як і спеціалісти в кожному з цих рухів зокрема”.

В цьому накопичуванні інформацій є багато привабливого для пересічної людини, з другого боку, без фактизму річей чи психології трудно уявити собі прозаїка, а особливо романіста.

Однак, не легко самому письменникові давати раду з цією навалюю фактів, спостережень, дріб'язкових аналіз і синтез. Не легко йому серед цього всього виявити своє схвилювання від істотного. Повістярі часто згадують про цю важкість.

“Я оповідаю собі сам свою історію, – каже Пер Мак Орлян, – кілька разів протягом року, а тоді лише починаю думати про писання”.

Так само оповідають інші романісти в менш чи більш цікавий спосіб. Це “виношування в собі” типів, обставин і їх взаїмних суперечностей, це все не є процесом механістичним.

І в цьому процесі не рішає та чи інша якісність чи кількісність фактів – рішає що іншого.

Зрештою, послухаймо Алена (Allain), письменника і теоретика роману у Франції, вчителя багатьох французьких повістярів, м. і., і самого Моруа.

“Кожного разу, як письменник оповість про речі так, як він їх бачив, – він пропав. Подія є сильніша від нього, він не може її опанувати. Подія (L'événement) розриває, розсаджує його форму-твір.

Далеко важнішим є віднайти почування, як шукати предмету.

Я настоюю на тому, що його треба винайти наново, хоч би ви бачили його сто разів або хоч би дістали від виняткового предмету незабутнє і надзвичайне вражіння. Отже, треба визволитись від сирої події і до певної міри її наново скомпонувати.

Мистець почуває тільки, що треба перемогти спогад в той спосіб, щоб його відкрити наново у відповіднішому порушуванні, в кожному разі не шляхом докладного опису предмету.

Коротко кажучи, фантазія, що є нічим іншим як уявою, є абсолютною підставою до мистецтва писання, бо треба розбити існуючий реальний предмет, що лиш параліжує. Наслідуючи його, треба винаходити”.

І тут ми стоїмо знову перед поняттям ірреальним – винаходженням, а реалія ще з більшою консеквенцією підпорядкована – ірреальному.

Існує ще думка, що можна укласти твір або принаймні його плян відповідно до сугестії самого ядра (сюжету) твору. Індивідуальність письменника – тільки знаряддя тої сугестії.

“Я завжди починаю, – пише романіст, – від докладної обсервації, а пізніш деформую її відповідно до архітектури мого задуму” (*Mac Orlan*).

Ця віра в “архітектуру задуму” є, правдоподібно, висловом оптимізму письменника по викінченню твору.

“Читайте спогади генералів і порівняйте прегарну виразну конструкцію якої-небудь битви в їхніх начальницьких мемуарах з тим, як дійсно виглядала битва. Ми всі бачили битви. Перед початком акції є виразний плян, є накреслені генеральними штабами поступові посування. Ось битва почалася, люди ходять, приходять, бігають, телефони перетяті, відділи розпорошені, можна б хіба оповісти тільки про жахливий, духовий неспокій.

Але спогади генерала рецитують: “Тоді я виступив з лісу і вирішив заатакувати лівий флянґ ворога” (*Моруа. Переспективи життяпису*).

Щось подібного діється і в літературі. Трудно, щоб схвилювання від істотного само вже давало плян і границі твору.

Загалом перед письменником розкриті всі реалії, всі скарби людського спостереження. Найважніше ж те, що істоти самого твору реалій не обумовлюють. Хто знає, може, зичлива рецепта дідуса Галятовського (†1688) є чи не найкраща: “Треба читати Біблію, життя святих, історії й хроніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяно і тепер що діє, треба читати книги о звірях, птахах, гадах, рибах, деревах, зіллях, каміннях, розмаїтих водах... І тоє собі нотувати і аплікувати до своєї речі, которую оповідати хочеш”.

Треба признати, що реалії дають багато. Як у старій казці герой-(письменник) тримає в руці цілу мініятуруву землю. Можна в своїй долоні мати цілий світ. Лише лишається питання: як вдихнути в той світ живого духа? Бо в світі тім – хмари не пливуть, ріки не течуть, а й тіні його нерухомі.

III.

Найтяжче признатися письменникові, що ані форми слів, ані біографічна механіка, ані фізіологічна щирість, ані географія оточення, ані навіть елементи випадковості в творенні – ніщо не є певним шляхом до зв'язання його “неба і землі”.

Його видива зорі і душ чабанів коло своїх стад – поріжені. Одно, – променисте, – його осліплює, другі, – заняті своїми вівцями, – нічого не передчувають. Він сам стоїть із замкненими устами, бо жадне визволення не приходить. Не дається йому жадна пісня, котра б з'єднала.

То є найстрашніше для письменника і взагалі мистця. Ці “нескінчені симфонії”, ці закинені малюнки, що пригадують раптовне порушення людини у сні, а особливо ці, нашвидку залатані якимсь кінцем чи початком, – літературні твори, – це як би пам'ятники розпуки і безпорадності творця. Шевченко, Гете, Куліш і легіони інших не могли цього укрити.

Коли б ми пошукали у щоденниках видатніших літераторів, – знайшли б, що це почуття безсилости, невільництва, викликує гнів, ненависть до самого твору, нехить до себе, почуття ловця, що тратить із очей здобич. Тоді нам стануть зрозумілі слова Шатобріяна, що так описує найважніший момент творчости: “Це – зрештою важний момент, коли вхопивши в свої обценьки нерв (твору), ви немов чуєте крик звірини”.

Досі письменник є лише глядачем-обсерватором, божком, що творить свій світ і шукає виразу для нього, – тепер у хвилинах безсилости найглибше кличе в ньому до боротьби: почування гніву, бажання перемоги, розширення своєї влади. Найглибша власна афірмація будиться в ньому. Він уже не обсерватор створеного собою мертвого світу, він стає актором у тому світі.

Опущений усіма людськими засобами, зостається він сам на сам серед ночі свідомості, з єдиною свідомістю – “янголом”. Як у першій книзі Мойсея: “Остався Яков один і боровся з кимсь, аж покіль засвітало... І каже той: “Пусти мене, бо вже день зоріє”. Яков же каже: “Не пушу, мусиш благословити мене”.

І рече йому... “Ти бо з Богом боровся і над людьми братимеш гору. Про що питаєшся, яке моє ім'я?” І благословив його там” (XXXII, 24–30).

Власна афірмація до боротьби з “янголом” повинна бути дуже сильною, бо ж особистість бореться з тим найсильнішим, що витворила сама в хвилині “схвилювання від істотного”.

“Треба бути дуже певним свого “я”, щоб транспонувати в мистецтві” (*Allain*). До боротьби з “янголом” нічого письменникові не треба, крім сили. Сила є найважливішою цією письменника.

Сила письменника і його перипетії боротьби з янголом найбільше цікавлять іншого письменника. Варто придивитися, як читає письменник другого. Він читає не як читач, він оглядає, як обсерватор поле битви. Обсервує когось, хто йде, хто бореться, посувається наперед по тяжкій дорозі. Часами вирветься спостерігачеві вигук: “Як блискучо він це розв'язав!” Часами усміх: “Йому брак віддиху!”, часами обридження: “Він топчеться, він не йде вперед!” А часами вирветься вигук: “Він утік з поля битви – тут його нема!”.

Але ось твір написаний, відгриміла остання сторінка, боротьба з янголом закінчена.

Тоді, як по великій бурі, – залягає блакитна тиша над дзеркалом стихії. Тоді з гніву і ритму бурі, з таємничої боротьби постає те, що характеризує великий твір, – я с н і с т ь. Постає як вислід таємничої, найбільш людської боротьби. Що ж є більш таємничого, більш чудесного в житті людським, як нова ясність?..

РОЗМОВА З ЗАХОДОМ

I.

Уроджений над Середземним морем (Sete–Heraut), Поль Валері, поет і філософ, відчув усю глибину сучасності Європи. Як у дитинстві зорив він на синій простір моря із гори Морського Цвинтаря, так тепер обійняв зором цілий велетенський, рухливий простір європейської культури.

У цій культурі, як і в книжках Валері, чути солоний подих морської стихії і олив'яну гаряч сонця. Обриси думок цього філософа в “Методичній перемозі”, “Політиці духа”, “Середземноморських натхненнях” такі ж виразні і всеєвропейські, як метода Леонарда да Вінчі, утопія Ляйбніца, драма Шекспіра, лірика Гете, державницький християнізм св. Августина, право Риму і філософія Греції.

“Я віншую собі, – каже Валері, – що вродився в такому пункті землі, де першим вражінням є обличчя моря, а оточенням – людська активність. Нема для мене кращого краєвиду, як той, що широчиться перед очима з тераси або балкону понад портом. Ціле життя дивився б я на то, що Жозеф Верне (Vernet), маляр прегарного корабельництва, називає – розмаїтими працями в морському порті.

Із свого привілейного становища обіймає око морський простір, що впоює, і простоту моря. В той же час життя і людський промисел обіч торгує, будує, маневрує. В кожній хвилині око може переконатися про присутність з'явища природи відвічно примітивного, неторкненого, незнищеного людиною, з'явища, постійно й наочно підданого силам усесвіту, з'явища, що його відчуваємо зором таким, як і перші людські істоти.

Коли ж наблизити погляд до землі, одразу відкриється очам насамперед нерівна праця часу, що без кінця змінює побережжя, і потім протилежна йому праця людей, що нагромаджують будівлі. Геометричні форми, прості лінії, площини й арки вживані тут у протиставленню неладові й випадковості натуральних форм. Здвигнені людьми верхівлі веж, мури башт, маяків свідчать про бажання протиставитись образам геологічних обвалів і упадку, свідчать про волю до будування, про охочу а одночасно мов бунтівничу працю нашої раси”.

В цім філософічнім краєвиді є, можна сказати, відчування клімату цілої культури: присутности одвічних стихій, боротьби людини з природою і європейської гордості утвердження себе.

Це краєвид близький духові морця-мандрівника, того, що дав підстави культурі Греції й інших народів Середзем'я. Близький і духові нашої нації-козака, нації військових, морців і колонізаторів.

Те, що тримає той дух у напруженні, – це свідомість зглядної недовговічності кожної культури перед лицем стихії “відвічно примітивної, постійно підданої силам усесвіту”.

То ж на долю культур дивиться філософ спокійними, немигаючими очима:

“...Ми, цивілізації, знаємо тепер, що ми смертельні. Ми чули вже про світи, що зникли без вороття, про цісарства, що розспались порохом з усіма їхніми людьми й винаходами в недослідженій глибині віків. Ми читали про них із їхніми богами, законами, академіями, словниками, клясиками, романтиками, символістами, їхніми критиками і критиками їхніх критиків...”

Ми знаємо добре, що вся земля перед нашими очима збудована з тлінних останків і що той попіл дещо значить;

ми зауважили почерез загушення історії – привиди величезних кораблів, навантажених багатствами й духом; ми не могли б їх усіх порахувати.

Ніби ті всі потопи не торкалися спеціально нас; Ніневія, Вавилон – для нас тільки невиразні, гарні назви, і руїна їх нас так мало обходить, як і їхнє колишнє існування.

Але Франція, Англія, Росія... то можуть бути теж гарні назви... адже ж гарно звучить назва “Люзітанія!”

Однак це не слова дефетиста, як Кайзерлінг, Шпенглер, Мережковський, – ні, Валері бачить усі можливості, та не симпліфікує, не упрощує своїх думок адвентистичною гістерією, – він занадто любить ясність думки і почуває тільки “обридження до якого-небудь пророцтва”.

Ні, він є з тих, що і “нерівній праці часу”, і силам усесвіту, і “геологічним обвалам” протиставляють свою “волю до будування”.

Він нотує тільки те, як у роках 1914–1918 “незвичне здригання перебігло стрижнем Європи. Вона відчула у всіх своїх мислительських клітинах, що не може себе пізнати більше, що неподібна до себе, що, вкінці, починає губити свою свідомість.

Ту свідомість здобула вона завдяки століттям горя, що його терпіли тисячі першорядних людей, і завдяки незлічимим щасливим ситуаціям географічного, етнічного й історичного характеру.

Тоді мов для безнадійної оборони своєї істоти і свого фізіологічного майна в безладі вернулась до неї її ціла пам'ять. Надлинули до неї всуміш усі її великі люди і великі книжки. Ніколи люди не читали так багато і так пристрасно, як під час війни: спитайте книгарів... Ніколи не молилися так глибоко: спитайте священників.

Та от минула війна: по кризах військових настала економічна і вже під час економічної все виразнішає криза духовна. Кораблі європейської культури зупинилися на бездоріжжі.

“Часами, – каже Валері, – коли думаю про цей стан річей і людей, що такий блискучий і такий темний, такий активний і такий нужденний, – пригадую собі одно своє відчуження на морі.

Кілька літ тому подорожував я з військовою ескадрою. Ескадра, що вийшла з Тулону, прямувала до Бресту. Раптом в розцвіті дня густа мла заповонила її, і то серед небезпечних скель коло острова Сен. І от шість панцирників, тридцять легших одиниць і підводних човнів зупинилися, мов раптом приліплені, серед поля підводного каміння, віддані волі вітрів і течій.

Незначне вдарення могло б перевернути ці цитаделі, навантажені зброєю й гарматами, – вражіння було пронизливе. Ці величезні кораблі, предокладно змашинізовані, кермовані людьми науки, відваги, дисципліни, що мали все найкраще до свого розпорядження від модерної техніки, її могутности й прецизії, – ці кораблі зупинилися безсильні в захмаренню. Зупинились, засуджені на три-вожне вижидання тому лише, що море витворило трохи випарів.

Цей контраст є такий подібний до нашого, до того, що його виявляє нам наша епоха. Ми стоїмо безсилі й осліплені всупереч цілій зброї нашого знання і нашої потуги – серед світу, нами ж зорганізованого й екіпованого. Тепер ми самі повоюємося його поплутаної скомплікованости”.

Ця “скомплікованість” тратить тепер своє значіння, на думку філософа Європи. Тратить тому, що за нею не сховано того, що, на думку Валері, є найважливішим – ірраціональних джерел енергії. Коли символи й конвенанси культури не збагачують, не встократнюють почуття людини – вони тратять свою вартість.

Тому в своїх працях філософ-поет звертається від скомплікованості – до самих підстав істоти людини, аж до її інстинкту будівництва.

Сам Валері не розчарований, – у блискучому спокою роздумує над новими символами культури так, як чотири століття тому роздумував над ними Леонардо, а ще давніше Аристотель.

Це не буде розв'язування суперечностей у стилі минулого століття. “Істотою думки з 1900 років було змучення (*lassitude*). Франс, Леметр, Баррес, великі письменники в глибині душі були скептиками. Правда, – каже дослідник, – я знаю, що кожен із цих трьох схилився до правих чи лівих, чіплявся не раз дуже лайливого поруччя, щоб уникнути запаморочення. Але “це поставало тільки з бажання знайти собі підпору, а не з бажання вибрати цю підпору” (*“Monsieur Teste” A. Maurois*).

Тепер, щоб розв'язати завдання наших часів, не можна вірити абияк, аби “тільки з бажання знайти собі підпору”. Ті, що будують двадцяте століття, не повторять за О. Мірбо слів, таких типових для дев'ятнадцятого: “Я насамперед кохаю життя, а смерть мене жахає і жахає кров”. Інстинкт будівництва перемагає жах смерті і жах крові. В уста сучасного європейця Валері вкладає гасло відважних людей: “Мое останнє слово: будьмо приготовані до всього або майже до всього”.

Бо ж і що залишилось для лагідних скептиків, що шукають “абиякої” доктрини?

...“вірування перемішані в часі, хрест проти хреста, півмісяць проти півмісяця. Найрасовіші скептики – збакировані такими несподіваними, такими нагальними, такими зворушливими подіями. Подіями, що бавляться нашими думками, як кіт мишею. Скептики тратять свої

сумніви, знов їх відшукують і знов гублять і вкінці вже не знають, як мають давати собі раду із порушеннями власних мислей”.

І коли уявимо собі європейську культуру як великий корабель, то можна буде проказати за Валері: “Коливання корабля було таке сильне, що його й найкраще повішені лямпки поперевертались”...

В тій атмосфері віри в будівництво, що вийде з найглибшого в людині, з її почуття, – нема місця для скептиків.

В духовій Європі, що народжується, місце лише для віруючих. Це – їх час.

II.

Творча одиниця, повна віри в будівництво, стає в центрі всіх світоглядів нової Європи. Іде боротьба за нову одиницю.

Іде боротьба проти думання, улегшеного конвенансами й символами культури, бо в сучаснім думанню замало є зусилля, замало динамічної енергії, а забагато є протоптаних шляхів.

“Праця мозку має нині до помочі дуже сильні засоби. Вони її облегшують, і то не раз так значно, що й цілком унеможливають. Створено забагато символів. Існує забагато уряджень, що звільняють з уважності, звільняють рух від терпеливої й важкої праці. Чим далі йдемо – тим більше множується символізаційних метод і негайної графізації (de graphic rapide). Всі вони провадять до скасування зусиль мислі” (P. Valery).

А в наших часах такі зусилля є якраз найбільш потрібні, – почування загальної небезпеки піднесло вартість творчої відваги одиниць.

Стремління дати одиницям висловитися все міцніше підтинає примат суспільства. Взагалі сама вартість

суспільства, вихованого на підставах дев'ятнадцятого століття, стає дуже сумнівною.

“Коли б усі люди, – каже філософ, – були однаково освічені, однаково критичні і передусім однаково відважні, ніяке суспільство не було б потрібне!”

Правда, так ідеально справа не стоїть, але в кожному разі дотеперішня організація суспільства з її нищенням характеристик і рівнянням на найнижчий тип не може існувати.

Сучасна суспільна селекція рійниться або й суперечить натуральній селекції, – то є темою повоєнної праці англійського соціолога Мейк Довгела (*The group mind – Cambridge 1920*).

Оскільки селекція натуральна сприяє вивищенню першорядних одиниць, – остільки суспільна (social) селекція, що жертвує вищим типом для пересічного, обнижує взагалі вартість людства і його духових цінностей.

Протиставляючи поняття двох селекцій, Мас Dougall доходить до обвинувачення цілої сучасної цивілізації й культури. Поліпшення людства в біологічному значінню він не стверджує, – те, що є, – то лиш зовнішня еволюція, поступ у засобах, у техніці життя. За час історичного життя людства значно поширився лише терен відомостей, але духові здібности людей, – за думкою англійського соціолога, – не розвинулися за цей час, навпаки, швидше зменшилися.

Щоб рятувати людство, треба утвердити примат видатної одиниці над суспільством, громадою.

За Мейк Довгелом, одиниця є головним чинником у створенні суспільства. Особливо в створенні духової громади. Це впливи одиниць орієнтують з кожним новим поколінням національну психе. Ці духові впливи творять ріжницю середовищ. Завдяки вищим одиницям зростають нації. Велика людина (leader) є конструктором раси, її спонтанічної відмінности і одночасно національної єдности.

Там, де бракує цього чинника, там не постане нація, хоч би раса й була дуже однородна, як у негрів в Африці. Там, де існує цей чинник, там він може об'єднати дуже різнородні людські елементи, як це зробили пророки Ізраеля і Магомет.

Книжка Мейк Довгела, як і багато подібних, що з'явилися в Європі по війні, характеризує той спонтанічний потяг до перебудови психе Європи на нових початках.

Темпо тої перебудови не має собі рівного в історії.

Влучно зауважив хтось, що хоч в Європі з'явилися останніми часами тисячі вірувань, та зникло лише одно... віра в суд нащадків. Бо ж тепер сучасність так повна віри й енергії, що не дбає про осуд будучности. Європеєць ще нині хоче утвердити шляхи для нащадків.

III.

В тій напруженості перебудови духа Європи все вище виростає постать людини, що випадково жила не в нашому, а в минулому столітті.

Цій людині, як особі, легенда приписує досить багато рис, але, здається, найважлиша в ній була нехить до паніки і страху. Зимний назовні, він охоче кпив з переляканих.

“Досить добре убраний пан, – оповідає він в листі про прихід німців до Франції в 1870 р., – вийшов із глибини юрби, що її я заспокоював, і поважно звернувся до мене: “Пане графе, чи то правда, що пруссаки спалюють діти?”

“Пане, – відповів я йому, – ви мене обдарували спостереженням, що змінює на краще мій дотеперішній погляд на прусаків. Бо досі я думав, що вони з'їдають діти цілком сирими” (*Gobineau, Lettre a M. Dragoumis. 8. X. 1870*).

Презирство до тривоги й суєтливості характеризували ціле його життя. Хоч сам француз XIX віку, він не любив ані свого, вихалашеного сентиментальними теоріями, століття,

ані французького міщанства, що так легко піддається настроям і паніці.

Він, мандрівець, мистець-філософ, плекав передусім свій світогляд і свою лінію в житті. Вже при кінці життя, коли чужинці, особливо німці й англійці, захопилися його ідеями, накидали йому з усіх боків легенди-догмати. Однак до кінця життя він не заакцептував жадної: ані офіційного германізму, ані артистичного антихристиянізму, ані післанництва білої раси, ані висміювання поступу

Не міг того зробити, хоч би тому, що до кінця зістався собі вірним у всьому.

Умер, не зрадивши ані релігії, ані родини, ані династії, ані власної творчости.

За життя вірив найбільше в себе і свою арійську творчу кров. Поза тим вірив у родину, що виховує інтелект й ушляхотнює інстинкти; він сам багато завдячував своїй родині. Вірив у післанництво релігії. Хоч сам не був побожним, але чув симпатію до віруючих людей. Він чув симпатію до всіх тих людей-одиноць і груп (незалежно від раси і коліру шкіри), що їх життя переливалося через свої береги. Таке лише людське життя було для нього чогось варте.

Як і тепер, так і за його часів було багато людей, що ламали лінію свого життя на те, щоб прийняти в себе відрухи юрби і стати виразником безособистого і каламутного життя мас.

“Здавалося їм, – пише есеїст, – що вони тим рятують своє ім'я, – а тим часом вони не завважали, що їх ім'я переставало бути іменем людини, а ставалося назвою продукту-вितвору.

...Вони були лише декорацією епохи. Однак ніщо так швидко не маліє в очах людини, як декорація епохи, і ніщо так не триває довго в пам'яті людей, як постать людини.

...Пан Гобіно вибрав собі те, що хотів. Не був Гомером, ані Вергілієм, ані Вольтером. Не був навіть Шатобріаном. Він не мав найменшого стремління ним бути.

Він був Гобіно” (*B. Fay. Les légendes du comte Gobineau*).

Він не належав до людей, що були продуктом епохи, він був із тих, що самі накладають свою печать на епоху.

Може, тому наші часи, що хочуть бути тільки самими собою (і то ані минулим, ані навіть будуччиною), узнали Гобіно за свого духового батька”. Вплив його щораз більшає і в політиці, і в науці.

Його твори літературні, такі важні для зрозуміння його філософії, лише тепер починають здобувати славу.

В своїх кількох романах, більших новелях і численних оповідях він оповідає про життя людей в цілому світі з глибокою любов’ю, але без сентиментів.

Він не тримає читача ані за гудзик, ані за ковнір: свою творчість вважає за так ретельну, що бридиться трюками “ловлення сльозинок” читача. Він не переконує, бо він занадто любить те, про що пише.

---

* Ще за життя Гобіно вплинув на свого друга Вагнера, що написав вступ до творів філософа. Його твори подивляли не лише численні англійці-аристократи, але й вогненний соціаліст А. Сорель. Тепер серед його учнів і наслідувачів маємо: автора “Так мовив Заратустра”, творця англійського імперського расизму – Н. S. Chamberlain’a, соціологів Vacher de Larouge, Fr. Gribble, ідеологів як А. Rosenberg і т. д.

Тепер Гобіно, “останній нащадок ренесансу”, став творцем нового ренесансу рас: американський віталізм, як і європейський гобінізм, – це лише дрібні вияви впливу духа Гобіно. Посередньо дух цього філософа вплинув не тільки на відродження німецької й італійської рас, не лиш на розбудову науки, евгеніки й расизму в Скандинавії, Надбалтійських державах, Фінляндії і Сп. Державах П. А. – впливи його можна віднайти і в расистському русі серед жидівства, і в панарабізмі. Рух расистів, що бере початок з Ангори, захопив уже й наших татарських сусідів і підсусідків. Тисячі творів розбудовують біологічні, соціальні й політичні підстави його науки.

В його романах нема ні мрійництва, ані мелянхолії, ані туманів ельоквенції. Хто його читає, не може втомлятися, бо його думка – гнучка, блискуча, невтомима і безжалісна, як шпага конквістадора. Його образи сухі й гарячі, якби постали в соняшній спеці. За той скупчений стиль критики порівнюють його до Стендаля.

Можливо, що обидва вони мають одно спільне: вони покохали більше великість, як літературу. То їх відріжняє від усіх цих демагогічних, розпливних, хаотичних романтиків-сучасників. Бо Гобіно стояв осторонь від молодшого шляху романтиків ХІХ століття, – він сам творив сузір'я.

“Пишучи, – каже про нього критик, – він не відрізнявав себе від решти людей і тому не вносив в життя заплямленої чорнилом душі; може, тому, що Стендаль, Меріме, Гобіно так творили, їхні книжки мають і тепер для нас стільки свіжости й блиску” (*Abel Bonnard. Gobineau*).

В своїх творах, як і в своїх подорожах, його цікавили передусім досягнення людського духа, і тому так легко від його белетристики перейти до його блискучих книжок про Азію.

“Три роки в Азії”, “Азійські новелі”, “Релігії й філософії Центральної Азії” – ці всі книжки дають не лише розвій теми, але характеризують і самого дослідника, його пасію до виразности, вірности собі й істоті життя, його пристрасть для великості. Коли б він зволив проповідувати своє мистецтво життя, він розпочав би, певне, проповідь словами: “Не відкидайте нічого, що може вам допомогти на шляху до великості!”

Його головна філософічна ідея впливає цілком природно з його особистого життя, його подорожей і його мистецтва.

В однім із своїх перших філософічних творів (“Студії над нерівністю людських рас”) Гобіно дозволив собі прийняти тезу поступового упадку людства. Під впливом, може,

знеохочення культурою XIX віку пішов тим шляхом, що на нім повстала понура Шпенглерівська “Der Untergang des Abendlandes”. Пізніше така концепція видавалася вже йому занайвною і простою. По чверть століттю в своїм філософичнім романі-заповіті “Плеяди” (1874) він підкреслює, що обіч недовговічних суспільств існує сталий позем вищих індивідуальностей (“королівські сини”) і груп, вартих назви Людей (“плеяди”).

Народи інстинктивно стремлять і еднаються з тими одиницями і групами. Особливо виразно це видно в критичних хвилинах історії, коди ті народи мають приплив – підскок хотіння жити (“*vouloir vivre*”). Це творчі одиниці і народи, об’єднані найглибшим – почуттям, творять расу.

Найважнішим задумом світогляду Гобіно було те, що кожна раса має свою вартість і кожна раса по-своєму ту вартість висловлює. До історичної еволюції він впровадив нове поняття – свідомість раси. Не чисто інтелектуалістична ідея про вищість тої чи іншої раси була для нього важною, основою його ідей був чинник чисто ірраціональний – сила раси, почуття раси.

Поняття раси змінє розуміння історії.

Досі, йдучи за Контом (Auguste Conte), твердили історики, що “народи не мають характерів, їм лише трапляються події”. У Гобіна – народи мають характер, і мають призначення, і мусять його мати.

Істоту історичної методи філософа расизму найкраще висловив його адміратор, історик Буажослен: “Всупереч твердженням абстрактної філософії історії, котра традиційно вважає, що всі народи однаково реалізують тільки загальну формулу розвою людського духа – тепер розвивається інша філософія історії, що трактує цивілізацію як ряд нерівнозначних формул, а кожна з тих формул відповідає внутрішній

тенденції даної раси” (*Boisjolin. Les peuples de France*). Ціле розуміння історії – це преписна візія боротьби рас, їх різноманітних динамізмів.

Поняття раси змінює розуміння сучасності.

В хвилину небезпеки для культури – Європа звертається до відважної думки одиниць й до найглибшого почуття своїх народів.

Звертається до раси в ім'я великоти найглибшої, найістотнішої, в ім'я крові, що дала стільки перемог Європі.

Бо ж остаточно що ж то є Європа, що то є Захід? Європа фізична – то ж лише невеликий півострівець азійського сходулу.

“Потужність Європи не є пропорціональна до її фізичної великоти. Така ж сама диспропорція є й між її людністю і людністю тих країн, що їм вона накинута свою “контролю”. Було щось іншого, що давало їй досі силу” (*Valéry*).

Сучасність звертається до інстинкту рас Європи по ту силу.

IV.

“Одно є певним, що ми живемо в преписних часах, не дивлячись на всі їх криваві страхіття”, – каже сучасний письменник (*R. Dorgéles*).

Дійсно, в тій загальній напруженості, в тім відродженні віри, в тім звертанню до найглибшого голосу крові – блискучий клімат творчости.

Але не якоїсь всеєвропейської літературної творчости, не інтернаціоналу мозків, ані якоїсь іншої інституції до нівелювання характерности.

Ще недавно (особливо перші роки по війні) було повно проєктів до створення такої невиразноличної інституції: найрізніші соціалістичні, інтелігентські (Ж. Ромен), просто фахово-поетичні (міжнародній журнал “Поезія” в Міляні) і т. п.

Всі ці проекти пригадують мені одну постать з-перед двох століть.

На початку другої половини XVIII століття їздив по Європі брабансонєць, князь де Лінь (de Ligne). Їздив з Відня (де оженився) до Парижа (що його виховав), з Берліна до Лондону, звідти до Риму, звідти на Кавказ. У своїх спогадах князь підкреслює, що він, властиво, є просто – європеєць. Бо національність, як і інші примхи, могли (за його думкою) мати тільки володарі, як король Пруссії, Неаполю чи там Англії. Піддани-кріпаки були скрізь більш-менш однакові, одного типу були скрізь двори королів, одного типу гарні жінки, тотожними були скрізь “добрі товариства” і скрізь панувала французька мова. Хто її знав – знав цілу Європу коло 1780 р.

Рухливий князь де Лінь рішив навіть зааранжувати щось такого, всеєвропейського: “Я хотів би, – каже він, – закласти Генеральну Академію для цілої Європи: вона формувала б смак її націй. Зібрання в однім місці стількох світил-слав запевнило б успіх цій інституції. Треба б було лише її надхнути духом, позбавленим усяких забобонів”.

Далі француз пояснює, якби то було.

“Французька література користувалася б багатствами чужоземної літератури, а та знову навчилася б від французької – тону, переконань і добрих дотепів. Від того ж часу зникли б верхогляди у Франції, педанти в Німеччині, мелянхоліки в Англії і шарлятани в Італії”... (*Les plus belles pages: le Prince de Ligne*).

Донедавна було дуже багато цих князів де Лінів: чи ж не походить із їхньої родини, напр., хоч би такий комічний каварняно-європейський, большевицький князь де Лінь, Ілля Еренбург і подібні йому Декобри?...

Філософ-дідок Кайзерлінг, що ще недавно сподівався від Європи найбільшої уніфікації в типі “шофера-верхогляда”, що пророкував упадок старої Європи, – раптом змінив тон. В його хаотичній “Всесвітній революції” він уже не говорить про старість Європи. Навпаки, народи Європи відмолодніли, брутально відкинувши старі дисципліни. Він констатує, що “ніколи життєздатність молоді не була більш потужною, як тепер”. На тлі “духової пасивності наших (Кайзерлінга) сучасників” молодь більшості націй покидає дотеперішні традиції, перестає вірити в спекулятивний інтелектуалізм і йде за інстинктами натури, за “теллюричними” силами своєї раси.

В Англії ніколи письменство не віддалялося задалеко від духа раси. Італія знаходить в Данте – хрестителя конквістадорської сучасної раси, в Німеччині – треба чекати на велику зміну в письменстві.

Франція видається на роздоріжжю лише для старшого покоління, – молодше, згруповане в журналах “Esprit”, “L'Ordre Nouveau”, а також у інших більш партійних органах, вибрало вже собі дорогу.

Це покоління орієнтується в тому, що “рятунку треба шукати не в розв'язуванні політичних чи якихсь інших квестій, лишень у самій людині, в його душі, в розбудженні духових, метафізичних цінностей. Вони лише можуть відновити і зміцнити рівновагу й лад”. Це є ідеєю книжки Д. Ропса – “Світ без душі”.

Для них усіх, так часто різнородних і суперечних теоретиків французької “духової революції”, найважливішим є, однак, щоб та революція була згідна з духом народу. Всі ці молоді можуть проказати, як своє, гасло Валері, що той недавно подав в анкеті: “Треба якнайшвидше створити нові підстави (культури), створити їх у Франції і в душі Франції...”

Навіть у Польщі залунали голоси про польську расу в творчості (композитор Кондрацький про свою оперу “Попеліни”).

Для творців духового обличчя нашої раси – не важне теоретичне роздумування на цю тему. Не маємо в собі ані педантизму німців, ані формалістичности французів.

Українську психічну расу відчуваємо як силу потужну, велетенську, “теллюричну”.

Силу, що змушує нас до нашого Ренесансу.

Великий закон світа, що змушує жити і розвивати в собі те, що маємо в собі найбільш великого, живлого.

Таким є лице Заходу, і так дивимося ми в його бік.

Український письменник, творячи, – нехай пам’ятає такого спокійного і певного себе філософа Європи: “В сучасних часах довершені будуть рухи найбільш велетенські з тих, що досі людський рід довершив на поверхні гльобу” (*Gobineau*).

CAMPUS MARTIUS

I.

Останніми часами французи цікавляться впливом Віктора Гюго на французьке суспільство з-перед франко-німецької війни. Починають підозрівати в нім, офіційним генію III республіки, руйнника духа відпорности французької нації.

Послухаймо. Як знаємо, як по-винниченківськи знаємо, бринять слова того пророка з-перед кількадесятьох літ. Ось він, цей обожатель “святої льокомотиви поступу”,

так заявляє яких два-три роки перед вибухом франко-німецької війни 1870–71 рр.: “Всі найвищі чинники нашого часу є миротворчі. Преса, пара, лібералізм у торгівлі, метрична система – це все перемішує складники націй у потужнім розчині людськості. Всі залізниці, що, здається, йдуть у таких ріжних напрямках, як Петербург, Мадрид, Неаполь, Берлін, Відень, Лондон, спрямовані – до миру. Того ж дня, як підлетить угору перший повітроплавний корабель, – упаде тиранія...”

“...Могутній вітер будуччини віє миром. Що ж можна зробити проти гурагану радісної братерськості?”

“...Сховай свої прапори, війно! Коли ж ні, – то ви, злидні, покажіть своє лахміття. Порівняймо роздертя. Тамті мають на ім’я – слава, ці – голод, проституція, руїна, чума. Перше створило друге. Годі”.

“...Чи ж це ви, німці, нас заатакуєте? Чи ми вас? Але навіщо це? Німці – ви ж є Вселюдскість” (*Allemands, All men*). Ми ж вас кохаємо. Ми – ваші співгромадяни в країні філософії, і ви є наші компатріоти в батьківщині Свободи. Ми – європейці Парижа – з тої ж родини, що й ви європейці Берліна і Відня. Франція – то визволення. Германія – то братерство. Чи може слово Свобода з демократичної формули виповідати війну слову з тої ж формули – Братерству? Мир... Геть зброю! Союз. Споєння Єдність (*V. Hugo. Litté-rature et philosophie melée. 1867*).

Геть зброю! – а по цих словах приходять роки 1870–71, наступають німецькі полки, б’ють і женуть французькі. У Франції внутрішні заворушення, цісар Наполеон III зникає, Франція – [стає] республікою. Щось, як по вступі Директорії до Києва. Але німці зближаються. Що ж кидає поет в лице кривавим пруським полкам і волі залізного Бісмарка, – певне, бойовий клич гніву?

Ні, він має тільки слабодухі слова інтелектуаліста. “Навіщо ця інвазія?.. Що ми вам такого зробили?.. Ми ж є французька республіка... І ця війна повинна скінчитись, бо скінчилось цісарство. Ви знищили того ворога, що був і нашим ворогом... Ах, певне, що ніхто й не думає вас лякати, о німці, преппишна арміє, відважний народє, але все ж таки можна вам дати пояснення... Я європеець, себто приятель Парижа, я парижанин, себто приятель народів, я хочу вас тільки попередити про небезпеку, що ви в ній знаходитеся, о мої браття німці, я ж вас подивляю і шаную... ЗупинітьсЯ”.

З гіркістю розглядає сучасний француз твори і постать Віктора Гюго досі так офіційально шанованого французами (*G. Batault, Le pontife de la démagogie: Victor Hugo. 1934*). “Офіційальний геній”, що його пам’ятники стоять по найменших містечках Франції, що його іменем названі найгарніші вулиці міст, геній, утверджений і в шкільних підручниках, і в промовах послів, – показався тільки генієм словництва, “циганом слова” (*un tzigane du verbe*). “Відкриваємо в ньому, – каже Бато, – постійну мішанину шельмування і наївности, несвідомости і щирости”.

Який головний закид ставить молодий Бато і його співбойовники Вікторіві Гюго? Чому нарікає на фальшивість, що її чути у всіх словесних унесеннях Гюго? З таким презирством окреслює суспільне значіння Гюго, що це лиш “геній висловлювання в приземній формі найбільш низьких стремлінь юрби”. Вкінці, як найвище обвинувачення, обвинуватель кидає: “Ані на одну хвилину він не кермував суспільною опінією. Він задовольнявся підхліблюванням їй, ішов за нею нога за ногою”.

Чому раптом сучасний француз відчув фальшивість і демагогію суспільних мотивів Гюго, і то саме тепер? Бо власне тепер почуває французький інтелектуальний світ неспокій

за сучасність і за будучину галлійської раси. Обудження сусідніх рас, ослаблення власних дотеперішніх традицій і синтез поглиблюють усе більше той неспокій. Гасло духового переродження – це гасло молодії Франції; віщування нової доби у галлійській країні і навіть у цілій Європі, це – найчастіші мотиви улюблених сучасних письменників, чи то Ж. Ромена, чи Моруа, Моріяка, Кльоделя, чи навіть Мальро.

Проф. Грокльод (P. Grosclaude), підсумовуючи вражіння в своїх “Великих напрямках сучасної думки в літературі”, стверджує значне зменшення впливів не тільки Анатоля Франса, але навіть божка повоєнщини, понурого А. Жіда. “Нині, – каже Грокльод, – гаслом сталося не мистецтво для мистецтва, як ще недавно проголошував Бодлер, лише мистецтво для суспільства”.

Біль за своє суспільство-расу переживає сучасний француз так глибоко, що самовпевнена і плитка лірика Люго наповнює його обридженням. Бо, як кажуть японці, ідеї мало знати й висловлювати – їх треба й переживати. Тільки глибоким переживанням, злютованням із пристрастями може письменник впровадити ідею в твір. Без дрібки письменницької серцевої крові – ідея є тільки звітом на папері, підпорою не життя, а кон'юнктури. І це тепер відчули французи.

Лише тепер. Бо ще не так давно з заздрістю згадував Ст. Жеромський про вселюдськість французької літератури. Французи, що їх ніхто не гнобить, можуть собі дозволити на вільне студіювання і змальовування окремих характерів. Вони звикли і мають право не турбуватися ані долею своєї держави, ані будучністю свого народу, вони можуть не дбати про те, чи таке, чи інше змальовування характерів і подій зашкодить чи не зашкодить їхньому, від віків вільному, народові? Вони

не несуть за це відповідальности, вони – французькі письменники. Не те ми – польські письменники, ми маємо великий обов'язок, – так казав Жеромський, щоправда, ще в часах передвоєнних.

Як же справа стоїть в українських письменників?

II.

Для сучасного читача творів Євгена Маланюка найвиразнішим мотивом його творчости, найближчим читачеві був би мотив тривоги. Тривоги, що переблискує з одного його образу на другий і освітлює їх, немов раптовні, сині моргівки роз'яснюють гарячу ніч херсонських степів.

Та тривога історіософії Маланюка застує навіть такі його сильні мотиви, як мотив українського Риму, як привіт близькій могутності нації. Бо з тої яскравої блакитної високости він, шалений птах із кривавими очима, шугає просто вниз – у Вальпургієву ніч хаосу, в дисгармонію степових буревіїв, в дикий полин повстань і зрад.

“Зрадлива бранка, гетера, божевільна блудниця, плоть віддана темним грозам”, – так називає поет найсвятіше для українця, найсвятіше й для самого поета. Він блюзнірствує, він сам гине, спалений тривожним, задушливим ритмом власного серця. Він проклинає “Дике Поле”, він ненавидить “простори”, де гуляє “вітер-буровій”. Але де ж є тепер у нас Дике Поле, де ті простори? Нема тепер Дикого Поля. Його вже давно поділили між собою крем'язні осадчі, нема глухих просторів, а густість населення там не рідша від пруських земель, та й цивілізація не нижча від земель Варшави. Правдоподібно, жах обіймає поета (і то є так зрозуміле для його сучасних читачів), що може ще відродитися, може ще далі просторитися Дике Поле українського почуття.

Відрухи на зміну з оспалістю, спізнені пориви і передчасні упадки, ті скоки ритму, та розгойданість почуття в психе України знов може дати “мандрівним племенам – широкий шлях”, знов може зробити з України “розстань-дорогу орд”, знов може зродити незорганізоване, хаотичне почуття – його безголов'я.

Цей вираз тривоги і болючого питання на лицях українців так сугестивно схопив один із ліпших наших і світових мініятуристів Амвросій Ждаха в своїм “Руйнуванню Січи”. Січова юрба на його мініятурі складається з самих пар і трійок, що вагаються, що не розуміють один одного, розводять руками, розпитують, розпачають, – хоч вони ще всі озброєні, хоч довкола них іще фортеця, а над ними, на їхніх дзвіницях блищать хрести їхньої віри. Те, що їх єднало, їхня духовна раса, їхнє організоване почуття, – тепер перестало єднати, побуджувати, провадити. Вже тоді грізне, безголове, бездольне почуття блукало по Україні. Вже тоді несло на собі безсилий розум, як (на образі Верне) шалений огир несе крізь терни, яри і байраки нагого, прив'язаного Івана Мазепу-Колединського.

Цей мотив тривоги, безголовости, хто знає, чи не повстав із кінцем кільксотлітнього періоду козацьких воєн і упадку козацької культури, тоді як літописець із гіркістю констатує, що “рицарськії отваги і богатирськії діянія предків Сарматоруських плащем ліности увидіх покриті” (*С. Величко*). Бо перед тим козацькі письменники хоч і згадують “отчизну милу, отчизну кохану”, яко “матку нашу, зранену розмаїтими наїздами” (*П. Могила*), але згадують расу нашу як організм живий, однолитий із головою і серцем.

Тим часом мотив тривоги, безголов'я в ХІХ столітті з'являється в багатьох письменників. Ось – нарід, осліплене дитя, що йому треба вмити очі (*В. Пачовський*), ось – нарід,

гнівний велетень, що зводиться, але не має голови (*М. Чернявський*), ось – міт, герой поеми, що не має міри в своїх учинках, “а на цім світі ні сну, ні спочинку” (*Марко Проклятий*).

Тривога сучасного українського письменника за відпорність української духової раси, за її живучість і здібність до творчости зрозуміла всім українцям. Напруження тої тривоги виросло із свідомістю широчини обрїїв українського ренесансу. Тож коли для суспільства таким важним є питання уніфікації граматичних форм і термінології, то хіба далеко важнішим є справа організації українського почуття.

В цій справі хоч би саме усвідомлення змісту і границь духової раси України вже може зробити багато. Серед соток окреслень України, що ними нас обдарували чужинці, одно окреслення є найстрашніше, – в нім є понуре “моменто” для раси. В своїх латино-німецьких реляціях Л. Рінгубер (Rinhuber), австрійський посол у Москві, згадує і про українську країну. Наш край для нього – це земля, де часто *ferro et flammis* (залізом і вогнем) переходять руїтники. Для нього “*Ukraina vera est Campus Martius*” (Україна є правдивим полем битв, пляцдармом),

Campus Martius!.. поле бойовищ, побойовище, поле, що не має окреслених кордонів, поле, де ворожі сили (духові чи матеріальні) випробовують себе взаїмно в сутичках і герцях, як – батьківщина! Це хіба найжахливіше поняття для кожного шукача власної синтези. Без гієрархії, синтез, без самоусвідомлення своїх духових кордонів – неможливий ані зріст і збагачення власних, ані користування з чужих багатств.

Бо в духовім життю Заходу може брати участь тільки предмет, тільки духовий організм, а ніколи – підмет. *Campus Martius*, пляцдарм чужих організмів!

III.

Скільки великих творів світової літератури створила сама туга письменника за глибоким ритмом своєї раси і нехіть до “пляцдармовости” для чужих організмів! Це божеський Фірдовсі, боліючи над згнобленням перського духа арабами, пише свою “Книгу царів” – “Шаг-наме” (прегарно в нас віддану А. Кримським), і сучасна вдячна Персія святкує тисячоліття його уродин, як тисячоліття нового розцвіту. Це найшляхотніша постать Польщі з-перед ста літ зазначає: “Забагато писали ми для розривки або для малих цілей” (*Лист А. Міцкевича з 1835 р.*). Це він просто заявив, що його “Дзяди” були “продовженням війни з 1831 р.”, лише не мечем, а почуттям, як додає коментатор (*Kallenbach, t. II*).

Це польська велика трійка на чолі з Міцкевичом потрапила надихнути духову культуру польської раси почуттям відповідальності за ціле життя тої раси. Це вони, властиво, присвоїли полякам почування духової пихи, що її не знищили навіть такі факти, як, напр., подарування Вавеля в 1913 р. австрійському цісареві яко “дар народови”, ані сучасна очевидність. Більше, коли з’явилися декадансові “Химери” в Варшаві й безхребетні Пшибишевські й Бої в Кракові, це ще устами невеликих промовляли з глибини століття – великі. Деструкції нарцисизму, снобам ще перед війною кидали в лице слова відваги: “– Ви лжете всі! Ви живете з брехні, в брехні і для брехні! Ви хочете усипляти загал надуманими брехнями! Тільки сплітаєте і розплітаєте рими! Не бунтуєтеся проти очевидностей життя, але втікаєте від них! Утікаєте до райських країн мрійництва... Так є. Навіть, не пробуєте змінити життя, лише утікаєте від нього, дезертуєте, емігруєте... Над усею Польщею замережали баню з римів. Райдужні мости перечулення розп’ялися над руїнами всього...

Із серць мистців висновуються мелодії, що в безчинність заколисують душі. І то душі найвибраніші.

А тим часом, що довкола? Земля з-під нас усувається, як шкіра на вогні! З наших відвічних оселищ виганяють нас! Раз за разом свистить над нами татарський бич!" (*Варшавська богема. Адольф Новачинський*).

Зрештою, не тільки в народі, zagrożеному політично, твори письменників організують духове життя нації. Привид *Samrus Martius* часто виростає і серед найстаріших, вільних націй Європи.

Пригадаймо собі Велику Британію і вплив творів Діккенса. А. Моруа з подивом підкреслює незмірну популярність цього письменника у всіх канадійських, англійських, американських і австралійських родинах. Слава Діккенса і сьогодні така ж живуча, як і в дні його смерті в 1870 році. Постаті, створені Діккенсом, од пана Пиквіка аж до малої Неллі, перебувають серед англійців і творять разом із ними життя.

"Діккенс і досі є не тільки популярним письменником своєї раси, але можна сказати, що він у великій мірі і досі надає форми цій расі. Діккенс, як дуже добре зазначає Казамян (*Cazamian*), є одною з тих моральних причин, що заощадили Англії революції.

У великій мірі ділом Діккенса є те, що з публичного життя Англії зникли такі брутальні видовища, як прилюдне вішання, або такі санкції, як в'язниця за борги. Це він уплинув на те, що й діти бідаків отримують свою дрібку зичливости й доброти. Врешті, це завдяки йому англійське родинне життя дістало зворушливого й чутливого забарвлення. Мало письменників здобуло стільки впливу в своєму краю, як він, але так само мало хто втілював в собі так докладно свою расу з усіма її як дріб'язками, так і величними почуваннями".

Чи згадувати про ролю літератури в усвідомлюванні свого “я” раси, будівничу ролю слов’янських літератур для своїх народів? Чи мало говорять імена Шевченка, Караджича, Міцкевича? Так само роля літератури в спрощенню упадку власної духової раси є велика. Література без відпорности, без гордості, без віри в вищість своєї раси відчиняє кордони для чужих духових організмів, відчиняє шляхи для хаосу незсинтезованого почуття.

Це група російських письменників з літ 1890–1914 зробила велике спустошення в російській духовості. Такі постаті, як Андреев, Арцибашев, Купрін, були живою похвалою для апатії культури і розгойдання сліпих інстинктів. Анархічна ненависть такого Горького також зробила своє. Ці всі – “Бездни”, “Ями”, “Леди”, “Саніни”, “Краснії смехи”, це було знищення в духовості того, що пізніше було знищено фізично: доктрин і здобутків російської духової культури. В Андреева персонажі розмовляють ще про те, як вони зроблять з культури “рівне поле”, з музею образів (Третяковської галерії) – гарний “кастьорчик” (вогнище), – а по кільканадцяти літах, нашвидко убрана в випадкові формулки, приходиться фізична практика тої духової деструкції. Босяки Горького і садисти Арцибашева знищили недавніх панів, надутих Печоріних, слабовитих Рудінів на тлі “Бесів”, “Юдушок”, “Мертвих душ” і “Мелкіх бесів” декаденщини.

Не можемо відкинути безпосереднього впливу літератури навіть на чин внутрі раси. “Страждання молодого Вертера” свого часу спровадили хвилю самовбивств по цілій Німеччині, вже в наших часах роман Маргеріта вплинув на розповсюдження нового типу жіночого життя (*La garconne*). Часті є факти впливання письменників на повстання й перебіг війни, досить поставити рядком рік 1813 у Німеччині і німецьких поетів, як Арндт, або німецько-прусську війну і її

продовжувателів-письменників, як Дерулед і Баррес (M. Barres). Ще недавно Бляско Ібаньес кинув цілу свою творчість літературну і публіцистичну на те, щоб згнобити Німеччину в Великій Війні: висловом його комбативної ідеї є знаний роман “Три їздці апокаліпсу”. На наших очах апостольствує і проповідує в Європі хрестовий похід проти большевиків росіянин Д. Мережковській. Той самий Мережковській, що перед війною не показувався журналістам, не хотів їм давати навіть власної світлини, щоб цим підкреслити свою нехить до так званої життєвої очевидності.

А тим часом навіть у війні, найбільшій життєвій очевидності, література починає відігравати велику роллю. Літературою послугується один із наймогутніших чинників війни, могутніша від літаків і газів – пропаганда. Здається, перший Клемансо, тигр, – ненависник німців, скермував під час Великої Війни в запілля німецьких армій затроєну ріку мистецьких видавництв (альзатець Hansi), що осмішують і понижують ідеали німецької раси. Зрештою, пригадаймо часи повоєнні й значіння іншої пропаганди, цих Кесселів, що осмішують українське відродження (“Наслідник Стеньки Разіна”), цих Мальро, що дискретно вивищують у своїх романах знані доктрини з півночі.

Небувале розпросторення в наших часах пропаганди через мистецтво, якби підкреслює небувалу завзятість духової війни в сучасній Європі. Духові раси то відступають, то переходять у наступ. Нейтральних нема. Брак відпорности щодо якоїсь чужої раси – то признання її влади над собою. Бачимо зріст і відновлення відпорности одних духових рас, бачимо й упадок інших – в обійми апатії, їхню нехить до творчих зусиль, до витворювання власних цінностей, відкриття власного організму для *Campus Martius* органічних, чужих сил. Закони цієї духової війни є ще більш жорстокі,

підступні й немилосердні для безборонного, як досі були звичай озброєних армій. Перемога в цій війні є більшою перемогою, як спалення сил і виголодження населення. Знищити духовий організм раси, розбити її віру в себе, хоч на деякий час впровадити її почуття в стан пляцдарму – це найбільша перемога над расою.

По кільканадцяти літах такої боротьби виробився скрізь в Європі, отже і в сучаснім осередку української літератури, тип письменника, своєрідний літературний “Пан Топаз” (*“Topaze” M. Pagnol*), готовий управляти дефетизм, і поменшування власної раси навіть в обличчі чужої. Ці представники т. зв. комерційної літератури бавляться в новаторства типу “Дерзань” М. Семенка з 1914 року або в сентиментальних декадентів із ще давніших років. Ідеалом цього типу – турніри надугости, снобізму й безсилости. Симпатії тих представників “певного запаху Парижа” (В. Панейко про М. Рудницького) виразно спрямовані в бік модерних упадкових з’явищ, як дещо клоакуватий роман Л. Селіна чи дервішовська поезія Андрія Белого.

Зрештою, менше важною є їх роля як творців, важнішою є їх роля як сіячів доктрини в літературі. Ціла література для них – то одна велика каварня, що вже механічно єднає коло себе культуру так, як в Росії, на їх думку, єднав самовар. Звідти вони готові “піднести бунт” проти ідеї української гідности й відпорности. Протиставляють свій ідеал “каварні” “касарням” деяких духових культур. Протиставляють пристрастям сучасности – сентименталізм кабінету. Нетерпеливості і напруженості – мадригали і “скоботи”. Довічній відповідальності письменника, організатора почуття, – “гонорарну працю”. Зобов’язань пізнання й будови власної культури не відчують. Попросту твердять, що творення культури нашої

великої раси вимагає не більших зусиль, як зусилля губки, що вхлинає біжучу воду.

Признаймо їм, що важким ударом для творчости письменників є касарняний режим совітщини, але треба ствердити, що й не меншим лихом було б для українців розповсюдження такого типу “найнайвільнішого” письменника, розпроституйованого браком яких-будь обов'язків, верхоглядністю газетярства й абсолютною безвірністю.

А однак у Галицькій Землі є й інші постаті письменників. Один із них виріс високо понад усіма і погляд його – над українською сучасністю. Це – великий талант, нищений інтригами, кпинами, навмисним нерозумінням, нищений українським комплексом нижчости і власним горінням до висловлення. Це – великий талант, що жив “у наймах у сусідів” (але не в ц. і к. пресі), не раз бойкотований своїми й чужими, не раз оглушений ударами і підступами “лицарів найменшого зусилля”, і все ж – невтомимий. До самої смерти, навіть у тих хвиликах, коли страшна хвороба опускала його, він вірно, простодушно служив своїй расі.

З закривавленими від безсонности очима, з “мозолями на душі” від важкого особистого життя, з хрипким від пригадувань голосом служив тим творчим силам своєї раси, що вони “гнатимуть вас у призначене місто” (*Іван Франко. Мойсей*). Він, цей великий талант, сам себе в обличчі обов'язку назвав тільки сторожовим псом, “собакою”. Серце кожного українця заб'ється сильніше при вимовлянню його імені, того, чия творчість духовна і життя було символом відпорности української раси і відповідальности за її духову культуру. Сила цієї відпорности й відповідальности була така велика, що тільки з найглибшого джерела могла зродитися, з надмірної любови, з любови до тої раси.

IV.

Любов! Це ж вона – той закон, що кермує письменниками, будівничими своєї раси. Вона єднає письменника і суспільство. Вона, джерело гармонії й симпатії, збагачує радість життя раси. Це з неї, творчої любови, пливе джерело життєвої енергії. Любов, симпатія, що, як твердить Декарт, є найбільшою активною силою в духовім життю. І тому, що та сила має так багато можливостей вияву, – важко окреслити, які ж, властиво, є методи впливання письменника на читачів. В кожному разі, вони – не в механічній повторюванні якихсь гасел, лише в експонованню літературних фактів: ритмів, постатей, образів.

В роках 1917–1923 українська еліта не розуміла ваги мистецької організації почуття українців, більше вірячи в силу абстрактних теорій. Але вже тоді були голоси, що підкреслювали це занедбання.

“Мужі державні повинні б були знати, що народ не може держати в голові абстракції, що він мислить образами, пам’ятає лише факти, а тому дайте народові відповідні мистецькі твори і тим направите його думки й душу на бажану вам путь. Тарас Бульба в народі визнається як жива реальна людина” (*Іван Луца. Мої думки*).

Дійсно, мабуть, найбільш суггестивним із усіх родів творчости для суспільства, загалом духової раси є той рід, що заселює уяву читачів живими або навіть безсмертними в даній расі постатями. Постаті письменника, а особливо повістяра, живуть серед людей, – бо і що ж для людини є більш ближчим, як інша рідна людина, що вийшла з закоханої синтези письменника?

“Повістяр, – каже Доржелес, – наділяє десятма існуваннями того, хто посідає лише одно існування. Гамлет, Федра, Кандід, батько Горіо чи пані Боварі – це для нас (французів)

істоти більш реальні й живучі, як більшість тих нужденних істот, що їх ми змушені щодня розпихати ліктями... Епохи живуть і житимуть у романах більше, ніж в історії... Не в підручниках знайдете правдиве обличчя війни, а в романах. Хто хоче пізнати суспільство першої половини XIX віку, нехай читає Бальзака і Стендаля. Досі не знаємо добре Французької революції, бо брак нам повісти з років 1789–1794” (*One heure avec Roland Dorgéles*).

Поза силою, життєвістю і своєрідністю, здається, ці постаті літератури не мають інших підстав до викликання для себе симпатії, до мимовільної “колонізації душ”. Вони живуть в почутті своєї раси не раз в суперечности з моральними чи політичними переконаннями одиниць. Деякі чужинці, коли проїздять через Україну, перед своїми духовими очима досі ще бачать героїв “Вогнем і мечем” (*“Через два фронти”*).

Хіба не міг мати політичних симпатій до розпещеного російського “баріна”, Евгена Онегіна, – такий гомо новус, як Ленін, а, власне, ця поема Пушкіна була його улюбленою книжкою. Взагалі, в підручній бібліотеці диктатора большевиків, як оповідає мемуарист, були твори і дворянина Пушкіна, і поміщика Тургенева, а не було “офіційного генія” М. Горького

Літературні постаті втілюють (а тим і розв’язують помистецьки) багато суперечностей бездомного почуття, неназваних, анархічних почувань. І в тім, може, почуття визволу, що вони приносять расі своїм існуванням.

Розвій чи упадок духової органічності раси не спиняється. На наших очах, наприклад, розвивається цікавий процес нової організації російського почуття. Багато в тій є суперечного з офіційними доктринами комунізму. По смерті Леніна, в 1924 році, Крупская (Леніна), вірна доктрині масовізму, протестувала проти ставляння йому пам’ятників і інших виявів почуття.

“Товариші робітники й робітниці, селяни й селянки, – писала вона, – маю до вас велику просьбу: нехай ваш біль по втраті Ілліча (Леніна) не обертається в зовнішні форми висловлювання пошани для його особи. Не ставляйте йому пам’ятників, не будуйте присвячених йому палаців, не уряджуйте урочистостей на його честь – за життя свого він не надавав цьому ваги і не любив цього всього. Пригадайте собі, скільки ще є злиднів і непорядкованих справ у нашому краю... А найважніше, стараймося втіляти його вказівки в життя”.

Тим часом почуття російських активних мас шукало втілення своєї туги за героєм. Ціла наука Леніна була скермована проти вивищування індивідуалізму й індивідуальностей. Ціла доктрина матеріалізму противилася підношенню вартости одиниці в будові історії. Тим часом сталось інакше. Спочатку несміливо, з діалектичними усправедливлюваннями, пізніш усе сильніше, все швидше, якби заспокоюючи якийсь “голод почуття”, немов оселяючи бездомне почування – рікою, навперейми озиваються совіцькі письменники, композитори, малярі, різьбарі із не раз щирою і закоханою синтезою Леніна як героя нової російськості – совітщини. По цьому факті – нема нічого дивного в досить швидкім повороті до постатей: шляхтичів Пушкіна, бюрократів Щедрина, інтелігентів Чехова, реканонізованих урочисто на останньому совіцькому з’їзді письменників. Нема нічого дивного і в тім, що сучасний, найцікавіший совіцький роман – “Петро І” О. Толстого – намагається дискретно і зручно нав’язати большевизм до традицій і постатей Петрівського “залізного зажиму”.

Це заселювання власного краю постатями й почуваннями, тривалішими від мізерного життя людських одиниць, це велика місія перед лицем власної раси. Почуття органічної єдності раси не спирається на абстракції, теорії чи статистики, лише на тривалих синтезах її почуття.

В серці кожного українця повинна бути його почуттєва Україна, заселена постатями й почуваннями. Письменник може тут багато зробити.

Оповідали мені колишні учні Черкаської комерційної школи, як їхній учитель, Кней, показував їм, школярам, різні цікаві історичні пам'ятки в Чигиринщині. Між іншим були вони разом з отцем Македонієм в Онуфрієвському монастирі над Тясьмином, і в розарію монастиря показав їм старий чернець руїни “військової бурси”, української старшинської школи з часів Гетьманщини. Там, у рештках мурів, в дикому винограді, цікаві діти знайшли висічені в граніті мапи: Західньої Європи (з Віднем, Краковом і Берліном) і України. Під порохом діти відкрили багато на мапі України: трикутники і чотирикутники фортець і міст з кирилицею писаними назвами (вириті долотцем), ріки, зазначені червоним. Що здивувало дослідувачів, то те, що побачили там незнані для них досі броди на ріках і невідомі шляхи й переходи.

Українська література може таку мапу України з незаними шляхами через Дике Поле і з бродами через глибокі течії вирити на матеріялі, тривалішим від граніту, – в почутттю українських сердець.

ПРОВІДНИЦТВО ПИСЬМЕНСТВА

I.

Письменник, що творить, мусить раз наважитися, чи він друкує свої твори, чи ні? Коли він видрукував – від тої хвилини його твори належать не тільки до нього, від тої хвилини люди зводять на його твір очі, від тої хвилини він впливає на людей.

Уже сама поява нової синтези почуття дає відчуття чогось нового і несподіваного. Жадними обставинами, оточенням, вихованням і т. п. зовнішніми чинниками не можна обумовити появу таланту. Жадної глибшої синтези почуття не вдасться передбачити.

“Що ж є більш несподіваного на світі, – каже Сант-Бев (Sainte Beuve), – від таланту? Він не був би несподіваним, коли б не був одним серед багатьох, одним серед усіх!”

Відгомін схвилювання від істотного, що пережив письменник, творючи свою нову синтезу, здобуває для письменника читачів. Він у своєму творі висловлює *vouloir vivre* раси в спосіб більш окреслений, як його співбрати по мові, і своєю синтезою об’єднує їх більшу чи меншу групу довкола себе. І, це маючи на увазі, відповів Еннекен (Hennequin) Тенові на його твердження, що “твір виростає з оточення”.

“Ні, це твір формує оточення... Осередок сили є в мистцю, а не в масі; юрба оточує мистця, власне, тому, що він дає їй змогу висловитися: вона існує тому, що він з’явився”.

Література – це одна з найсправніших сил до порозуміння внутрі раси. Літературні факти-синтези творять довкола себе споєність. “Література, – каже П. Валері, – зробилася в моїх очах організаційною цінністю, що окреслює і розвиває наші духові можливості. Вона так само, як мова, дозволяє ті духові можливості докладно позначати, сполучувати і побільшувати” (*Léfévre, Entretiens avec P. V.*).

Для письменника, що видрукував свій твір, по видрукуванню, може, найважливішим є істотний, живчиковий зв’язок із читачем. “Не адмірації й похвал треба бажати письменникові. Належитьесь йому стихійна (пристрасна) увага, хоч би й критикування. Належитьесь йому вражіння, що він глибоко змінив спосіб відчуття або й думання людських істот” (*P. Valéry*).

Отже, творчість письменника може мати не раз дуже велике значіння для його раси. Письменницькі зусилля до синтези почуття важні для цілої раси. Література може утримати єдність і енергію раси так само, як і інші шляхи її духової організації. З цього погляду затирається всяка різниця між організаторами раси: письменниками-мистцями, істориками, філософами чи героями.

Зрозумілою зробиться й заввага Валері: “Твори мистецтва цікавили мене менше яко такі, – більше цікавили мене їхні печаті, що вони накладають на свою генерацію. З такого боку дивлячись, побачимо, що тоді зникає різниця між ученим і мистцем. Залишається тільки гра побуджування уваги, подій і духових обставин” (*Léfévre, Entretiens*).

Не тільки можливість знайти обриси свого нефорем-ного почуття притягає людей до твору письменника, приваблює людей й інша риса твору, аффірмативний, догматичний характер кожного твору літератури.

“Писати, це значить – твердити”, – казав Бальзак. В глибині кожного твору є певний догматизм, чи як там називано його – Standpunkt, освітлення, пункти бачення, становище. Без догми не можна нічого написати в літературі, не тільки зсинтезувати, але навіть розповісти. Той, хто оповідає, – не вагається: він зробив вибір і він твердить уже тим вибором своєї оповіді.

Невтомний французький дослідник літератури бачить у кожного письменника, “навіть найбільш легковійного”, – догму в творчості. І чим сильніша є догматичність письменника (при одночасній силі його синтези), тим цікавіший він для свого оточення. “Мистецтво писання, як і всі мистецтва, не може обійтись без могутньої односторонності (*un robuste partipris*) і монументальної тривалості” (*Line heure avec Alain*).

Самих догм є багато, і кожна з них може більше чи менше впливати на письменника. Є догми збірні, як догма “мистецтво для мистецтва”, догма поезії українського барока, догма футуризму, є догми окремих письменників, як Буалло, як Аполлінер, і догми окремих творів, царина, найменше досі опрацьована. Але всі вони разом і кожна зокрема є твердженням, аффірмативністю, що провадить без вагань читача. Отже, твір письменника організує і провадить почуття читача. Є підстави назвати місію письменника в суспільстві – провідницькою. Лише це провідництво письменника серед його раси, його суспільства має характер не завжди свідомий. Свідомим провідником є той, хто має почуття відповідальності свого провідництва.

Як стоїть справа з відповідальністю письменника за свою творчість?

II.

В свідомім будівництві, в свідомім організуванні, в свідомім провідництві відповідає кожний провідник, організатор чи будівничий. Чому письменник, організатор і провідник, не має відповідати за свої твори?

Чому найменший робітник, що носить цеглу, відповідає за її укладання, чому найнижчий вартовий відповідає за свій відтинок фронту, – а письменник, *vir illustrissimus* свого оточення й культури, має бути невідповідальним? Відповідальність не може принизити жадної особи. Думка, що письменник це – безхарактерна питія, шаман, клоун чи просто жак без відповідальності, є далеко більш принизлива, як те, що письменник – то людина, повна своєї гідності і гідності своєї духової раси.

Як особа, як вільна людина, що творить і потрапить обмежити свою творчість, письменник безумовно відповідальний перед своїм суспільством, своєю расою.

Але чи може бути відповідальність письменника як творця? Чи на терені творчості, в самому процесі творення, може бути обмеження? Чи там, де є “боротьба з янголом”, може бути думка про такі “приземні” справи, як відповідальність?

Адже ж цим ставимо тільки ще одну перешкоду в боротьбі письменника за нову синтезу почуття. А ціла правдива творчість – то є боротьба з перешкодами: з технікою писання, опором реалій, з впливами очевидності, з магізмом слів... Властиво, мужеською амбіцією письменника може бути тільки міцне бажання – не боятися перешкод і знайти собі в тій боротьбі з перешкодами якнайбільше сили. Тим самим висловити своє найглибше “я”. Вільна творчість, що ж то є – як не радість переборення невільництва перешкод? В боротьбі за свою синтезу письменник може бути тільки доміном вічно чуйним, аж до остаточної перемоги. Чим більше перепон у цій боротьбі – тим радісніша перемога, тим яскравіше виявлення особистості. Може, тому великі поети часто вибирали для свого задуму дуже важкі форми, може, тому великі письменники мали до дрібниць обдуману ідеальну систему власного суспільства і місце власної творчості в ній.

Борони Боже! відповідальність не є жадною вказівкою в процесі творчості, нема в ній того, як має писати письменник, є лише пересторога, річ, що її самовиховання може перепроводити із свідомості в підсвідомість. На творення самих образів тим самим могла б і цілком не впливати, вплив цей, може б, вилився тільки в експо-нованню образів, в їх гієрархії, в підсвідомій частині “parti-pris” письменника. Чи має право письменник бути валахом або деправатором тисяч, чи має право топтати найсвятіше для них, сіяти безнадійність або кликати до безглузкого знищення власної раси?

Що ж є більш шляхотного і людського, як повищі питання? Однак завжди будуть голоси серед письменників: “не хочемо жадного стриму і жадної відповідальності. Чому письменник конче повинен нести обов’язок, чому має себе обмежувати?”

Таких – не бракує, їх, що обходяться без відповідальності не лиш за свою духову расу, а й взагалі за людську гідність. Ніхто не може змусити письменника до відповідальності. Відповідальності не наказується згори, її беремо на себе. Відповідальність може бути тільки добровільна. Тоді лише це накладання на себе відповідальності не буде чином механічним. Тоді лише провідництво письменника буде чимсь свідомим і органічним одночасно, чимсь, що випливає з його почуття, з його пристрасти. Це про джерело відповідальності говорить один із найгуманніших слов’янських талантів:

“Це не є розсудкова категорія, ані політична система, це пристрасть – така ж, як любов, ненависть, здібність до пробачення, прагнення до опанування і спрага помсти. То – почування сліпе, глухе й німе від уродження. Але як не раз батьки люблять більше від дітей-красунів свої глухонімі й сліпі діти, – так само й то почування є найбільш глухою, темною, врослою таємним корінням в інстинкт – пристрастю людини” (*С. Жеромський. Щоденник подорожі. Патріотизм*).

Патріотизм!.. Не як порожнє слово, як бляшане повторювання гасел, – але як почування. Те почування, що старається оборонити найбільш безборонне – істоту душі людини, істоту її крові, її раси. Співчуття до безборонного, батьківська і синівська гордість, бажання утвердити будучність, віра в вищість своєї раси – то все прояви одного почування.

Прив’язання до своєї раси – то є критерій провідництва письменника. Бо і що ж маємо виразнішого й глибшого, як

зв'язок із власною духовою расою? Як же їй не бути високим авторитетом у духовому житті? Як письменник може не відчувати неповторности себе самого в життю людей і божественної неповторности у всесвіті його власної раси? Як може він не відчувати зв'язку із збірною духовістю, що повстала із подібности родини, історії, побуту, клімату? Як може не вважати її найвищою з усіх рас, її, що найближча до глибин його серця, що напуває живою водою його інстинкти, його творчість? Бути в обличчі інших рас – людиною своєї раси, бути тим, чим є, не зрадити нічого, дарованого людині Найвищою Волею.

Про це все не може письменник багато говорити, про це все може довідатись читач не з того, що напише письменник, а часто тільки з того, чого він не дозволив собі написати. Тут найвищою нагородою для письменника може бути хіба одно.

Це коли почування свого зв'язку і відповідальности перед расою, киплячи в нім, раннячи його, тривожне і гнівне, раптом зірве заслону теперішности, жадібно сягне поза в'язницю часу – і вкаже своїй расі її будучину.

Але тоді це вже буде – пророцтво.

СЕЛЯНСЬКИЙ КОРОЛЬ

I.

Французька політична гравюра з кінця XVIII віку дотепно представляє європейські народи як більярдістів перед більярдом. Всі вони в національних строях-мундирах приглядаються поєдинкові двох гравців: Козацької Нації і Московита. Москаль у мундирі Петрівського Семйоновця-

гвардійця чекає, як трапить удар Українця, що в препишному запорозькому жупані нахилився, ціляючи кием, над столом гри за власну будучність.

Удар кия не був удатний, – залізний козак, що XVII віці погорджує Московю і вчить вольности другого сусіда, втратив свою потужність. Його велика державність, розбита, стиснена в двох менших територіях: Гетьманщині і Запорозькім Ордені, – упадає. Конституція гетьмана Орлика не мала навіть такого невеликого впливу, як конституція 3-го мая в сусіднім народі.

Москва ударила. Ударила в політичну будучність Козацької Нації, ударила в її духову індивідуальність. Це ж у першій половині XVIII століття, в 1720 році, з'явився “указ”, що нищив культуру нації, нівелював сам дух Києва, “отчизни філіомуз”, столиці козацького духа, міста, де перебували “мовці одному Демостенові рівні, філософове розличнії, докторове славнії”...

Указ цей нищив джерело руської християнської культури, що своїми впливами сягала від Литви, Білоруси й Московщини аж по Молдаву, до сербів і мунтян. Не диво, що указ цей нищив книжки київського друку і спиняв розвій старожитних, благочестивих шкіл Києва, – благочестіє київське. Київський християнізм мав у собі сильні і небезпечні для Москви елементи латинської культури.

Латинська мова була мовою духової еліти Києва і політичної еліти козащини, мовою однаково близькою і для старшини Запорозького Ордену, і для гетьманського Генерального судді, і для найубожішого спудея Пресвітлої Академії. В спогадах своїх згадує п. Євтимович про те, як ще на початку XIX віку (коло 1820 р.) колишні учні Київської Академії цілком вільно розмовляли по-латині.

Перегляньмо цікавіші твори української еліти XVI–XVII віків, – в більшості з них міцно злютовано дух руський і дух римський. Перегляньмо хоч би блискучі проповіді київських

митрополитів: кожна сторінка світиться шляхотною латинською школою. Впливи окремих латинських письменників і філософів були тривалі й глибокі. Найцікавіше, що найбільш близьким до того київського духа письменником, поетом, що зрісся з семигорбим Києвом, стався Вергілій, співець семигорбого Риму. Віссю світогляду – Вергілій – співець потужности Августа, лагідних чабанських скарг, заслуг і праці хлібороба, а найближчий, може, як співець державних трудів і побожности Енея.

Чому Вергілій і його поема про мандрівного князя стався так важним в очах ерудитів Києва? Чому Київ в пожарищах чотирьохсотлітнього розвою козаччини своїми духовими очима так любив оглядати цю постать невтомимого завойовника на морі й суходолі? Бо в поемі про шляхотного Енея стільки близького для тих київських славних “мовців, докторів і філософів”! Смутна оповідь Дідони про загибель пишної Трої їм самим рідна, – вони самі оплакують упадок князівсько-королівської Трої, імперії Русі VIII–XIII віків. Вони, сторожі прастарої св. Софії, добре пам’ятають про великі часи Києва і не забувають пригадувати Запорозькому Ордену про підбій Руського моря і про швидкі “моноксилі” Святослави.

Еней, будівничий нової держави по зруйнуванню Трої, і Козак, будівничий нової держави по татарських навалах, – паралель так зрозуміла.

Не самою забавою монахів було складання поем-центон з версетів і півверсетів Енеїди, – гексаметр її був сам джерелом енергії, мав в собі щось пророчого, помірною і звитяжного, як битва, як зріст. В тій поемі є місця, що розпалювали серця вогнем. Це ж у VII книзі Енеїди є пророцтво про грядучий Рим, це ж в Енеїді є:

Ти *regio imperio populos, Romane, memento!*
(Королюватимеш над імперією народів, римлянине,
запам’ятай!)

Здійснення тої імперії провадило через війни, через Богом даних вождів і Київську “ecclesia militans”.

Правда, в лоні самої еліти і цієї церкви існувала течія опрошенців, прихильників утечі від боротьби, від вмішування в історію до контемпляції, до упрощеної щоденности. “Христос дав науку, – як каже злобно Семен Могила, – не для реторів, ані для філософів, ані для астрологів, ані для жадних інших завихляних лобів” (*Наука християнська, 1670*).

Але не опрошенці надавали зміст духовому життю нації, – кермували ним “ретори і філософове”. Вони сподівалися нової великості і сили від збройної боротьби козацтва і надавали тій боротьбі вже від часів Конашевича свій зміст, зміст боротьби за новий Рим. Нам зосталось із того часу дещо (чого ще не знищили чужинці й обставини) – ці всі “героїчні стихи о славних воєнних діявствах Військ Запорозьких”, такі “вірші на погреб зацного рицера” чи “Милость Божія”. Було їх, напевно, більше з подібними або тотожними назвами, що їх свого часу виставляли мандрівні театри лялькові, школярів або пиворізів.

Разом із знищенням незалежності Київської церкви при кінці XVIII віку покидає Київ і ідея Вергілієвої імперськості. Ще перед тим утікачі і дефетисти, “ретори і філософове”, ці всі Прокоповичі і Тупталенки, переносять її, як ідею вже чисто політичну, до нової державности, що зміцнюється на північному сході. (*Про цей ідеологічний момент нашої історії багато давав у своїх лекціях проф. В. Біднов*).

Але ні, вплив Вергілія, його дивне спонення з культурою козацького краю ще не минув. Ось у 1797 році востанне з'являється перед Українцями Вергіліїв Еней. Травестований Котляревським показується без пророцтв, без патосу і якби без великого значіння. Вартости яко “перший пам'ятник українського живого слова” травестація Котляревського не

мала. Від кількохсот літ були в українській літературі пам'ятники того живого слова, від перекладів слов'янського Св. Письма і нотування нар[одних] пісень почавши. Багато підстав до цього твердження дають праці проф. І. Огієнка і інших. Еней з'являється, як “парубок моторний”, як по-бурсацьки спрофанований “хоч куди козак”. Він багато згубив, цей Еней, – зосталася в нім тільки сила інстинкту. Це – своєрідний Ойленшпигель. Він як інстинкт – живловий, життєздатний, невмирущий.

Але це вже – Енеїда без великості. Це – епілог великості.

II.

Занепадає велетенська сила, що серед найнесприятливіших обставин утримувала місце українській расі.

Одночасно з останнім польським королем відходить останній український гетьман, упадає Гетьманщина, упадає й друга українська держава – Запорозжя. Запорозжці по турецько-донсько-російських перипетіях в 1793 р. закладають на зелених кубанських степах – Катеринодар.

Часи козацького палаша скінчилися. А що ж дух козацької еліти? Що діється з латиноруським духом Києва?

Пан підпрапоренко Трушко Халаявський розповість нам про це.

Він сам учився ще в пана дяка Книшевського “Київських грамоток”, пізніш у домініуса Галушкинського, а потім і реверєудісіма префекта школи в Хоролі. Мати його “російської грамоти не знали”, батько його, пан Мирон, хоч і побоювався війни, все ж номінально належав до одного з полків Гетьманщини, багатої, ситої і надутої.

Підпрапоренко пам'ятає ще, як його батьки зустрічали на рундуку самого його ясновельможність, пана полковника

лубенського, що приїздив о 11-й рано власною зеленою берлиною, запряженою чвіркою вороних коней в посріблених шорах, з машталірами, з вартою, із сурмачами й бубнистами. Пам'ятає, як випивши чарку мастихинної або кардамонної, його ясновельможність ставили чарку на срібний таріль із гербом Халявських, казали: "Почекайте!", виходили в сіні і гукали на вартових: "Ануге, сурміте, сурміте – ось я іду!" І сурмачі й бубнисти віддавали йому гонори, а довкола з шанобою стояли панове бунчукові товариші, Перекрута, і Брикайловський, і інші – Гнідинські, Корнієвичі та Тютюн-Ягейлонські.

Головним заняттям молодого Халявського, найгіднішого з десятиох дітей пана підпрапорного, було їдження. Найлюбіші терміни – полуднувати, підвечіркувати, вечеряти, борщ Собієського, борщ печерський, бикус – "ковбаса, що шипить на сковороді", "вареники, обліті сметаною" і т. д. Найважлише гасло: "їсти якнайбільше – бо вночі не дадуть!"

Поza їжою на все інше дивився без спеціального зворушення.

Із великих часів козацької старшини зосталось йому тільки вперте почування своєї вищости, хоч і "переіменованого", українця.

– Ні, – каже Трушко, – на старість ніхто мені нехай не каже, де правдива Росія: пропоную і тверджу, що вона у нас, в Україні... У Великоросії таких медів, як у нас в Україні, варити не вміють: отже, ми – правдиві слов'яне...

В день шістнадцятиліття сина, по молитвах священника, поклонах сина перед батьками і їх благословенством, старий Халявський дає синові бритву з пригадкою, "що нею голився ще прапращур наш військовий обозний, пан Талемон Халявський" і що ту бритву треба берегти і передавати старшому в роді. Інших традицій старий Мирон Халявський не передав.

Минули ті часи славних традицій. Теперішня козацька еліта, крім їжі й багатіння, цікавиться тільки бенкетами та хіба модною геральдикогою, не раз зв'язаною із звичайним гербохапством (Горб-Маявецький). Є ще й інше заповнення часу. То – сварки й особисті порухунки. В родині Халявських, ще як малі діти ділились їжею між собою, то так сперечались, що малий Павлусь щиро вигукнув: “Ах, душечки, браття й сестрички! найкраще б було, щоб ви всі повмирали, а мені не треба б було з ніким ділитися та сваритися!” А коли ці діти повиростали, то “за рублі були різатись готові”.

Щось із психології мишей у коморі, повній зерна, було в психології цих Павлусів і Трушків. Тим часом усе нижче, усе важче насувалася на безборонний острів Гетьманщини – “хмара синя”, Росія. Приходить петербурзька культура – карти, пияцтво “од скуки”, взаємні докучання, судова тяжба і вислуговування перед адміністрацією.

Ошукують “гаспада полковнікі” (не пани полковники, як підкреслює бідний Трушко), тиснуть уже й свої брати, муштровані в чиновницькій “цивілізації”, хмарами линуть мусьє гувернери з розпустою і французькою мовою, постоем стоять напиндючені офіцерики царя, – святого духа касарень і кордегард. Все це братство краде, плюндрує, деправує духа родини, насміхається з людської гідности, козацької слави.

Даремно Кузьма, слуга Трушка, відхрещується:

– А киш, москалі, знаємо ми вас!

Цілий цей сатиричний роман Квітки-Основ'яненка – це крик загнаного звіра, плач безсилости. Герой роману, Трушко Халявський, розпертий їдженням і комічною амбіцією, продається “петербурзьким поручикам” із атенцією, із жоною, із дітьми Миронушками, і з... цілою будуччиною України.

Ба, він був у Петербурзі і бачив там більших від себе людей, що так робили. Зрештою, даймо слово паничеві: “Треба

знати, що Петербург хитрий город і люди в нім живуть до всього здібні. Деякі й беруться за спеціальний промисел. Діло чи не діло, правда чи не правда, чи то чув, чи видумав, а він то все гарненько запише, напише, видрукує книжечку... Спече одну, береться за другу і так цілий рік; а за це грошики деруть... Для печаті візьмуть і багато (гріха) на душу ради сміха”...

Скільки їх таких, що “взяли багато на душу” ради сміха і “грошиків”, і мерзенної петербурзької слави! Чимало – од сентиментального Богдановича із своєю “Душенькою” аж до балакучого дідича – Данилевського.

Із своїми маріонетковими типами, із своїми солодковими легендами, фольклором і взагалі “frutti di mare” українського до петербурзького столу. А перший між ними по невдачнім “Кюхельгартені” малоросійський Ватто із своєю “Утечею на острів Цитери” в Диканьці, із оглуплюючим хороводом мертвих халявських душ – Гоголь. Той, хто найбільше з них усіх відомий своєї зради супроти краю, хто з найбільшою пасією розбудовує теорію “понаднаціональної” російської мови і культури.

Переїдім од решток духа Гетьманщини до тих, що вийшли з іншого осередка української незалежності, багатого – Війська Запорозького. З простором, рівним сучасній Польщі, з оживленою торгівлею, з численним чиншовим людом і старими воєнними традиціями. Це ж багатство цієї держави подивляв її найбільший ворог – Катерина II. Традиція Запорожжя перейшла до кубанців.

Чи хоч Військо Кубанське – свого рода резерват Запорожжя, – затримало в собі багатство духа козацької культури? Багато про це дає праця В. Дроздовського (*реф. в Куб. Краю, XII, 1933*). Спочатку старшина кубанська пам’ятала про заповіт Києва, про блискучі традиції Ордену, що з нього вийшла. Рашпиль, Кам’янський, Завадовський були “гарячими

патріотами свого краю, називаючи Чорномор'є гнобленою нацією і дбаючи про те, щоб китайською стіною відгородити свій край од Росії” (*Філіпсон*).

Запорожці перевезли до Катеринодару одну з найбільших бібліотек Ордену (Межигірського монастиря, коло 3 тис. томів). В бібліотеці були твори в латин[ській], нім[ецькій], франц[узькій] мові, були українські книжки з XVII–XVIII ст. Л. Барановського, В. Радивиловського, С. Яворського, І. Гизеля і інших. Від початку тяжкого завойовання дикої, маляричної Кубані козаки пам'ятали, що “прибули з культурними традиціями Запорожжя і тому зрозуміло, що вони почали дбати про освіту... Діти військової старшини вчилися по вищих школах... В Архіві Кошових переховується дуже багато документів, що свідчать про бажання рядових козаків учити своїх дітей...” (*Дроздовський*).

Однак і їх в першій половині XIX віку починає покидати дух Києва XVII століття. Козацька еліта “привикає думати тільки про прирощування власних маєтностей, мало дбаючи про спільне добро”. В тій колісній великій духом старшині починають домінувати риси Трушків Халаявських: “незвичайна замкненість, підозрілість, консерватизм, дрібне самолюбство, брутальність”. “Дух наживи і мало відома запорожцям чиновницька амбіція охоплюють чорноморську старшину”. “Еліта козацтва помітно відривалась від мас... Колишній товариш і джура перетворюється в “денщика”. Козаків примушують обробляти землю”.

Постає свідомість козацтва як стану – губиться свідомість єдності нації. То приводить до прикрих наслідків, частина нового “офіцерства” перед самим скасуванням кріпацтва навіть у Росії хоче використати у себе чужу владу для запровадження кріпацтва в себе, на вільній Кубані. Джерело козацького світогляду, культури, що визволювала енергію

нації, висихає. Молоді Халявські, нащадки славних прадідів, підуть письмаками до російських канцелярій, служитимуть офіцерами в армії російського дивогляда. Нема навіть пана підпрапорного Мирона Халявського з його мінімальними традиціями, згадками і пишним побутом.

Над труною його, останнього з тих, що були колись “силою кріпкою свйш препоясані”, виголошує промову останній представник Пресвітлої Київської Академії, тинь козацької культури, мандрівний учитель, домінус Галушкинський. Він ще знається на риториці і вмє знайти “логічеськую конклюдзію” для себе і для свого світа. Ось він говорить:

“Розпростертий пред нами – їх вельможність Лубенського козачого полку подпрапорний Мирон Осипович, знаменитий пан Халявський! Що їх вельможність лежать розпростерті, очі їх заплющені, уста замкнуті, руки закостеніли – сіє єсть дійствіє. Но дійствію сему якая причина? Їх вельможність умерли...

І так – плачте, великовельможній, плачте, вельможній, плачте, благородній, плачте, подлій, плачте, старшина, плачте, козаки, плач, Гетьманщина, плач, Россія, плач, Вселенная! Їх вельможність, знаменитий пан подпрапорний, Мирон Осипович Халявський гробу предається! Плачу і я, і – вмовкаю!”

III.

То є вмовкання, а не відродження, ці голоси Гулак-Артемовських, Котляревських, їхня творчість є лише сентиментальним поповненням старшинського “Дневника Генерального підскарбія”. Це люди дріб’язків, настрійчиків, це в найліпшому разі письменники мальовничого побуту. Але завжди співці подробиць.

А тим часом діються велетенські здвиги, телюричні рухи внутрі української нації. Препишні ритми народу, так здібного, як стверджують чужинці, до великих колонізаційних рухів. Передусім ритм селянства. В історії селянства Європи українське селянство займає своєрідне місце. Синтеза істориків поділяє селянство країв Європи на ті краї, де запанував тип маєтку чиншового (Grundherrschaft) на захід від ріки Ельби, і ті (Північна Німеччина, слов'янські землі), де запанував більш невільницький тип маєтку кріпацького (Gutsherrschaft), фільварку, двору. Здається, що серед європейського селянства на схід від Ельби, – найменш часу мало в себе кріпаччину і найбільш криваво платило за стремління до визволення – власне, українське селянство. Воно більше, втім, зближується до південно-західного селянства.

Духовість українського селянства витворила світогляд значно повніший, як у сусідів. Цікава є також здібність до досить легкого витворювання з себе власної гієрархії і заховування традицій. Завойовування степу нашими фермерами, організація чумакування, переселення – все мало свою історію, тактику й рутину.

По великих епопеях Гайдамаччини, може, найважнішим в історії того селянства (а по упадку Запорожжя й Гетьманщини й цілої нації) був вибух колонізаторської енергії селянства. Опановування ним земель, більших від самої корінної України, чумацька акція, боротьба з офіційним російським осадництвом – це потужніше і цікавіше з'явище від боротьби в американському стейті Вірджинія чи Wild West'i.

Епопеї здобування Харківщини, Вороніжчини, Курщини, Таврії, Херсонщини, південної Бесарабії вже занотовані в істориків Багалія, Яворницького і інших, але чекають ще на своїх співців і повістярів.

Інша риса, що рiжнить наше селянство вiд селянства нiмецького чи нави́ть польського, – це те, що завдяки iсторичним обставинам вiд XVIII столiття чужа культура, чужа адмiнiстрацiя, а вкiнцi й чужi мiста спричиняють поступово щораз бiльше процес селекцiї i вплив в нього сильнiших одиниць. Навпаки, iнша велика частина козацтва, мiщанства i шляхти вернулась до сел, скiнчивши на тiм гравiтування мiж чужиннiстю i рiдним селом. Можна говорити не тiльки про покозачення, але й про поселення великої частини українських активних елементiв. З такого селянства виходила й виходить цiла українська гiєрархiя – i його вченi, i його володарi. З того ж селянства вийшла тодi постать, так сильна, що одно iм'я її електризує селянськi маси.

По смертi тої людини в 1861 р. – росiйський Губернатор Киiвщини викликав впорядчика похорону, маляра Честахiвського, i пригадав йому, що вiн ховав того, хто дуже впливав на селян i хотiв “пiднести упадшу українську нацiю”. Iншi урядовцi дорiкали Честахiвському, що вiн згадкою про похованого i вiдчитуванням його творiв “схвилював цiлий край i нагнав на помiщикiв несамовитого страху й трепету”, що взагалi тепер “по рiжних укритих мiсцях збираються гурти пiдозрiлих людей, що спiвають гайдамацькi пiснi.”

Були й такi вiдомостi, що якийсь “музика Гриць”, висланець умерлого, органiзує в близькому часi Тарасову нiч, тобто цiлковите знищення чужинцiв. Коли ж допитувано самих селян, що вони думають про вмерлого, – вiдповiдали дипломатично, по-селянськи: “Тепер i наша земля не пуста, що тепер i на нашiй землi лежить дуже розумний чоловiк, а то все пани та пани, которi живцем гризуть нас, як собаки!” (*Києв. Стар.*, т. 52). Зрештою, серед селян ходили чутки, що їх провiдник не вмер, а поховано лише труну з його заповiтом.

Потім він у пам'яті селян виріс, як легендарна постать, як маг-характерник. “Нарід представляє його і змальовує в своїх легендах як героя, подібного до інших історичних осіб, як Морозенко, Нечай і інші... Звичайно, український нарід всім своїм улюбленим героям надавав чародійське обличчя, надзвичайну силу й інші прикмети, що обумовлюють “характерника”... Оповіді про нього ходять як передання... Багато чудесних оповідань зв'язують із іменем поета...”

“Не дивлючись на те, що Шевченко був іще не так давно, існування його прив'язує нарід до давніх часів”. В двадцять літ по його смерті селяни оповідають про нього, як про півбога. Оповідання починають від слів: “Був собі колись-то такий великий характерник Шевченко, та такий, що з ним ніхто не міг зрівнятись” (*А. Смоктьї: Погляд народа на Ш. Київ. Ст. 1882 р.*).

Властиво, яке ж йому місце в людській гієрархії визначали легенди селян? Скрізь він є володарем, він розмовляє в обороні свого народу і грозить російському цареві нещастями. Із царем говорить гнівно і як рівний з рівним.

Хіба тільки монарх міг так розмовляти з іншим монархом?

IV.

Молодий студентик Кенджицький згадує як у році 1846 познайомився з “дуже веселим товаришом-маляром і поетом в одній особі”. Був то мужчина середнього зросту, крем'язний, з вузькими й затисненими устами, з худорлявим, подовгастим лицем, з дуже великим високим чолом і чорноволосий. “Очі мав незвичайні – великі, чорні (властиво, темно-сірі), бистрі, блискучі, повні оживлення, сяло з них розумом”.

На нового знайомого подивився допитливо і трохи з недовір'ям.

Перше питання було:

– Брат чи воріг?

Здається, для тої небезпечно швидкої людини не було інших людей. До самої смерти, не дивлячись на всі підступи, тортури й удари, ненавидів ворогів і не йшов на більші компроміси. Не пробував, не ласився, як багато навіть його приятелів, на слиняву перспективу – “із ворогом по правді жить”.

З другого боку, шукав друзів, шукав братів ціле життя. І не зневірювався, коли його ошукувано, – не міг жити без людей. Особливо без своїх людей – “я одурію на чужині та на самоті!” Як зустрічав когось живого, повного виразу і – українця, – то впивався ним. По відвідинах друга нотує, що ходив неначе з важкого похмілля і тільки повторював: “І де в нього узялась така жива, трепещуща, жива натура!” (*Листи: 4.1. 58*).

Одвідав його українець, і він пише: “Який сердечний, полум’яний юнак!”

Має друзів. Коли старий актор Щепкин довідався про визвіл поета з каторги, – то серед лютої зими і невигод сідає і мчить до нього за півтисячі кілометрів, щоб тільки побачити “облик бородатого, недобитого Кобзаря свого”. Збуджує довкола ентузіазм. Нотує, що “безчисленні земляки мене просто на руках носять”. Не може не вірити в людей, хоч не раз “сам себе обдурить”, але вважає, що ліпше себе обдурити, а вірити людям. Бо то – Людина.

Захоплює його все правдиве людське: велич людської творчості, розмах праці, глиbokість характеру – і в тім захопленню і відданню він сам стає ще більшим. Захоплюється малярськими проблемами, орлім українським минулим, релігійними революціями. Взагалі революціями.

Про нього писав його добрий знайомий (Яків Гордон): “Самостійна Україна була ціллю мрій, стремлінням – революція. Можна сказати, що дивився на весь світ крізь червоні окуляри”. А однак він думав про руйнування тільки на те, щоб будувати нове. Кожна праця будівнича в нім збуджує захоплення. Коли відвідував місто, збудоване першим українським мільонером-промисловцем Кіндратом Яхненком, коло села Млієва, недалеко від рідної Керелівки, коли побачив першу в Україні і в Росії цукроварню – подивляв усе: газове освітлення, що в тих роках мали лишень 2–3 міста в Росії, прагарну церкву св. Стефана, школу, будинки робітників, фабрики.

“Вкінці, – каже очевидець, – обійняв Кіндрата Яхненка, розплакався, як дитина, і сказав: “Батьку Кіндрате, що ти тут наробив!” – і від серця побажав властителеві “всякого добра і здоровля”.

Захоплює його кожний вияв української творчості і в письменстві. Вистачить хоч би прихильніша, просто людська згадка про український нарід – і він відповідає вибухово, спонтанічно блискучими поемами. Присвячує тим людям кров свого серця, хоч і знає, правдоподібно, вартість такого безвірного в життя аскета, “фарисея і ренегата” (як його звали в Петербурзі), як Гоголь, чи хлопоманського цареслава, як Квітка.

Він волить усе заповнювати власним тріумфальним життям. Він усе спішив назвати, окреслити собою, бути новою правдою. Дивиться світові просто в очі. Був на самому дні російської держави, пізніше доля кинула його на саму її верхівлю, де видно було всі закулісові нитки правління, – скрізь zostався самим собою. Так, як інший гарячий ум пару сот літ тому, Іван Вишенський, прагнув “лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, диявола дияволом звати”.

Його палка кров – стало в кипінню. Його сам “характер письма нерівний, неспокійний і все поспішний” (*І. Огієнко. Шевченкова мова*). Йому завжди бракувало терпцю. “Непитаний, сам почав говорити”, – так кажуть його співрозмовці. Його робота “аж скварчить”, і при роботі він часто вживає своєї приказки: “Швиденько, в ім’я Боже!”.

Був веселим у щоденнім життю і часто сильним, чистим голосом виспівує свої київські пісні. Був майже лагідний, мало маємо таких ніжних ліричних віршів, як його, але він не був м’який. Казав, що “швидше чорта в щось поцілує”, а не зробить того, що йому не потрібно. Як щось йому не подобалось, то “чхав жидові в ярмулку” і волів “чорта поцілувати”, а йти своєю дорогою.

А йшов своєю дорогою. Бо мав свою власну гордість, гордість своєї крові. Хто знає, може, тої владної, варязько-норманської крові, що її границі, як і взагалі границі Європи, означають учні Гобіно Києвом і Наддніпрянщиною?

Завжди пам’ятав, що він є внуком гайдамаки, а кров його – то кров коліїв-гезів. Він був гордий із своєї селянської династії не менше, як, може, близькі йому по крові, династії селян скандинавських, тих, що дали Бернзона. “А гордості та пиhi я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної кріпачки” (*Лист із 2. XI 1859*).

За ніщо в світі він не признає нижчости своєї крові в порівнянню хоч би з найбільшим аристократом. Пізнавши шляхту Києва, Варшави й Петербурга, він уважає кров шляхти за нижчу. Він, академік і салоновець, собі дружини шукає серед селянок. Ця людина, запальна, швидка й великодушна, має не тільки гордість, але, як сам каже, – “продерзост ь”.

Що ж то є та його “вродженная мені продерзост ь”?

Може, ця його відповідь другові, що побоювався за його здоровля при так нестриманому способі життя, як він жив? –

“Знай, що коли мене неволя і горе не поборили, то я сам не звалюся!” (Л. 10. 11, 58).

Ні, то була лишень віра у власну фізичну міць (Віра аж до раптової смерті).

Може, його кпини із старости. Братові Вартоломієві, що бідкався над літами, відповів тільки: “Мені байдуже, що ми вже не ті стали, аби ковбаси не старілися, а з ними й ми помолодіємо”.

Може, відношення до своїх десяти літ каторги, що його мали зламати? Він жартує: “Слава мені не помага, і мені здається... і вдруге поведе Макарові телята пасти...”

Ні, це все лише відвага, незломність.

“Продерзость” його – це відношення до цілого тодішнього “світа”, до того, що в його часах було вважане за людей, – до шляхти, до бюрократії, до царя.

Здавалося б, що в Петербурзі і серед шляхти він був своїм. В нім кохаються князівни. Він сам – пан серед панів: товариський, очитаний, музика, салоновий співак, модний портретист. Гідно носить фрак, навіть пише обридливою для нього російською мовою твори. Багато робить тільки для того, щоб вони, ці пани, його шанували.

Але сам він їх не шанував. Свого часу він, малий козачок-кріпак, довго оглядав їх од долу з перспективи малого пса, що кормиться крихтами. А як виріс на льва, – більш вірив у себе, у свій, за Морасом кажучи, ґрунт і предків, як у них. Добре оцінив “оту шляхту, многознанную мною лично” і знав, чого вартий “премерзенний світ” поміщиків – і чужих, і своїх Халявських.

Знає й “одукованих” людей, але ніхто, як він, не переконався, як мало значить “одукованість” (інтелектуалістичне виховання) в порівнянні з “серцем” – характером.

З тупого миколаївського офіцерства сміє кпити в очі навіть на вигнання. Кпить із своїх начальників у війську, як із російських “ребят” і “надволжанських розбійників”. (*Щоденник, 1857*). Палка, хоч і мальована на російські коліри, в його очах зоставалась тільки палкою.

В дитинстві вчив його і кріпко бив п'яниця-дячок. Коли одного разу вчитель впився без пам'яті, хлоп'я піднесло різки, забуті дяком, і з цілої сили “власною його зброєю відплатив йому за всі жорстокости”. Взагалі, він з усміхом пригадує про биття його “с достодолжним усердієм” у молодости, – за те він до смерти буде шмагати всіх дідичів, оскільки вони не підпорядковуються його біблії буття народу.

Він вірив у свою “долю” і не давав звалашити себе ані страхом, ані вдячністю. Коли в Петербурзі зауважили його блискучий талант маляра, а – цар (разом із теплою турецько-німецькою душею – Жуковським) схотів купити його собі вдячністю за викуплення з кріпацтва. Однак на волі він виступить словом і ділом проти всіх царів. І цареві Миколі, що його знав особисто, і синові його зичить не ліпше, певне, як які-небудь Желябови чи Кибальчичі, і радить своїм селянам, щоб вони на ту царську, “на ту погану безземельну волю не дуже квапились”. Він мав ліпший план визволення. Простіше, він мав світ цілком інший збудувати – і, може, в тому була його “продерзость”.

Він любив інстинктивно свою українську психічну організацію і в глибині не чув до інших симпатії. А спеціально до Росії і російськості. Правда, українське селянство створило оповідання і приказки, такі повні расової ненависти до північного сусіда, що ніякий український інтелігент досі не зміг створити нічого сильнішого. Правдоподібно, і за його часів казали по селах: “такий тупий ніж, що ним і москаля не заріжеш”.

І він – хоч у теорії стримів до братерства “всіх дітей Адамових”, до устрою на підставах євангелічного братства, хоч у практиці (особливо в менш інтимних листах) уживав сам російської мови, – вибухає гнівом, коли в листі до нього його друг ужив випадково чисто російського слова. Пише до друга: “Мабуть, ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене “закадишним” другом. Чи ж чути було коли-небудь меж християнами таке бридке, паскудне слово? Мабуть, ти, батьку, забув нашу християнську мову і доценту побісурменивсь?” (*Лист до Я. Кухаренка, 1859*).

Цей “нехристиянізм” Московщини взятий із світогляду села! Ще в сімнадцятому році під час частинного господарського перепису перепищики отримували не раз такі відповіді.

- Хто ви такі? До якого народу належите?
- Ми – тутешні.
- То ви – кацапи?
- Борони Боже, ми ж – християне.

Він не уникає цього трохи згірдливого селянського слова “кацап” (“кацапська душа Кожанчіков”). Взагалі, коли він пишається своїм “староденним Дніпром”, “Чорноморською” козацькою старовиною, коли Київ для нього “святий Київ”, – то Петербург для нього “ср... столиця”. (*Л. V. 10. 59*). Не любив якої-небудь чужої організації почуття в українців, хоч би і в дуже невинній формі побуту чи мистецтва. Це він посилає знайомим паннам українкам ноти, “замість мазурок Шопена – наші пісні. Нехай грає та виспіває, та не радиться з панною Валентиною, вона її доброму не навчить” (*Л. до І. Сошенка, 1860*).

В глибині душі цього великого революціонера дримала селянська господарність. В останніх літах життя він чує

непоборимий потяг до землі, до ґрунту, до господарювання. Він, славний серед своїх і чужих, приятель Ольвіджа, Брюллова і князя Репніна, друг учених, полководців і вільних будівничих, з Петербургу гарячково листується з братом Вартоломієм у справі власної осади.

Посилає власноручний плян будинку і пише: “Коли ти найдеш що не так, то поправ і напиши мені; а тим часом окопуй леваду і купи ліс сосновий; на одвірки тільки та на двері купи дубового та ясенового, та на поміст липи”. “На надвірню комору (робочу) при случаї дубового лісу купи; нехай собі лежить та висихає, поки що буде”.

Так говорить тільки господар. Та раптом господар додає вже не як господар, а поет чи маляр: “Напиши, чи той ґрунт – над Дніпром. Бо як не над Дніпром, то мені й за копу його не треба”. Бо поетові й маляреві треба мати “круглий ганок скляний над Дніпром”. Таких паралелізмів почувань, а не раз і протиставлень або й парадоксів він має в собі багато. Він єднає то все собою.

Потрапить одночасно закладати і легальні недільні освітні школи типу, скажім, просвітянського, і провадити революційне протиросійське товариство. Ідеали його на той час – майже утопійні, а одночасно він вкладає душу в друкування популярних брошурок, розпихає їх по цілій Україні, до Києва, до Одеси, до Харкова, Чернігова, Чорноморії. Мріє про буквар за 3 коп, лічбу (аритметику) за 3 коп., стнографію, географію по 5 коп., історію (стало додає “тільки нашу”) за 10 коп., і ще й зазначає: “якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике б само зробилося”.

Був віруючим християнином неросійського типу, але досить гнівно підкреслював різницю між собою й іншими християнами. “Я тільки – не фарисей, не ідолопоклонник, – такий, як оті християне, сіпаки, брехуни”. Великий замкнений

лірик, а одночасно, з погляду сучасної науки про пропаганду, – один із найліпших, перших наших пропагандистів-агітаторів.

Мав приятелів серед чужинців, але пам'ятав, що і ціле селянство, і його брат “тяготиться” ними.

Але характер його був більший від цих спірних і суперечних метод життя. Тепер в часах панування філософії життя англосаксів, особливо Емерсона, й прагматизму можемо лагідніше дивитися на ці його неконсеквенції, спільні кожному швидкому зростові й розвоєві. Добре є все те, що творче, життєздатне, що допомагає нашій активності, і при його активності – вибухи енергії, повні неконсеквенції – оправдані.

Такий був його великий характер. Крім того, мав деякі риси менші: не любив нечепурних пань і “проклятих землемірів”. Здається, що не любив і німців, не вірив у їхню педантерію, і в “мертвий чар німецького, худого, довготелесого ідеалу”.

За життя його гостра характерність і тверезі діла, якби самоцвітом по шклі, викроїла профілі інших характерів. Жив він у найсильніших часах Росії під пануванням її найсильнішого володаря (1825–1855), Миколи I.

“Людина та, – каже полковник штабу того володаря, – принесла з собою відразу до науки, погорду військового для цивіля, ненависть до сміливої відповіді, гарячу любов до влади, пристрастну охоту до упокорювання, зрівнювання, зплющування всього. І то все без жадної мети, без думки, а навіть, без оригінальності...”

Тридцять літ ходив Микола в своїх величєнних ботфортах, з олив'яними кулями замість очей, лякаючи всіх, душачи всіх і все оглядаючи, чи не вихилиться чиясь голова понад загальний рівень щоб притоптати ту голову до землі” (*Struś. Moje wspomnienia*) (1831–1910).

Він вийшов із тої землі, де все, здавалося, притоптане і вдарив у Голіята з праші. Пізніш не злякався своєї долі, як злякався долі декабристів один царедворець-поет, і не уникав її, як уникав долі повстанців інший поет – дрібний шляхтич з Литви.

Тому його особисто глибоко ненавидів цар Росії – Микола I.

Тому його характером і реакцією на нього можемо вимірювати, як своєрідною системою міри, і своїх, і чужих.

Чисто расову ненависть, охоту до знищення всього, що зв'язано з ним і його творчістю, вичуємо в істеричному крику Белінського. Белінський почув в нім небезпеку для існування Росії, як чують її пізніше Тургенєви і Мілюкови. Їх голоси ненависти не вмовкнуть у російській культурі, як довго буде він і Москва.

Другий тип реакції – то реакція своїх дезертирів. В першій черзі – Гоголя із своїм категоричним підданням Росії, із своїм бузувірським, нелюдським гаслом: “Монастир ваш – Росія! Усього себе вбивши для себе, але не для неї, – ідіть і спасайтеся в ній!” Гоголь, що особисто поменшував поета, що потай ненавидів його, як сумління власної крові, пізніш духовий наступник Гоголя – Короленко – обидва повні глухого страху перевертня перед зростом енергії свого народу, перед привидом кари, обидва вічні поменшувателі.

Ось, нарешті, третя постать, Пантелеймона Куліша, першого українського інтелігента, батька декого із наших сучасників. Це – інтелігент з його внутрішньою непевністю і такими наївними, такими довірливими киданнями, з його раптовою вірою то в механізм заходу, то в механізм Росії.

Його несподівані бажання “із ворогом по правді жить” і несподівані зривання з тим ворогом. Він то захоплюється стихією почуття нації, то відкидає (як Шевченка, як

Гайдамаччину), то блюзнірствує на цілу націю. Він вийшов з низів, з дрібного козацтва, але не вернувся туди, оновлений і гігантський, як його великий “Братчик”. Його москвофільство чи полонофільство – то тільки страх, а не віра, то тільки відірваність від мас, а не провідництво. Він спинається засліплений, як лиш зневірився, в очі інстинкту. Вкінці й він признає дорогу й творчість Гоголя – непорозумінням і схилиться перед маєстатом того, що йому він не раз протиставився.

Крім Кулішів, ще були й Щепкіни, й Честахівські, й Бодянські, і тисячі інших, що для них його велетенська постать, його етика – сталася без застережень мірилом життя. Він не був лише письменником, організатором, політиком – він додавав людському життю те, що Карлейль називає героїчним.

V.

Характер його обумовлював творчість письменника.

Трудно б було шукати в його творчості чогось пов'язаного свого рода викінченої поеми почуття одиниці. Такої поеми, де б окремі частини були підібрані докладно, обточені й змонтовані логічно, такої поеми він не написав. Це – не Гете, ані навіть Міцкевич чи Пушкін, що дбали про єдність своєї творчості, що кожним твором докладали камінчик до будівлі свого літературного “я”. Вони, письменники, були закохані передусім у власних творах більше, як у власнім життю, своїх чинах, характері.

У нього знайдемо нехить до такої літератури, як цінности в собі. Його життя, життя одиниці, було таке важне і консеквентне, що творчість сталася фрагментарною, недоговореною.

Але яка жива! Що правда, то трудно б було сказати, де саме є та життєвість. Так як біологи, що хочуть відкрити істоту життя в клітинах, забивають своїми дослідями (барвленням, утриваленням) саму істоту життя, так і аналітики його річей не вловлюють нічого цікавого. Шукати впливів у письменника, що, здається, навмисне затирав сліди впливів? Шукати засад форми у того, хто був готовий в кожній хвилині створити щось нового, ненавидячи теоретичну естетику, кажучи, що мистець-практик мене цікавить?

Свої малярські візії мішав з політичними проклямаціями, відрухами особистого життя і ритмами фольклору не раз так тісно, що тяжко було б сортувати його вірші. Його, скажім, “Перебендя” – типовий агітаційний вірш з історіософічними ремінісценціями – може мати ще десяток інших освітлень, але всі дошукування не з’ясуять нічого. Не вияснять, чому “Перебендя” впливає і впливатиме на українські серця. В кожному разі сила його почуття змушує слухача-читача запам’ятати цілі речення, вірші, поеми.

Епіграмати його для українських душ непоборимі. Щось монументального є в цих “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”, “од Молдованина”... “і неситий”... Навіть вирвані із свого вірша – речення ділають свіжі, негайні, небезпечні, як присуди. Пропливають над нивами почуття, як наелектризовані до переситу важкі хмари. Яку ж творчу енергію мусіла вкласти ця людина в свої слова!

Власне, ці фрагментарні вірші (його поеми, зрештою, теж склепані з фрагментів) міцніш опановують українців, як, може, опановували б якісь холодні, різьблені в мармурі поеми. Сугестія його віршів не раз, здається, полягає на чисто агітаційних, пропагандових прикметах, і, може, тому Гоголь в розмові з Бодяньським, “запорожцем Їськом Материнкою”, назвав його речі – “риночними памфлетами”. Так, це такі ж

риночні памфлети, як риночними були слова ветхозавітних пророків. Недарма він і брав для себе багато з Біблії, як колись Лютер чи Мільтон. Недарма ж і признавався поет більше до “подражаний” пророкам, до вогня Осії, Єзекиїля, Єремії, як до холоду Шатобріанів, чи Гете.

З цих памфлетів рветься життя таке потужне, таке стихійно неспокійне, що гоголівська “поезія спокійна, неглибина правди, добра і краси” видається чимсь надуманим. В гоголівській поезії правда світиться, фосфоризує, в його поезії палахкотить правда вогню. Може, в тій правді одвічної боротьби і є його споріднення з заходом. Зрештою і Гоголь з гіркістю залічував його до тих, що “дожовують європейські жуйки”. Знову ж поет бридився тим, що називав російським “богдиханством”, “візантізмом” і “варварством”.

Прагнення висловити своє почуття якнайглибше – позбавляло його всяких претензій зовнішності, естетництва. Поет підкреслює те, чого він хоче і що хоче дати, але те, що він знає, те подає неохоче. Не любить показувати на собі впливів, перелицьовує їх по-господарськи, не любить чванитися ефектами стилю для самої ефектовності, подає все так, щоб його могли читати скрізь, а особливо – село. Хотів бути завжди самим собою і дуже працював над своїми творами, але так само прагнув бути “сільським”. Прагнув бути якнайбільш зрозумілим для всіх селян.

Б. Грінченко, досліджуючи в одній із своїх книжок вражіння від його книжки серед простолюду, зауважив цікаву річ, що синтетики поета відповідають окремим психічним типам. Не менш цікавим є й те, що його наслідувачі (а їх мав тьму-тьменну) наслідували тільки ті риси, що були їм рідні, – великого числа його синтез жаден наслідувач не потрапив наслідувати. Багатотиповість організації почуття характеризує його творчість, що в цьому зближується до багатой в

окремі струмені, потужної повені народної творчості. Ця хоральність, багатотиповість, назвім це, – контрапунктовість його творчості дає йому розпросторену організаційну владу над людьми і їх почуваннями.

Можливо, що, судячи його твори законами музичних творів, знайшли б ми більш, як досі, розв'язань таємниці його мистецтва. Бо музика відіграє в нім велику роллю. Музикальність його вірша часто рівна музикальності музичної фрази. Трудна до заналізування, вона непомітно і глибоко впадає струмком у солодку темряву українських заслуханих сердець. Є в тім велика влада, є в тім те, про що мріяв Платон, як про підставу виховання – нерозірвальне сполучення мудрости й музики.

Свій світогляд він міцно збудував, здається, ще пробиваючися крізь життя, ще перед зазнайомленням з книжками Заходу. Від полудня до смерку життя улюбленою його книжкою була Біблія, що з нею він не розставався. Він читав, дискутував і вчився багато, але, пересіваючи крізь пальці чужинецькі перли, брав для себе небагато. Його почування власного духового багатства було велике, а його простодушна гідність ставила Івана Підкову і залізний Чигирин нарівні з Брутом і залізним Римом.

Він подорожував по історії чужих країв з таким самим почуттям, як 800 літ тому подорожував по них інший українець-русич. Даниїл Прочанин у своїх “ходженнях” оповідає, здається, про пальму, що “превисока, яко вербіє єсть, і подобна, но ність вербіє”, а Божа ріка Йордан здалась йому не кращою від рідної Чернігівської Снови (“всім же єсть подобен Іердан ріці Сновстій”). Історія Заходу і його народів була йому потрібна як поміч до його власних ідей. Тому вибрав собі дві постаті: Гуса, реформатора релігії з його національно-селянськими війнами, і Вашингтона, будівничого потужної держави фермерів.

Правдоподібно, від польських шляхоцьких ідеалістів і чеських відродженців прийшла до нього думка про те, що “германці, латинь, англосакси купи держаться, а ми, слов’яне, ходимо своєю дорогою”. Думка про федерацію, про своєрідну “кupu слов’ян” була йому певне така сама добра, як і чехам, що думали використати “федерацію” для піднесення свого народу, і полякам, що дбали про вивищення свого.

Під час розвою свого федеративного товариства він посміювався з безпорадності співбратчиків – інтелігентів, із їх недовір’я до найближчих слов’ян.

– Хочеш світити, а каганець ховаєш під стіл (*УШ. в Києві 1846. В. Щурат*).

Братчик москвофіл Костомаров початково уявляв собі ту федерацію навіть з царем на чолі, а поет, здається, взагалі без Москви.

Зрештою, говорив з усміхом практика: “Тяжка то буде справа з тою федерацією!” (*ibid.*).

Правдоподібно, що його федералістичне товариство мало б бути для нього тільки трампліном для розмаху і вияву його головної ідеї, до встановлення того, про що мріяв і думав і за що карався в життю. Віссю його духа, цього селянського сина із Звенигородщини, було не приймати дійсності, і то не тільки своєї української, але й чужої, сусідської, що мала, на його думку, достосуватися до змін в Україні. Світогляд, що міг постати тільки з глибокого відчуження своєї правди.

Правду ту висловлював і творчістю і особистим життям. По каторзі світогляд його ще більш вияскравився; доноси сипляться на нього в роках по заслання. Навіть по смерті окружною дорогою через Париж спізнився один (Козловскі) з доносом, що поет гірко висміював цілу тодішню російську державну систему, тодішній лад і примус урядової релігії. По каторзі, по вигнанню і в його творчості романтичні могили,

кобзарі, селянські й козацькі акцесорії займають менше місця, а яскравішає зерно його думок, більше, повніше виступає його думка про “палення” сучасного йому світа.

Є в тім щось із головної ідеї доктора Бірда (Beard), учителя Олівера Кромвеля. Бірд твердив у своїм “Театрі присудів Божих”, що Всемогучий завжди карає винних і злих одразу ж на цім світі, на землі, не чекаючи аж перейдуть на тамтой. Правдоподібно, він був такої самої думки і, здається, не раз особисто охоче приспішив би виконання присудів Всемогучого. Прагненням його трохи пуританської справедливості було – очистити вогнем оскверненну землю від винних і вартих кари.

Дивився цим винним просто в очі й висловлювався про них твердо. “Нашим панам, – говорив, – аби повне корито, їм усюди добре. Сидять собі, свині, в сажі, і чужою працею черева розпихають”.

Ці Трушки Халявські уже не здібні до розуміння великих ідей визволення. “З нашими панками не втнеш. Вони одною половиною губи до тебе сміються, а другою до Москви, з одного боку, дьогтем мазані, а з другого – салом московським”.

Крім цих винних, приглядався він своїми гострозорими очима господаря і до інших: до кліру, що на його думку забагато займався матеріальними добрами, до бездушних лицарів канцелярії, до рабів з кокардою на лобі... Потім мав надійти час – “правди-мсти”.

Лише по ній мала розцвісти його раса. По виконанню присуду Всемогучого мала вона стати велетенська, повна здоровля, сили й гарячої, живої крови. Тоді мали прийти великі часи Києва. Київ мав змінити не лиш соціяльну структуру, але й сам характер сусідів. Мав очистити Москву вогнем від царів, ярижків, мілітаристів і паразитів, з другого боку, мали уступитися дідичі, магнати.

Як далеко сягали його мрії? Не знаємо. Знаємо лише, що по його арештуванню перед засланням в польських колах ходили чутки, що він “прагнув зістати гетьманом України” (*P. Zajcew. Sz. i Polacy*).

Двадцять літ перед тим його замкненням до Петербурзької цитаделі згинув в Міссолюнгах в боротьбі з ворогами греків один великий поет. Той поет мріяв про те, щоб стати королем Греції, і написав, навіть, твір “Сарданапал”, де злютовано програму ідеального монарха з пишними мистецькими образами.

Про нього ж знаємо лише, що писав пророцтва, універсали й політичні поеми мовою, доступною для селян... В кожному разі він проголошував кінець дотеперішнього і початок нового світу. Нова радість, нова ясність для нього стала, яка не була досі, – це почування визволу, це клімат його життя і його творчости.

Ціле життя стояв лице в лице із світом, ще повним життя, і віщував йому, що його “злая своєволя сама скупається, сама в своїй же крові”, тим, що сміялись, віщував, що надійде для них “плач нікчемний, довгий і поганий”, радів і віщував про те, що ось надходить великий “Вітер з поля”. Він сам порівнював себе часами до Овідія, але більше мав слушности його гострозорий сучасник, Сераковскі, що називав його Співцем Апокаліпси!

VI.

По його смерті приятелі й знайомі почали поминати його щороку. І вірші на цей день поминок, і думи на бандуру, і марші – початково це все мало характер тільки плачу діткнених смертю героя. “Умер батько наш та й покинув нас”. Пізніше зміст річниць стає глибший, і все ширші верстви суспільства святкують її. Разом із зростом нації зростає її

значіння. Недарма дехто вже починає домагатися, щоб зафіксувати і формально цю зміну – святкувати не день його смерті, а день народин (*Іван Липа в "Нашому Шляху" – 1920*).

День народин його, як день народин нового світу, нової організації українського почуття. Його книжку читають скрізь, де є українська кров. Ці сім мільйонів примірників, що досі розійшлися, дають за мале поняття про розповсюдження його збірки. В книжці спогадів морця "Солоний вітер" (Москва, 1933) пригадує автор свої рейси по Чорнім морю на українській бригантині "Св. Миколаю". Ціла команда була українська, а капітан, крім вахтенної корабельної книжки, мав ще одну – "Кобзаря". То була їх лектура в лагідні вечори на морі.

В 1920 році коресподент варшавського "Роботніка" в своєму репортажі з Київщини подивляє надзвичайну розповсюдженість цієї книжки і культу її серед селян. В сучасних листах, засланих на Сибір і Соловки селян, несподівано, як виблиск сталі, світяться цитати з його віршів. Його видавали не лише українці української культури. Видавали перед війною українці, що належали до чорносотенства, тепер видають українці, агенти большевизму. Видавали релігійні, як і антирелігійні, соціялісти й монархісти. І в виданнях, і в студіях над ним найчастіше приймали лиш по певній цензурі, обтесаного, скаліченого, поменшеного.

А однак його треба прийняти цілого. Важний кожний його вірш і кожний рядок, бо то дорога до ще одного українського серця. В нім є всі крайности нашого світогляду, від вишневого сентименталізму аж до бундючного кривавого відруху, і в нім є патос нового світу. Він – повен суперечностей, але й повен ваги.

В нім є, врешті, моральна сила нового світогляду. Ідеї його, замало виразні, щоб стати доктринами, є досить живі,

щоб бути світоглядом і заповітом. Хто знає, – може, мільйонне військо селян в осені 1918 року в Києві було відповіддю тому, хто спробував нехтувати його ідеалами? Той, хто не відчуває його, не зрозуміє України і не відріжнить доріг її розвою. Може перебувати навіть “Рік на Великій Україні”, і то в великих часах, і зрозуміти не більше від глухого й сліпого чужинця.

В кліматі його творчості виростають у більшості органічні з’явища української літератури: чи це буде шляхотна “Гея” Самійленка, чи “Світе тихий” Чупринки, річ, що звучить як концерт Бортнянського. Бо хто з письменників хоче бути українцем і втекти від нього – не втече. Хто хоче бути сильним в Україні без нього – не буде. Він є той, хто дасть ґрунт до зросту українських талантів творчості і волі. Він кермує Україною, як король.

Вступає на трон в році 1840. Це – рік “Кобзаря”. “Кобзар” одразу затримує похід духа Московщини в Великій Україні й Кубані, трохи пізніше змушує до оборонної позиції чужий дух у Галичині, ще кількадесять літ – на Буковині, ще пізніш – на Закарпаттю й колоніях. Бо мова цієї книжки, це мова нової гордості. Називаю його королем, бо володіє своїм краєм автократично, як син стихії. Його влада найбільш абсолютна, невідклична і сторожка. Можна від неї відходити, жартами відпихати її, бавитись в урбанізми, машинізми, в харківські марксизми, київське слов’янофільство й інші слов’яно- і урбанотяпства, а однак влада його цілком несподівано показує себе то з усміху одиниці, то з безоглядности груп, то із жорстокости, радости чи мовчанки мас. Часами він пригадує військові кличі, часами дає захисний, родинний спокій.

Вдячні піддані ім’ям його називають і бібліотеки, і військові відділи, і панцирні потяги, і академії, і повіти, і школи. Його ім’ям – і працю, і битву, і відпочинок. Над усім цим

мусить задуматись український письменник, бо король володіє великою стихією.

Серед усіх стихій землі – найяскравіша, найбільш пануюча стихія – людське почуття. Бо ж цьому почуттю служить техніка й наука, воно рішає про визвол і перемогу нації над своєю грузьковатістю і над чужою захланністю, воно ж рішає в боротьбі людства із світом природи і хаосом подій. Воно ж є чимсь більшим для одиниці, як набутий світогляд, а навіть виховання, релігія. Бо, як сказав мудрий М. Смотрицький ще в 1621 р.: “Як хто з українського народу переходить на римську віру, то не стається через те італійцем чи еспанцем, лише зостається тим, чим був, – шляхотним українцем. Бо не релігія робить українця українцем, поляка поляком, литовця литовцем, лише уродження й українська, польська чи литовська кров”.

Те почуття, та кров, та духовна сільветка раси – то є найсталіше, що сучасний історик зауважує в життю народа.

Тим найсталішим володіє – к о р о л ь. Заслуговує на назву селянського короля, бо вийшов з цієї найміцнішої групи нашої нації і ввійшов у неї як організатор її почуття. Ми – щасливіші від наших сусідів. Ми маємо, здавалося б, по найбільш раптових зворотах нашої великокнязівсько-корсарсько-жакерійної історії найбільш натуральний і сильний підклад почуття – від селянства. Маємо в зорганізованім почуттю саму землю українську від самого низу в своїй насиченості живлоу і... утривалену як владу. Наш селянський король утверджує в душі селянського сина владу по кількох словах.

Може не мріяти, як Міцкевич, про те, щоб заблукати під селянські стріхи, – він з-під стріх провадить селян до міста. Влада його хоч і велика, ще не є довершена, і лише тепер приходить час її довершення. Але силу її чують і свої, і трохи здивовані чужі.

І тому, коли б нас запитали голоси з Заходу: де ж ваша раса? навіщо ви існуєте? що ви розв'яжете своїм існуванням? яку енергію розбуджуєте своєю ідеєю, своїм духовим лицем? і вкінці – що є вашим змістом і що даєте Європі? Можемо відповісти: – Ми раса, що її призначенням є визволити і утвердити вільне й можновладне селянство в Україні й її оточенню.

БАТЬКО ДЕФЕТИСТІВ

I.

Існує аж до кінця XVIII ст. в українців традиція гордості з власної раси, із своїх же “єдинокровних і єдиновірних братів”. Від проповіді митрополита Іляріона (1051 р.), що “не в бідній, що не в невідомій землі вони (князі-кагани) панували, але в українській, що відома і що про неї чути по всіх кінцях землі”, пливе традиція через слова князя Константина Вишневецького (1569 р.), що “ми є такий чесний нарід, що ніякому народові на світі не дамо першенства над собою”, аж до фанфар історіософії “Історії Русів”: “Всі народи, що живуть у всесвіті, завжди боронили й вічно боронитимуть свого існування, свободи та власности... Наші предки всьому світові ідіомі слов'яне, або савромати й руси”. Багато в тім творі є про “заслуги наші і наших предків, відомі всій Європі й Азії”,

Однак загасає плеяда діячів другої половини XVIII ст., плеяда політиків, дворян гетьманських, енциклопедистів, літературоманів і завжди патріотів, як Григорій і Василь Полетики, Андрій Чапа, Яків Маркович другий, Микола

Ханенко, Василь Лобисевич, Семен Дівович, Худорба, Степан Лукомський, Василь Капніст, Іван Лашкевич, Парпура і багато інших. Вони працюють “у честь, і славу, й оборону всієї України” (С. Дівович), гордість їхня, їх творчість і діяльність рятує честь не тільки української еліти-шляхти, але й цілої раси.

Відгуки їхнього світогляду ще довго будуть бриніти чи в далекій військовій колонії українців, Кубанським Війську, чи навіть у молодій, близькій українській Північній Америці – Таврії й Херсонщині. Про цю другу пише Г. Данилевський: “Наша степова українська колонія має багато спільного з батьківщиною і найдорожчою дитиною Вашингтона. Тільки тут немає ще так, як у країні Бостона і Філядельфії, ані каналів, ані урегульованих і залюднених рік з велетенськими пароплавами, ба, нема й п’ятсоттисячного населення в тутешніх скромних, ще примітивних козацьких містечках, що ще вісімдесят літ тому були малими й глухими запорозькими “заїмками”... Але вже з’являються і в нас нові, незнані люди – “степові янки”. Це – сини убогих поміщиків, нових крамарів і урядовців, що покінчали університети, і просто люди без посад. Проворні і зручні практики, вони шукають більш рухливої і більш гарячої праці... Вони з вигляду мало різняться од наших крамарчуків, бродячих куркулів, мандрівних маклерів. Це переважно і є наші пенсильваньці. Але повторюю, що ми маємо і своїх каролінців... На першій пляні у них старовина і давні патріархальні передання. Таємничі і похмурі патріоти, панове каролінці переважно спираються на прикладах староденної, старосвітської України... їх ідеал – це поворот рідних степів до часів Хмельницького... Наші дні, наші вірування – далекі від їхнього серця” (*“Пенсильванці і Каролінці”, 1860 р.*)

Упадок еліти, надмірний розвиток “проворних і зручних” постатей без усякого відчуження свого історичного змісту – затирає, розсипає, роздроблює те почування, що, може, найважливіше для сили раси – гордість. Стає плиткою течія традиції, глухнуть відгуки української державности, карлюють сільвети державних мужів козацтва. Приходять найменш відважні десятиліття української раси, по-наполеонівські десятиліття ХІХ віку. Приходить “Фалалей Повинухин” – цей поважний й одночасно кльовнуватий Григорій Квітка, виступає фельдфебелівський Амвросій Могила, далі – безнадійно м’який Гребінка, далі Гулак-Артемівський, Бодяньський, Максимович... З них усіх, переважно письменників-побутовців, може, ще найбільш гідний, найбільш сильний – Лев Боровиковський, чистий побутовець-ідилліст.

Бо ж українське духове життя почало відбігати, як відбігають хвилі моря при відпливі, до свого найглибшого ложа – побуту. До побуту міщансько-селянського, іраціонального пишного квіту української крові і, може, до ще глибшої організації почуття – до свого прастарого звичаєвого права.

Расу все частіш репрезентує в обличчі чужих – мовчазне селянство. Позбавлене гієрархії провідників, має (і завжди мало) лише одну тактику – тактику пасивного опору, тактику тривання, навіть не очікування. Таку характеристичну групу волинських селян описав А. Рудніцкі: “Був тут іще хтось, хто не поділяв загального ентузіазму (рекрутів) – українці. Першого ж дня впадало в очі їх без ладу незріжничкована, відрубна маса, що для чужого ока здавалася тому ще більш мовчазливою, зтотожненою, відділеною від інших... Жадних контактів, ніяких спільнот; не теревенити! не змішуватися! – найкраще мовчати і робити, що кажуть... їхня недовірливість не була недовірливістю селянина, – селяни польські були

зовсім інші... За всяку ціну постановили вони відсепаруватися, не зраджувати таємницю своєї мови нікому, не допускати нікого до себе. Траплялося, що зав'язали відносини з чужими..., але найохочіше до останньої хвилини любили перебувати із своїми і серед своїх” (“*Zolnierze*”).

Але побут, то лишень статика раси, – де ж її динамічні елементи духовости, де ферменти її поривів, прагнень, сподіванок?

Може, в цій дивній, розбійницькій постаті, що так часто втілялася в життя під іменем Кармелюка, Довбуша, Гаркуші? Мальовнича постать цього останнього, що оперував в самім кінці XVIII століття, звернула на себе увагу письменників, як Стороженко, Квітка, Данилевський, дослідувачів, як А. Лазаревський і інші. Як оповідає Квітка, Гаркуша був спудеєм Києво-Могилянської Академії і вчився добре. Знаний був як блискучий промовець в академічних прилюдних диспутах. Списки академії підкреслюють його здібности, що він виявив у клясі філософії. Розбійничав протягом десятиох літ переважно на Лівобережжі (Чернігівщина, Полтавщина). Була в ньому якась більша думка, зародки якоїсь іншої гієрархії в сфері духовій. Інша і від власної козацько-шляхетської, що занепадала, інша і від петербурзько-російської, що вбивалась у колодочки. Він шукав серед людей людини, не звертаючи уваги на те, який був її убір чи звідки походив той Homo Ukrainensis. Не дарма й улюбленою приказкою Гаркуші, що її часто повторював, була: “*homini, quern nescis, nequaquam male dicendum est*” (не знаючи людини – не кажи про неї зле).

Здається, що він, українець, глибоко відчував своє право і свої обов'язки співвласника української землі, співвласника тільки з українцями. Його покликанням було упорядкувати відносини серед своїх. Намагався викоринити судові й адміністративні зловживання, лихварство, хабарництво,

нелюдське відношення до кріпаків. Він із своїм дисциплінованим загоном виловив і винищив банди харцизів і вбийників, що нищили мирне населення. Сам він (принаймні на його думку) не робив насильств і не грабував – лише карав і розподіляв. До бурмістра Конотопу послав листи, як начальник, з попередженням про своє прибуття до міста.

“Причому, – писав, – покажу, братіку, і тобі любов свою за мудре управління містом” (*Квітка-Основ'яненко*). Характеристичним було відношення цього лицаря широкої дороги до російських мундирів. Він мав сміливість і гордість кпити собі з них.

Мав в собі стільки почування власної вартости, що кпив з найбільшого символу російської петербурзької культури, перед яким упав дух українських Халаявських та інших недалеких народів.

Начальник одної з повітових земських поліцій їхав у волостях Гаркуші верхи поночі і напідпитку. Зустрів у лісі кількох. Один йому особливо не подобався, – мускулястий, опалений, літ понад сорок. Волосся на голові підстрижене по-українськи, широкі, чорні вуса, очі – швидкі, пронизливі. Одягнений у темнім без прикрас жупані з вилогами, коло пояса мав лише ніж на ланцюжку – жадних пістолів.

“– В імені земської поліції, – спитав достойник: – хто ви такі?

– Хіба ви не бачите? – сказав чорнявець у жупані, а з очей його вдарили блискавки.

– Покажіть мені ваші папашпорти, мені, засідателю Нижнього земського суда сего повіту! – крикнув поліціант.

– А яких вам треба?

– Та ті, що ви маєте.

– Стривай, зараз!

Панок у жупані свиснув, – і вискочило з десятеро велетнів.
– Беріть лишень цього та й ведіть у ту балку! – сказав Гаркуша.

Засідателя привели у призначене місце і там без жалю виконали над ним відомого рода – екзекуцію” (*Г. Данилевський*).

Однак цьому шибайголови було мало висміювання з російських уніформованих адміністраторів, – Гаркуша не раз сам убирався в мундир якоїсь вищої ранги і робив візити-інспекції переляканих урядовців. Така травестація мундиру, правдоподібно, приваблювала філософа-розбійника своєю можливістю обманути урядовські, заскорузлі душі, приваблювала своєю зовнішньою мальовничою гротесковістю, Квітка-Основ'яненко зберіг нам опис одної з таких візит розбійника.

Надвечір дзвенять дзвоники коней, кричать машталіри, слуги з свічками вибігають на ганок, пан бурмістер у триуху, поправляючи шпагу, спішить за ними, – то в восьмеро коней, у прегарній віденській кареті, з блискучим супроводом офіцерів і слуг прибув пан генерал. Всі його зустрічають. Він сам недавно з війни, на препишному плащі його поблискує велетенська зірка-орден. В дугу гнеться спина пана бурмістра, він рапортує.

В оповідах оповідає з запалом генерал про скінчену війну, про сутички, креслить пляни битв, штурмів, – ад'ютант безупину підказує імена відважних штаб- і обер-старшин. Слухає бурмістер, частує бурмістрова, охають, подивляють, заслухуються... А генерал оповідає. Пані бурмістрова змучена вийшла, упала, заснула. А генерал оповідає. Раптом пізньої, глухої ночі входять чотири велетні в жупанах, несподівані і страшні, як джини в арабських казках:

– Управились з усіма, батьку! – говорять грізно.

Генерал замовкає, попакує люльку. Лише пан бурмістер встає блідий, тремтливий, тріпотливий.

– Душечко! – говорить тоді крізь двері тонко і несміливо до жінки, – тут – Гаркуша!..

То була королівська забава розбійника – для жарту молодецького вбирати і висміювати водночас мундири чужинців.

Майже в тих самих часах, в першій половині XIX століття, знайшовся такий, що захотів (і не для жарту) вбрати в себе цілу духовість тої мундирової петербурзької Росії.

II.

В 1827 році в лицею в Ніжині перебуває вісімнадцятилітній панич Микола з хутора Яновщини, недалеко від Миргорода. Цей юнак хоровитий, мелянхолійний і сентиментальний, хоч і має в собі нахил до веселощів, але, як сам зазначає у листі до матері, “розуміється, не бурхливих веселощів”. Його пристрастю є купувати книжки французькі, німецькі (він хвалиться матері, що виписав “з Лемберга твори Шіллера”), а також і російські книжки, особливо недавно вийшли поеми Пушкіна.

То амбітний хлопцєв. Ці діти дрібної шляхти новонабутих провінцій тільки й мріють про те, щоб зробити кар’єру в таємничім, далекім Петербурзі. Спішають туди й поляки, як Булгарин, Сенковський, поспішають і молоді українці: або віддані Росії, як Данилевський чи проф. Никитенко, або ворожі до неї, як Бодянський, Срезневський. Цей молодий Гоголь-Яновський належить до тих прихильних, ба! він колись стане для них усіх висловником, ідеологом. Він, певне, думає так само, як трохи пізніш думав на шкільній лаві Данилевський: “Світ іде вперед, світ живе – не зостається на місці... а я? Бо ж і до чого ці всі світлі відомости, ці всі праці освіти, і ці всі грайливі надії мої, коли я вкінці буду змушений

поховати їх – під каскою солдата в шиках, під шляфроком українського дрібного шляхтича або, врешті, під зеленим фракком канцеляриста... Ні, таке розчарування було б убивче! Як я лише подумаю про це – то, мов олово, наполягають важко думи на мою душу”.

Він думає про Петербург, це – “цілком нове місто, майже цілком закордонний світ: там все найліпше товариство, і навіть з Москви...” (*Із шкільних спогадів*).

Цих молодих людей сушила жадова життя.

“Від десятого року життя першою моєю найтаємнішою думкою було – бути ким-небудь, не таким, як люди з мого оточення. Я хотів “усе” – не тільки пізнати, але “усе” разом випити, одним ковтком. Жить у спокою, жити в глухій тиші, хоч би і в щастю – це було не для мене” (*Данилевський*).

Так само і в своїм листі до матері вісімнадцятилітній Яновський пише: “Коли я й думаю тепер про що-небудь, то це хіба тільки про моє будуче життя-буття. У сні й наяву мені мріється Петербург, а разом з тим служба цісареві. Досі я був щасливим: але коли щастя є в тім, щоб бути задоволеним своєю ситуацією, то ці – не зовсім, не зовсім, – поки я ще не вступив на службу, поки не придбав, можна сказати, власного тривалого місця...” (*Лист Гоголя з 1872 р.*).

Ах, що “власне тривале місце” в життю, де ти еси, коли людина тратить гордість своєї раси? І ось Гоголь по двох літах у Петербурзі, ось він на біржі всіх кар’єр. Вибирає кар’єру літератора. Вибирає назимно, – він не зачарований болотяною столицею, і, як кажуть біографи, “спеціально пильно вивчає чужі мови”. Чужі мови можуть йому відкрити дорогу до світа. Але тепер, поки що, він з чужих мов вибирає російську і пише в ній поему “Ганс Кюхельгартен”. Одоробляє віршилище, якийсь нашвидку склепаний нащадок “Ленори” Бюргера, викликає раптовий сміх у

літературних російських колах. Гоголь – гнівний. Переляканий слуга Яким бігає по всіх книгарнях Петербурга, зносить і відкопує цілий день тоненьку синю книжечку. Ввечері шістсот примірників “Ганса” згоріло в печі. Це правдива невдача, але є ще Захід. Панич Микола їде до країни Кюхельгартенів.

“В 1829 році він несподівано поїхав за кордон. Знані є наслідки цієї фантастичної поїзденки. Гоголь приїхав в Лібек, написав звідти листа до матері... описав їй у подробицях муки свого розчарування в місцях, що їх він так прагнув бачити... швидко побачив близький кінець своїх грошових фондів і з сумом вернувся в Петербург” (*Данилевський: “Хуторець біля Диканьки”*).

Треба здобути Петербург, – панич Микола може вернутись додому тільки як пан. Ба, може, йому й сниться його Яновщина, і Ворскла, і Опішня, і Воронянщина, і вечори в черешнях та шовковицях! В довгі зимові північні вечори сидить він коло вікна, як і не один з його земляків, і згадує ті місця, де вперше зацвіла його кров.

“О, якби хотілось тоді порозчиняти примерзлі вікна і зустріти не похмурне, холодне небо, не велетенські озії камінних, німовних домів, не театри й вулиці, не гранітні й дерев'яні бруки, – але – за чарівним помахом повсталий степ з панорамою лук і ланів, з сорокатою биндою широкої ріки, що поволі лине серед високострільчатих, темних стін ліса, самотну могилу із врослою в неї камінною бабою, гостроверхий, вартівний курінь баштанника... скрипучий табір чумаків... хуторянський ярмарок з вигуками, притоптуванням і галасом хуторянських веселощів... дім поміщика, що біліє вдалині... вечір косарів у полі... пісню, що летиться на світанку, довгу, пречудову українську пісню, і всю ту вабливу картину, що на ім'я їй – батьківщина...” (*Данилевський: “Увід до Слобожан”*).

Панич Микола мріє про це, як і всі петербурзькі “малоросіяни”, але він ще в Ніжині постановив мати “власне тривале місце” в літературі, і то в тій літературі – де головою Петербург, а не якісь там Гребінківські Оржиці чи Наріжнівські Батурина.

Молодой Гоголь привіз навіть з собою зразки такої літератури з Яновщини. Його батько, що недавно вмер, сам писав. То були “театральні, комічні п’єси, написані для домашнього театру в родині Трощинських, що вони постійно опікувалися і батьком і сином Гоголями. Ці комедії Гоголь при від’їзді до Петербурга по смерті батька взяв з собою, щоб надрукувати їх. Невідомо, що з ними сталося в Петербурзі, тому що їх ніхто і ніде більше не бачив, за винятком уривків з них, що прислужились як епіграфи до деяких оповідей Гоголя” (*“Хуторець біля Диканьки”*).

Можливо, що українські комедії Гоголя-батька сталися основою перших творів Гоголя-сина в російській мові. Але ані вони, ані туга за рідним краєм не пхнули самі до писання “Вечорів на хуторі біля Диканьки”. Був ще один чинник, такий важний для молодого кар’єриста, – мода! Мода на висміювання “провінції” чужої – чухонської, української чи кавказької, виставляння її у смішному вигляді перед великомонаршим, камінним Петербургом. Легко було мати успіх, – ставляючи обіч потужного фальконетівського камінного їздця випхані поблажливим сином гумору й етнографізму дурноваті опудала грузин, осетин і інших “малоросіян”. Самоосміювання підбитих рас – це смакувало і бюрократичному, і літературному Петербургові, і графу Мусін-Пушкіну, і критикові Белінському.

Тоді вийшли в світ перші новелі Гоголя-Яновського, презирливо-гумористичні, барвно-етнографічні й однак безсоромні “Вечори”. Чому безсоромні? Є слабкість людини в

тому, що вона покидає свою расу, є зрада людині в тому, що вона служить чужій, ворожій расі, але безсоромність, огидна безстыдність зрадника є в тому, що він перед обличчям чужих хоче довести, що раса його уже впала, обезголовлена, знищена після того, як він її зрадив.

“Вечори на хуторі біля Диканьки” – то блискуча вільна (о, вільна від усіх зобов’язань для краю) лірика. А одночасно, то зібрані з навмисною безсторонністю легенди й анекдоти краю, що колись, може, був великим, але тепер уже скінчився, знітився і не має перед собою будуччини.

Успіх перших річей був величезний. Гоголь став славою, сам Пушкін відвідував, підбадьорював, повчав Гоголя. За “Вечорами” йдуть інші твори.

Але все більш дивні. Зникає феєричне світло перших “Вечорів”, у щораз понурішому освітленні виринають постаті дивні, якісь недоламки, потвори, застигли в гримасах*. Постаті “Мертвих душ” – то своєрідні десятки химер, скоцюрблених у щораз понуріший Нотр-Дам Гоголівської творчості. До України ще раз пхне його внутрішня туга, і то до України історичної. І знов він постарається обтяти всі можливості гідного розвою, гідної традиції.

Його “Тарас Бульба” з м’язами без удержу і з сильним характером без глибшої культури – то підмет, а не предмет історії. В Тарасі Бульбі знайде себе, коли захоче, навіть російський малоросіянин, жандармський полковник (той чи інший Новицький з Києва), – але не знайде себе в нім жаден полковник Хмельницького, ані Мазепи. Це епізод історії, подробиця степової боротьби, а не синтеза історії нації. Але ця випадкова постать методично, бузувірсько подана як

---

*Прошу порівняти опис конфлікту осіб “з головою, редька хвостиком угору, і головою, редька хвостиком вниз” (“Іван Ів. та Ів. Никифор.”) з опрацюванням подібної ж теми в новелі Конрада (“Поєдинок”).

синтеза цілої історії. Цілу історію України зробив Гоголь видковою, без гієрархії і без усякого змісту (поза шибай-головством), без провідної, глибокої, своєрідної, власної ідеї, – він обезголовив її. Українські теми чи побутові, чи історичні – потрактував він свідомо як акт усправедливлення своєї утечі від власної раси. Своїми творами він, геніяльний дефетист, систематично нищив по-мистецьки українську гордість. Нищив систематично так само, як працював, по-німецьки. “Мій плян життя, – пише до матері, – тепер напрочуд суворий і докладний у всіх відношеннях”.

Боротьба з власною кров'ю, поменшення того, чого не можна знищити, і знищення мовчанкою того, що висловлювало б гордість тисячолітньої раси русичів.

Історичні типи Гоголя донесочу використали чужинці. Недарма навіть ще найприличніший український тип у Сенкевіча – це перелицьований слабодухий Андрій Бульба (Богун).

Вміло нищучи гордість, обриваючи зв'язки свого таланту з расою, він, найбільш відважний нальотчик на духовість раси, який коли-небудь був, може, вкінці свого життя сказати обуреному Бодянському (в 1851 році): “Нам треба стреміти до підтримки і утвердження одного, володарного язика для всіх рідних нам племен. Домінантою для москалів, чехів, українців і сербів повинна бути єдина святиня – мова Пушкіна”.

За півроку до смерти він міг це зимно промовити: його раса стала для нього абстракцією так само, як і якісь чехи, серби... Він покинув і мистецтво, що виростає з духовости раси, – для якоїсь абстракції “нетлінної поезії правди, добра і красоти”, що не має нічого спільного із щоденним життям. Він покинув, принизив і власну расу в ім'я іншої абстракції, що мала бути світліша і вища від його раси – в ім'я Росії.

Спочатку здавалось це українцям чисто тактичним, політичним посуненням. Може, й тому, як каже свідок, “співгромадяни-полтавці уникали й не любили його”. Може, у відношенні до національної літератури (він ненавидів “дъоготь” Кобзаря) були й політичні мотиви. Але назагал він хотів створити Росію як мистець, він мав блюзнірське бажання створити нову расу, надрасу. І мав бути другий, важніший етап його письменницької діяльності.

Безжалісно, похапцем і свавільно (так, як порядкує в чужій йому расі перекинчик, що дірвався до влади) хапає Гоголь все російське, щоб перебудувати його. Він не хоче знати ані москалів, ані українців – він бере тих, що нагорі – адміністрацію, те, що єдине в Росії булє й буде російське. І з нею поступає найжорстокіше. Постаті з його “Ревізора” говорять якимсь спеціальним придуманим Гоголем воляпюком, якоюсь петербурзько-малоросійською балаканиною. Він творить міт і одночасно весь талант напружує на те, щоб створити ідеальну мистецьку дійсність. Його “городнічий”, його “квартильні”, його “чиновніки” зарисовані натхненою волею як ідеальні автомати, “роботи”.

Взагалі Гоголь не дозволяє своїм постатям на жадне людське одхилення, неконсеквентну ризку, поблажливість для себе самого, – то “роботи” з пекельними машинами в середині. Читач чує цокання цих ідеальних механізмів і жде вибуху. Російське місто (де воно географічно? – спитаймося) в нього дримає, як фантом, і обуджується, як хоровод фантомів. Обуджується наелектризоване, бо його “городнічий” схвильований маревом Петербурга. В тупій чванливості він виростає, бо він споріднюється з чимсь найвищим у Росії, “ревізором з камінного міста”. Гоголь підносить його все вище з якимсь схвильованим садизмом і – розтоптує його, і всіх “квартильних”, і “чиновників” у фіналі. Ревізор з камінного

міста – то просто ошуканець. А чим є камінне місто? Вибухає пекельна машина серед “роботів”, і вони застигають у преписній німій сцені. Застигають у порожнечі *deracines*, як сказав би француз.

Але міт, міт потужний уже створено. Міт випадковості в будові Росії – став нагий. Міт непотрібності її адміністрації, а тим самим і Росії, бо це ж край, де спочатку постає адміністрація, а потім життя.

В Петербурзі перестають плескати в долоні на творчість Гоголя. Офіційні чинники вичувають у нім несподіванку, якийсь досі їм незнаний ворожий підступ. Прихильниками Гоголя є лише групка москалів, т. зв. слов'янофілів, на чолі з гранітовим московським хронікарем С. Аксаковим (“Родинна хроніка”). Ці москалі так само ненавидять урядовську Росію, мішанину, ненавидять інстинктом раси, бо вони не росіяни, вони – москалі. Ось Гоголь відірвався від своєї раси, ось – він знищив сатирою російського фельд’єгера, істоту російщини, ось він підходить до творення своєї, ще досі незнаної, нечуваної Росії, до нового росіянина.

Бо що була досі Росія, що був росіянин? Дивна мішанина німецького автоматизовання, татарської резолютности, української відданої тверезости, польської зручності і московського закохання в болю і газарді. Механізм без коріння в історії, в расі, впроваджений в рух принагідними фантастами, сатрапами, почавши від сина німецького придворного аптекаря, велетенської рудої постаті – Петра Першого.

Тепер має бути інакше. Але дивно – тут Гоголь заламується. Він не має крові до творення, він не дає постатей, не дає мистецтва, про нову Росію він друкує книжку роздумувань, збірник програмовостей – “Листування з друзями”. Мав кров до творення з українського побуту, мав кров до творення

постатей з російської урядовщини, але не мав крові до створення типів нової надраси – Росії. Його проби в останній, спаленій ним частині “Мертвих душ” йому самому здаються нужденними. Письменник бере свої елементи творчості з життя, – лише Бог творить з нічого. Гордість його покарана, творчість його спопеліла. Сірі, як попіл, його думки вже не дають вражіння життя.

Він оповідав про свою Росію, мішає канони естетики, підстави релігії, відкидає расу і щоденність і в дивнім фанатизмі проголошує нову Росію як аскетизм, монастир, відречення від тіла в ім'я Росії і спасення душі шляхом служіння їй. Перед обличчям того ідола, що обезкровлює з усього людського, він ставить ідеали, але не ставить людини. І коли на заході Рим, Наполеон і Британія перед обличчям своєї місії кличуть одиницю до надлюдського напруження, то для сповнення місії своєї Росії Гоголь кличе до аскетизму, до відречення від усіх людських імпульсів і пристрастей. Зі свого боку Гоголь має расію, він особисто знищив, збещестив у собі голос раси, він утік від того, що одухотворює, запліднює і насичує життя творця. Чому ж інші не мають зробити того самого?

На цю книжку обурення зашумувало в російським суспільстві. Критик Белінській, божок літературної еліти, перший кинув каменем у Гоголя. Йому мало рецензій і статей, – він пише відвертий лист до Гоголя, докоряючи йому, що він зрадив обов'язки письменника і громадянина. Гоголя починають вважати майже божевільним. Оповідують, що він живе як чернець, що він покинув мистецтво. Колишні приятелі не мають до нього симпатії. І. Тургенев, нотуючи свої вражіння від авторського вечора в тих часах (останнього перед смертю Гоголя), бачить у лиці Гоголя “щось хитре, навіть лисяче”, і Тургеневу взагалі здається, що Гоголь “у своїх творах рекомендує хитрість і лукавство раба”.

По наглій смерті Гоголя, що вмер, як каже Аксаков, “згорівши від даремних зусиль знайти обіцяну ним світлу сторону, від постійної душевної муки”, російський уряд не швидко йому пробачив. Прихильні некрологи сконфіскував російський міністр освіти, автора некрологу арештовано.

В цьому обуренню є розчарування в талановитім зайді. Розчарований Петербург – державна система, і Петербург – недавно зроджена духовість. Той великий талант, той Гоголь не мав віри в петербурзьку духовість: він в ім’я абстракції нищив її, хоч і недоладну. Коли розвіялись унесення над пантомімами і сатирою зайди, – виянилось, що його світогляд – то троянський кінь, що його самі росіяни впровадили у таку ще німецьку фортецю російськості. Белінській відчуває цілим своїм інстинктом, що то не зовнішній ворог, як Шевченко, що то ворог невмолимий, то геній паразитизму і розкладу на чужій духовій культурі, геній, що в ньому духовість петербурзько-російська і духовість київсько-руська відмінні від себе, ворожі до себе, змішалися і дали синтезу геніяльну, вбивчу – зневіру. Тій еліті, що ще почалась під звуки державинських, тріумфальних дзвонів: “Гром побіди розлягайся!”, еліті імперії, що поглинала все в своїм пересуванні на південь і захід, тим князям волі і розмаху вкинув глибоко в душу свій презирливий міт про нудну механістичність Росії. І не зі смертю Миколи Першого скінчився короткий (півгора-сталітній) російський імперський зрив, – поява індивідуальності Гоголя, його творчість вижерла зсередини зміст того розмаху і зриву. Дарма, вирослі з московського побуту і раси Аксакови, Тютчеви і їм подібні будуть пізніше підносити авторитет московського генія, вони піднесуть тільки московський націоналізм, і від Олександра III він, цей націоналізм, буде одною з важніших причин упадку мішанини духових рас – еліти Росії.

Цікаво, як Гоголь поволі таки був прийнятий до офіційної трійки великих російських письменників (разом з другим чужинцем по духу – Лермонтовим), цікаво, як поволі прийняла Гоголя російська суспільність і раз назавжди відійшла від уряду, цікаво було б дослідити вплив Гоголя на певну географічну і моральну безгрунтовність погоголівської, російської літератури, її специфічну істеричність... Але то вже належить до історії духовости Росії. Для українця найважлишим є той етап гоголівського розвою, де він старатється нищити власний край, у методичній ненависти надламує гордість, паплюжить свою расу, щоб збудувати на тому не знати чи фікцію, систему, чи “власне тривале місце” серед чужих авторитетів, чи одно й друге разом.

Не раз можна задуматись над цим і в наших часах. Бо-ж Гоголь як з'явище – ще живе. Правда, що не на таку скалю і щораз слабіше, бо все повніше свідомими і несвідомими шляхами припливає гордість до української раси.

Оповідать, що по смерті Гоголя, його знайомі хуторяни, сусіди з Яновщини, не повірили, що Гоголь десь таки вмер за кордоном, і ворожили по-старокозацьки: чи він живе ще? Отже, поставили полив'яний горщик і в нього посадили павука на ніч. Коли павук вилізе вночі з горщика вигнутими, ховзькими стінами, то, значить, та людина, що про неї ворожать, живе й повернеться. Оповідать, що павук Гоголя вночі заткав павутинням горщик і виліз із нього. Павуки Гоголя живуть і блукають по Україні, блукають і по сусідах, по чужих країнах.

III.

“...Ти не чуєш, як шарудить своїми страпатими лапами велетенський малоросійський павук... Повзе він повільно і гидко, тягне своє злодушне, розпасле черево, насякле

гадючою кров'ю гадючих століть” (С.А. Крижанівський: “Очі в труні”).

Ці гоголівські павуки, що не одному творцеві являються серед блискучого ранку нової української духовости, не віщують їм нічого доброго. Знак це для них, що гоголівські лаштунки, гоголівські декорації стають упоперек їх творчого шляху. Замість людських, близьких і не раз найбільшим змістом сповнених українських лиць, стають перед ними смішні або понуро викривлені маски Басаврюків і Шпоньок.

Вони не знайдуть дороги до своєї гордості, бо на дорозі до української історії левятаном виростає лежача силуетка п'яного запорожця, у засмарованім дьогтем дорогому вборі. В калюжі лежить той запорожець із “Тараса Бульби”, і за ним нічого не видно. Їх не втішить жадна радість органічного зросту, розбудови духовости, вони не в силі радіти, вони передчасно зістарілись в отрутній млі петербурзьких фантомів. Їхній патос – то патос самознищення.

Врешті, коли й вийдуть з-під сугестії аскетичного нігіліста, – вони зачаджені надовго. Хто може обминути Гоголя в своїм літературнім розвою – нехай обмине; хто підпав назавжди впливам Гоголя – нехай іде за своїм месією його ж дорогою, нехай пише чужою мовою; хто ж хоче вирватися з-під впливів “Мертвих душ” – нехай зуміє своєчасно сказати на свій “гоголівський” час словами Драгоманова:

– Пропащий час!

НОВИЙ РИТМ

Кінчається дев'ятнадцяте століття духовости Європи, кінчається наше дев'ятнадцяте століття (за початок його приймим вихід “Кобзаря” в 1840 році). Найцікавіше для нас

у цьому процесі – це зміни акцентів-натисків в ідеях, зміни в оцінці духових з'явищ. Історія української духової раси по роках 1917–1921 раптом відмінилась на наших очах. Традиційні цінності з початку дев'ятнадцятого віку тепер, здається, належать до чисто сценічних акцесорій, а зате цілий наголос-натиск кладемо на найбільш глибоких, найбільш таємних духових подіях. Важність тих подій лишень тепер виросла і виростає в наших часах.

Цікавою є щирість одного почування, що пульсувало від ста літ у глибинах української крови. Силу того почування відкрили нам роки 1917–23, глибину його й розпростореність відчуваемо все більше.

Цьому почуванню складають данину не тільки Шевченко, Куліш, Франко, Руданський, а навіть побутово-яскравий Стороженко і сентиментальний, зляканий Тичина (“Паліть універсали”).

В своїх творах вони синтезують це почування урвано, мов з найглибшого наказу, немов несподівано для себе і своєї творчості. Але воно освітлює і лагідне небо етнографізму, і тумани революційної утопійності – зигзагом блискавки.

Почування це висловлюють наші письменники з такою сильною і гіркою правдою, що вся інша їх творчість здається тільки – от так собі – прикривалом, декорацією без значіння, заслоною.

Взагалі ціле наше минуле дев'ятнадцяте століття в очах сучасників – тільки вигідна заслона, що за нею захована невмолима сила іншого почування. Ціле наше Шевченківське століття (назв'їм його так) і його духова творчість показуються нам в розв'язанню останніх десятиліть тільки опоною, що за нею зростає, шириться, розвивається – гнів.

По дезорганізації власної духової гієрархії, по настанню *Campus Martius* чужих, духових культур, поза побутом і

утопіями – расу Шевченка від століття характеризує, здається, тільки гнів. Тільки гнів є для тієї раси дорогою духового визволення, і дуже часто єдиною дорогою об'єднання. Раса Шевченка і давніше в своїх упадках була як вогонь, – чужинці вміли його лишень локалізувати, але ніколи – згнобити. Ба, можна твердити: раса ця не піддавалась чужинцям, лишень своїм мрійливим і туманним думкам про можливість співжиття з чужинцями.

Але вистачало, щоб минуло кілька десятиліть, не раз кілька літ або тільки кілька місяців, і всупереч обставинам – гнів вставав із своїх пут, із сірости щоденности і сліпучий з'являвся на крайобрію українців.

Гнів є і в суспільній щоденности українців. Ось українець розмовляє з кимсь прихильно і лагідно, ось іще усміхнений відходить. Раптом пам'ять підсуває йому кілька асоціацій, кілька слів, і – гнів стискає його в своїх обіймах, вкладає прокляття в поблідлі уста, а в напівприкриті повіками очі – жадобу негайного чину.

Обсервуючи сучасних українців, здається, не можна вірити їх зовнішній лагідности. На дні їх душ лежить спутаний поворозами гнів і висвистує солодкість пасічництва і теплою затишку, хуторянське братання, баштани, узлісся і голубий степ із синіми далечинами. Лежить і висвистує, чекаючи, що несподівана іскра випадків перепалить його пута і він зірветься, мовчазний і швидкий, як вимах блискавчої шаблі.

За усміхами видно, як на дні їх душ виблискують важкі кільця полоза-гніву. За деревами їх мислей, роздумувань поблискує синьою загравою – гнів.

Не була б то правда, коли б ми ототожнювали звичайну відруховість на зовнішні нещастя із цим далеко тривалішим станом українських душ.

Це – нетерпеливість раси, що шукає свого глибшого виволокнення, тривалішого зсинтезування свого почуття.

Багато бездомного почуття збиралося в цій расі від руїни кінця XVII і цілого XVIII століття. Незсинтезовані, неопановані традицією, гієрархією, героїчними прикладами, літературою – почування втрачають своє виразне лице і фантомами-упирями блукають у своїй духовій расі. Блуканиною нищать органічну рівновагу раси. Не раз навіть колишні чесноти втрачають своє давнє значіння, і серед людських одиниць енергія повзе злочином або марнотратством, вірність – тупостою, приязнь – ошуканством. Останнє двадцятиліття, від 1914 року почавши, нищить, крім того, і дотеперішні великі резервуари організованого почуття: побут мас і патріархальність еліти.

Видиво тих визволених велетенських сил почуття мав Микола Хвильовий. В тій візії ціла Україна здалась йому надзвичайним, нечувано новим і препишним краєм, сталася для нього і близькою, і предивною “голубою Іспанією”. В поезії його новел, в жорстокости його памфлетів крізь шевченківський гнів – дзвенять у нього мелодії іншого, близького століття.

Українська раса не гине при всіх її тяготах матеріальних і духових – вона спотужніла. Умовини її духового організування тепер кращі, як три чи сім століть тому, і далеко кращі, як було в найтяжчій хвилі для неї, – сто літ тому.

В своїй насиченій радощами філософічній поемі “Вертеп” (1929) Аркадій Любченко в кінцевих акордах передає радість з приводу зближення нових великих синтезів і нових часів.

Приходять часи, що “визнають тільки сміливих і здібних, обдаровують пестощами тільки імкливих та енергійних. Тут, свідомо ідучи на страту, почувають себе тільки щасливими:

адже не тлітимуть десь надарма”. В тих часах існує “наша молодь, напоена південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, молодь, що ніколи не схилить голови, що ступає твердо, дивиться сміливо, – вона в своїй більшості кріпка, як сама земля”. В тих часах з’явиться нова українка, “з’явиться якраз у нас нова жінка і стане у всій своїй непохитній, величній красі”.

Любченко благословляє свій край і його шляхи:

“Хай повсякчасно й повсюдно діють протиріччя, що рухають все вперед.

Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає спокою і зневіри, бо довкола багато ще в нас цілини й багато-багато весен попереду.

*... Вже упокорено стеляться простори.
Добра вам путь, ішовши!*

Великі можливості стоять перед українською духовою расою. Це ж ця раса дала колись підстави під організацію не тільки своєї, але й інших чужих духовостей. Це ж із глибоких джерел культури Києва вийшла “Руська Правда”, що стала основою збірного життя Литви (“Литовський Статут”), Польщі (“Судебник Казимира”), Московії і Молдави.

Тепер по століттях ритм раси, повний нетерпеливості, звертається до своїх творчих одиниць по нову, різнородну, многоджерельну “Правду”, правду власного обличчя, правду нового висловлення себе. В тім плистиме власним руслом і українське письменство.

Уже тепер можна відчути в цьому письменстві мелодії в новім ритмі. Вони – неспокійні, а одночасно певні, скромні, а одночасно войовничі, лагідні, а одночасно повні найбільших, майже надлюдських амбіцій нашої крові, повні туги найбільш самотної великої раси в Європі.

РІДНА МОВА І РІДНА НЕМОВА

I.

Немає сумнівів, що в характері українця прийшла велика зміна. Не змінилися відвічні пристрасті, почуття, біль і розкіш, змінилося саме темпо світовідчуження. Найхарактеристичнішою рисою сучасного українця є зміна квієтизму на неспокій. Сталий неспокій, сумнів апостола Томи й одночасно стремління відшукати нові вартости. Історія, політика, родина, навіть зовнішній вигляд – все є підставою до досліджень і проб. І серед цього панує стремління до утвердження себе, свого “я” національного і особистого. Тим часом, однак, більше віримо в правду неспокою, як у правду петрифікації, правду звичаїв і системи.

Не лиш у нас існує цей інтелектуальний переворот. “Буває, – каже француз А. Моруа, – що в історії людства трапляються нечасті періоди, коли в дуже короткому часі люди довершують величезних переворотів. Як приклад, візьмім перехід від вільної думки грецьких філософів до теологічної мислі середньовіччя або в часах Бекона чи Декарта перехід від цієї теологічної мислі до перших наукових і позитивних думок”.

Англійка, романістка В. Вульф, вторує: “Я не претендую, – каже, – до того, що це сталося так, як то одного ранку, вийшовши до саду, зауважуємо, що розцвіла троянда чи курка знесла яйце. Зміна не прийшла ані так раптовно, ані так окреслено. Але все ж надійшла зміна... Змінилися всі наші відносини: між господарями й слугами, між чоловіком і жінкою, батьками й дітьми. Одночасно із змінами в людських відносинах постають зміни в релігії, в звичаях, в політиці, в літературі”.

Оповідали мені про кількох українців, що сиділи в спокійній каварні над блакитним Женевським озером. Розмова йшла, навіть не про Україну, – раптом вистрілив кулемет – українці зірвались від столика. Дивились один на одного усміхнені, з блиском в очах. Чи ж би – заламання в душному спокою Європи?

Ба, то були тільки вибухи в моторі моторового човна. Але в тій анекдотці є, як сказав би Моруа, – клімат.

Кілька завваг варто присвятити виразові свідомости того суспільства – українській літературній мові. В наших часах на неї дивляться як на витвір свідомої волі. Волі до висловлення себе, етапу свого розвитку.

A. Millet, один з найвизначніших французьких лінгвістів, пише про це: “Мови є тим, чим їх роблять суспільства, що їх уживають. Воля тих, що говорять ними, входить тут до гри і стає підставою до розвою мов”.

Правда, серед українського суспільства є особи (т. зв. знавці мови, фахові або несподівані рецензенти, популяризатори і т. п.), що вони навіть цілком докладно знають, яка має бути раз назавжди українська літературна мова! Український письменник і журналіст пізнають їх, як автомобілісти – мотоциклеву поліцію: тільки трохи більше фантазії в провадженні, в русі, а вже наздоганяє людину якась умундирована постать, кладе тій руку на плече і нотує кару в себе в книжечці (чи кутку!) за недозволене переступство.

Лише що мотоциклева поліція в своїх обліченнях орієнтується на підставі звичайної арифметики, тим часом язикова поліція має свої власні таємничі приписи. І то не раз кожний – інші. Варто часом перечитати їх обоюпільні рецензії на себе. По поединку від обох нічого не зостається, як від двох порохових складів, взаємно зірваних. А однак у них ще вистачає запалу, щоби бути невмолимими до мовних

творів, коли ті хоч на йоту різняться від ними усталеного шаблону, переважно дуже вбогого. (Певне, що тут не говоримо про шкільні підстави мови).

Дивно, що письменники, поправляючи мову, завжди були лагідніші від фахових поправлячів-рецензентів!

Одного разу по перечитанні прихильної оцінки мови когось із письменників спитався я автора рецензії, найбільшого представника “*juste milieu*” нашої літературної мови – поета і філолога Володимира Самійленка:

– Ви так прихильно окреслили мову автора, але ж у “Книгарі” другий рецензент її просто висміяв зі своєї рецензеньської високости?

– Бачите, – сказав на це Сивенький, – мені здається, що між нами є та ріжниця, що в нього на першому місці є його власна особа, а в мене – слово.

Не – “слова” сказав Самійленко, а – “слово”.

Може, допоможуть волі до висловлення себе ті, які науково працюють над словом? Поможуть суспільству бути собою в мові?

Як історики-лінгвісти, граматиками, дослідувачі вони сортують, аналізують, синтезують і, врешті, заціплюють це все в дитячих душах. Чесноту їх метод, заслугою їх способу думання – це відкидання всього непевного, нестислого, випадкового. Матеріал їх праці – це неживі речення і слова, вирвані з творів, це якби стабілізовані частини живого організму в анатомічних препаратах. Їхні мовні спостереження завжди чути формаліною, що утриваює і... забиває.

Вони нічого не можуть відгадати, передбачити, створити. Практично найбільше вартісна частина лінгвістики – свого роду “стабілізаційна лінгвістика” боїться сучасности хоч би вже тому, що в кожній сучасности є багато елементів будучности.

Письменники не відносяться до цієї науки прихильно.

Недавно розповів Тома (Thomas) таке про блискучого французького стиліста минулих років Барбея д'Оревілія (Barbey d'Aurevilly):

“Керманич друкарні зауважив щось у рукописі Барбея, підкреслив нігтем і присунув це до письменника.

– Що це ви мені покажете?

– Це слово...

– То що з того?

Друкар вагався... Вкінці заризикував:

– Але, бачите, – сказав, – граматика власне забороняє...

З презирством Барбей віддав йому коректу:

– Пане, затримайте собі свою граматику. Я маю власну”.

Метою мовознавців щодо письменника є передусім знищення його мовної індивідуальності і розсортювання всіх кісточок його мовного кістяка до спеціальних касеток, де вже поховані його попередники-письменники, знані (література) чи не знані творці (“народня” творчість). Це все є добре, але це все стоїть під знаком минулого.

О, це все ж є “слова” – механістичне упорядкування, а не жива, близька людям синтеза. Не 20–40 тисяч слів майбутнього українського Ляруса, але Слово є важне!

Бо ж Слово було на початку як ознака людини. Воно звістувало єдність на початку нації. Слово, що, як, висловився Поль Кльодель, “трансформує несвідоме у свідоме”. То чудесне Слово, що дає можливість зрозуміти людину, впливаючи на неї, і від неї брати найделікатніше і найдивніше з-посеред людських річей – психе людини – її душу. Слово не як предмет граматики, дидактики, але, говорячи за геніальним Потєбнею, “форми свідомости, що їх нічим не можна заступити”. Слово, вираз найглибшого інстинкту нації, Слово “не тільки як одна із стихій нації, але як її найдовершеніше обличчя”.

“Коли б, – каже професор Потєбня, – навіть було можливим об’єднати людство чи взагалі народи одним язиком, то це було б катастрофальне для вселюдської думки, як заміна багатьох почувань – одним”... (*“Мисль і язик”, “Язык і нарід”*).

Слово – то сила стихійна. “Праця гнобителя слова може його знівечити, надвередити, але не може знищити”. Навпаки, і дезорганізоване “осліплене” Слово підбитого народу мститься. “Нарід, поглинений іншим, після незміримої витрати своїх сил таки приводить той другий (денаціоналізуючий) до розпаду” (*Ол. Потєбня*).

Рідну мову, як Слово, що живе, розвивається і гине разом з народом, творять до деякої міри всі члени нації, члени її суспільства передусім. Та “рідна мова не повинна служити тільки до збагачення науки, – каже видатний філолог, – лише передусім до уформовання відповідної психічної постави супроти світу, повинна розвивати різнородні типи психічної реакції. Повинна вчити, як повнота психічних переживань має реагувати на повноту життя.

Таке реагування на життя духовою повнотою є репрезентовано найдоступнішим для всіх мистецтвом – мистецтвом Слова” (*Проф. Ю. Кляйнер*).

Дійсно “найдоступніше з усіх мистецтв”! Його матеріал і його методи діяння є знані кожному. Властиво, знані слова і кількадесять правил до впорядкування слів. Але що ж! Це дає голінність до оцінки. Інтелігентний профан (скажім зфранцузька) відчує результати довгої технічної праці і підготовки в різьбарстві, музиці, малярстві і буде обережний у критикуванні образу, пам’ятника чи симфонії. Зате буде відважним у відношенні до повістяра, драматурга чи поета з їхнім складним і делікатним мистецтвом. Бо це ж не є ані таємничі відтінки фарб, ані потужні асоціації звуків, ані яскрава рівновага будівельних площин, – от собі тільки пов’язання двох-трьох тисяч слів. Бачучи стільки довкола

несвідомої гри, а нераз і творчости слів, як не повірити, що й свідома творчість – мистецтво Слова – є легке?

Речення, яке найчастіше чує письменник у своєму оточенні, це сказані довірочно, як змовник змовникові, слова: “Ви знаєте, – я теж пишу!”

Має слушність Юрій Дюамель (G. Duhamel), пишучи: “Коли б мені якийсь кульгавий чорт дав змогу заглянути магічним всевидючим зором до кишень моїх ближніх, – я знаю (суджу після моїх відвідувачів), – що в кишені кожної людської істоти у віці понад дванадцять літ завжди лежить рукопис” (*Le langage et ses démons*).

Ми не є Францією. Але пригадаймо собі десять тисяч осіб у Києві, що в 1922 році під час міського перепису подали свій фах яко “письменники”. Кілька літ тому статистика “Плугу” і “Гарту” нараховувала понад 15 тисяч літературних гуртків на Великій Україні. Визначмо хоч по десять осіб на гурток, і матимемо біля стоп’ятидесяти тисяч письменників.

Їх, цих людей, “українців з рукописами в кишенях”, є, напевно, більше. Механістичне зачеплювання слова за слово, речення за речення – їх чарує. Є певна магія в такому автоматизмі слова. А однак вони не можуть нічого тривалішого створити. Мають волю до мовної творчости, хотіли б реагувати на життя, – але не мають тієї потрібної до реагування “духової повноти”, про яку згадував Кляйнер, не мають тої “стихійности”, що її звеличує Потебня. Ту поставу супроти життя може мати тільки – індивідуальність.

II.

Індивідуальності, одиниці, що в рідній мові віддають інстинкт і волю українців, – письменники, проповідники, журналісти, полемісти – де ж їх шукати, як не в історії українського писменства?

“Бо, – як каже Іван Франко, – все ж таки історію літератури творять переважно визначні творчі одиниці, що підносяться духом понад загал, не раз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою” (*Зап. Н. Т. ім. Ш., т. 89-й*).

Отже, перейдім до історії, а точніше історій літератури. Приємною бібліографічною пригадкою є “Нарис історій укр[аїнської] літератури” Івана Франка. Вона має в собі щось із свіжости і практичности каталогів малярських галерій, своєрідної української мовної Пінакотекки-літератури.

Однак переважає інший тип більш претензійний. Там найважливішим є “той загальний принцип, з високостів якого повинні ми оглядати факти нашого письменства і до якого зводити діяльність наших письменників” (*С. Єфремов. Історія українського письменства*).

Кожний історик відповідно до партійної приналежности, згл. до характеру визначає собі свій “загальний принцип”. Пригадаймо собі: Б. Грінченка (“безумовним постулятом літератури покласти красу, до котрої рветься дух людський”), С. Єфремова (“принцип громадського слугування письменства народів, тим широким масам трудящого люду”) і т. д.

У практиці примінення підстав стає чимсь подібним до середньовічних “індексів книг істинних і ложних”. Історик відкидає без жалю все те, що не становить “неминучого стану в ідейному процесі літературного розвитку”. Все для нього є шумовинням, коли не ілюструє провідної думки історика літератури.

До цієї своєрідної цензури треба додати і підсвідому цензуру самої особи історика: його щирі симпатії і антипатії. Найтяжче від того буває сучасникам історика. Будьмо певні, що коли б історію літератури написав свого часу П. Куліш,

що довший час так заздрісно був розчарований у Шевченкові, то роля великого Тараса була б дуже нужденна в тій історії.

С. Єфремов чує виразну нехоть до О. Кобилянської, К. Гриневичевої, М. Євшана і тієї групи письменників, що, на його думку, прямують до “непогамованого суб’єктивізму”. Для автора цікавого “Лихоліття”, блискучої “Камінної душі”, яскравого “Берестечка”, саркастичного “Авірона” не знаходить наш історик нічого до пригадання, як тільки його ім’я і прізвище – Гнат Хоткевич.

Поза цензурою партійною, цензурою особистою і цензурою тієї чи іншої лояльності чи ж почуття міщанської обмеженості не було досі добрим цензором? Такі твори, як “Гаргантюа і Пантагрюель”, “Жіль Бляз”, “Тіль Ойленшпігель” чи новелі Чосера, символи буйних національних темпераментів в очах заходу, до української історії літератури напевно б не були прийняті.

Що клопоту мав чеснотливий Куліш (дивна мішанина демонічних поривів і обивательського страху) із натуральною реакцією тодішніх українців на появу бравого, битливого і безпардонного п. Енея Анхизенка!

“Як появилася Котляревський із своїм Енеєм, – писав Куліш у “Хаті”, – усі зареготали щиро... Зареготали, і той регіт був – найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п’яних баб, та ще й сама сповитуха вп’ється”.

Тим часом “бідолашне немовлятко” само було добре напідпитку. Але треба було з нього зробити “кілець в ланцюзі літературного розвитку”.

Хіба найприкрішим моментом є саме той, коли письменників, що перейшли через усі цензури і “дістали пашпорт” від історика, нагинано до схеми історії літератури і відповідно аналізовано й окреслювано.

Недарма зойкнув поет: “Смутний то талан – так скомпліковано, так тяжко і так святочно жити, а потім стати надбанням доцента!”... (А. Блок).

Щоб сказати своє “Аврам родив Ісака, Ісак родив слідуючого”, – історик літератури не вагається збагателізувати, а то й знищити індивідуальність мистця мови. І в цьому є неправда історії літератури.

Ці висортовані полковники, підполковники, чотові й бунчужні літератури, сірі, зоднаковілі в своїх уніформах – тільки можуть пригнобити читача такої “історії української літератури”.

А все ж це могла б бути книжка, котрою зачитувалися б люди по ночах, як зачитуються романами пригод чи подорожей.

Дайте лиш одно – кожного письменника таким, яким він є в цілості, в суверенній цілості з усіма його людськими суперечностями. Не турбуймося тим, що між Квіткою і Кулішем або Нечуй-Левицьким і О. Кобилянською не буде зв'язку. Трактуймо світ фантазії письменника, як окрему країну. І ще одне – дозвольмо оповідати про подорожі до тієї країни тільки людині, котра в тій подорожі закохана.

В своїй любови вона принаймні не знищить організму – світу фантазії письменника, а може, своїм ентузіазмом потрапить видобути приплив життя і творчости в інших людях.

Є мапи продукції кожного краю (дерева, вугілля, заліза), Італія видала мапу розкошів туристики, Франція – гастрономії. Уложім мапу української літератури. Маркуймо її після творів чи прізвищ. Не стараймося дуже навіть за історичну схематичність.

---

*Варто піднести тут статтю педагога Ярослава Біленького (Укр. Школа) про доцільне викладання української літератури в школах.

Може, в нашому столітті нам ближчий улюблений роман козаків “Александрія”, аніж “Роман Кирпатого Мефістофеля”, може, нам рідніший вогонь полемістів XVII століття, як прохолоджуюча вода Сковороди? Подорожуймо з веселим серцем по горах і долинах, ріками й озерами цієї мапи! Нині їдьмо до олеандрового гаю Коцюбинського, завтра до підгірської церковці “Русалки Дністрової”, нині до буйної станиці Якова Кухаренка, завтра – на ідилічні ниви Габора Костельника...

Але, подорожуючи, ствердимо, – нема однієї рідної мови, є багато рідних мов. Ціла істота письменника чи взагалі мистця мови стремить до того, щоб не бути подібним до інших! Сила їх сугестії в мові не полягає на тому, що вони, наприклад, писатимуть мовою Шевченка. Шевченкові це – ніяка користь (бо він себе вже висловив), а мистцеві слова – велика шкода (бо він себе не висловив). Сила мистця мови не в тому, що він виріс із ґрунту чи світоглядів тих і тих, але в тому, що він потрапить перетворити всі ці впливи в щось своєрідного, що він має силу відділитися від свого, сказати б, підложжя.

Що нині прийнято за підставу української літературної мови – мови Старицького, Грінченка, Шевченка чи Котляревського, – то ще не є остаточно знищення інших рідних мов. Границя часу, поставлена нашою мовною бюрократією, – од початку XIX століття – є так само умовна, як і всі інші границі для живого організму, що росте.

В присвяті “Алфавита Духовного” (1720 р.) митр. Кроковському оповідає ієромонах Ілля таку легенду. По поразці Дарія знайшов Олександр Великий у наметі Дарієвому “містерну і дорогої роботи” скриньку! Милувався нею потужний переможець, надумувався, що до неї сховати. “Не назначив її, – пише Ілля, – на злото, сребро і дороге каміння, которе

коликолвек в землю схованое, міль і ржа повредити і в ничтоже обернути може; леч назначив ю на соблюдение негибнущее і никогда не ветшающее”. Сховав до неї “Іліяду” Гомерову.

Річ “негибнущая і никогда не ветшающая” – то індивідуальність мистця Слова. Зрештою, наші часи, в яких стільки в сконденсованні бачимо історичних подій, дозволяють нам зблизитися до кожного старого письменника, що досі нам видавався чужим. Роки 1917–23 ближчі до років 1650–57, як до яких-небудь інших.

Чи розкішна тирада Мартина Броневського в кінцевому слові його “Апокрисису” (рік 1597) не є близька українцям з Галичини і Волині? Чи не зрозумілий елегантний Захарія Копистенський (1724) з його південним слав'янофільством типу гетьмана Богдана – “Яфетове плем'я Россове і Сербове, і Босняне, і Істрове, Іллірикове, і Дальматове, і Молдаване, і Мультияне, і Чехове, і Моравляне, Гарватове”... Одним словом, є усі слов'яне, крім... поляків і москалів?

Чи не вартий подиву характер і проповіді проповідника Зизанія (XVI ст.), що про нього писав противник-сучасник: “З землею і небом воюєш; ні Богові, ні людям не потураєш, святих з неба спихаєш, чортів до пекла не пускаєш. Та й цього з тебе не досить: на своїх старших, так і духовного чину, як світських, зухвало наставляєш язика, про нашого пана короля в своїх казаннях не гаразд мовиш, на митрополита гавкаєш. Латинників виклинаєш. Русь на бунт і розбрат підводиш. Сказати коротко – диявольську роботу на землі справляєш” (*Жебровський*).

Щось із Хвильового має в собі протест Л. Барановича проти Москви і його світогляд: “Сих брані повних времен ничтоже тако полезно, яко же Меч” (*передмова до “Меча Духовного”, 1666 р.*). Кожний усміхнеться, читаючи промову

перед запорожцями в “Милості Божій” (1728 р.), де стільки знайомих, сучасних подробиць. Ба навіть здається, що то про колгоспи говорить вірш з початку XVIII віку, коли “зачиняють, як собак, нас, як у клітку – птахи”.

Багато є там дечого і з сучасних літературних напрямів: ось попередник Зерова і Рильського співає:

*Простих пісней складає
Ритм в тіню здоровім,
Аркадській бидлята наставляють уха,
Гди співає.
Він зась дме поки стає духа.*

(Василь Устрицький у збірнику XVII в. “Парнас”).

Не бракує й М. Семенка в особі І. Величковського (1673 р.), що деклямував:

*Анна ми – мати й та ми манна,
Анна пита мя – я мати панна.
Анна дари мні сінь мира данна.*

Остаточно найбільший закид письменникам тих часів – це закид спольщення мови. Чи це було спольщення, чи ще в більшій мірі златинщення нашої мови? Латинський кістяк (складня) мови був подібний в обох мовах. Зрештою, як довго наше слово буде співжити з заходом – так довго буде спорідненим із слов'янами західної культури, бо матиме спільне джерело.

Як же знайти дорогу до цих усіх майстрів і підмайстрів логосу? До їхньої атмосфери творчості?

В “Одіссей” великий рів наповнюють свіжою, паруючою кров'ю. Тіні вмерлих приходять, п'ють трохи крові, оживають і стають перед живими і можуть відповідати на питання живих.

Даймо нашої теплої крові, нашої радості і прихильності позичмо минулому, а вони всі оживуть і прийдуть нам на

поміч, нашій волі до висловлення себе. Прийдуть як висловники найглибшого інстинкту нації.

Бо ж голос їх – то голос індивідуальностей, що хотіли утвердитися в будуччині. І тепер ми, будуччина, з ними розмовляємо. І, може, не один голос з тих далеких голосів допоможе нам самим утвердитися.

III.

Праця мистця мови над собою мала донедавна окреслені границі. Письменики і журналісти вчилися мови найчастіше, як малярства малярі, – особисто від майстра. Багато французьких поетів вчилася від Малярме, учнями Л. Стаффа – в більшій чи меншій мірі – є майже всі сучасні “скамандрити” в Польщі; в Києві дуже багато плідних письменників завдячують своє літературне, а передусім мовне виховання Миколі Вороному. Жива традиція дає багато.

Як реагувати на життя духовою повнотою в мові? – це питання молодий письменник старався розв’язати, шукаючи аналогії серед усталених давніх чи теперішніх мистців слова. Коли ж нема живої традиції, – бере до рук книжку. Бере з питанням: як він це робить?

“Я часто, – каже Моруа, – розважався, аналізуючи ритми і стилі письменників. На мою думку, це найбільш цікава, дійсно справжня технічна форма літературної критики”.

Часами кілька технічних дрібниць дає багато до зрозуміння психе письменника. Ось Пруст (Proust), що додає кілька прикметників (5–6) до іменника і тими прикметниками ступнево щораз виразніше окреслює річ. Ось Анатоль Франс, що любить сполучати два супротивні прикметники (“переможні і хитливі кроки”). Ось безконечні хвилі шевченківських дієслів, і тяжка хода кулішівських зложених прикметників, важніших для нього від іменників.

Варті зацікавлення такі праці, як “Дієприкметники в Шевченковому Кобзарі”, придалися б такі, як “Ритм у новелях Стефаника”, “Боротьба латини із слов’янщиною в половині XVII ст.”, “Біблія Лютера і Біблія Куліша” і т. д.

Але важні не ці технічні подробиці, що назовні були змістом праці таких гуртків, як “Музагет” у Києві, “Флояра” в Одесі чи гуртків при журналах “Мистецтво”, “Універсальний Журнал” і інших.

Правда, про слово говорилося там, як про матеріал, як різьбарський камінь. Там слова викликали святочне захоплення, а праця – почуття мовби релігійної сумлінності. Поставити “Й” на початку рядка у вірші, зле облічити примінення кільканадцяти часто супротивних правил милозвучності і ритму, – то було не тільки неестетичне, але й несумлінне. Смак і почуття відповідальності було підставою клімату тої кабінетної праці гуртків. Можна лиш подивляти прецизію праці таких мистців дев’ятнадцятого століття, як Рильський, Загуд, Зеров...

Але праця їх, давши такі плідні наслідки, була безрадною в обличчі нового періоду українського життя.

Пригадую розмову з В. Самійленком про силу підводного каміння для мови пуриста-письменника. Вкінці запитався я його:

– А чи ви самі в “Україні!” не зробили, борони Боже, якого-небудь прогріху?

– Зробив, – сказав поет із сумом, – зробив!

І вказав на свою книжку поезій, що лежала на столі:

– Там я вжив слова – “жизнь!”...

“Жизнь” можна трактувати як слово російське, а можна як окреслення із слов’янська чогось сильнішого, глибшого, авторитативнішого від буденного, розміреного “життя”.

Отже та Ж и з н ь, як буря, як перманентний землетрус, прийшла в Україну, огорнула і мистців Слова. Не мала нічого в собі з кабінетности літературних гуртків. В останньому п'ятнадцятилітті змаліло значіння дбайливо викоханих книжечок. Повінь є заширока – ліхтарики замалі. Можна про більшість із них сказати те, що сказав колись Золя про модерністів, – “їхні тоненькі брошурки, їх неясне щебетання нагадують мені шкаралупки горіхів, що танцюють на поверхні Ніягари”.

Десь далеко в жовтавій далині повені зостався останній вогник того періоду – Тичина, дивний еклектик парнасізму і простонародної пісні, дух зляканого українського лібералізму.

На тлі матеріальних катаклізмів виступили людські пристрасті. Збунтований шекспірівський Каліббан провадить карні експедиції проти чеснот, Аріель, дух світла, стремить до подозріло угодової політик, замовк чарівник Просперо, що знав стільки заклять проти нечистих духів, а Буря триває.

Зрада, егоїзм, безсилість, жертвенність, войовничість і підкупленість – видні так виразно, як за шкляними стінами. Зрештою, ніхто з цим не криється, інакше був би смішним. Ніколи українці не були так цікаві і ріжноманітні, як у роках 1917–1920, і хоч тепер ріжноманітність ця прибирає не раз терпкого присмаку, вона уяскравлено зростає. Противенства слів, замірів і чинів є такі великі, що аж не до знесення для одиниць, і вони прагнуть визволення з противенств.

Над людськими душами, як у казці над скарбами скупаря, що містилися в вежах і льохах, пролетів шалений вітер і позривав дахи з веж. Кожний перехожий, дивлячися згори, може легко порахувати скільки мішків золота чи старого мотлоху зібрав скупар потаємці. Сторонничість сталася натуральною річчю, як є натуральним ділом Божим людські

характери. Нейтральність, “об’єктивність” минулого упадочного століття є чимсь більш підозрілим, як ошуканство. Людського характеру людині не можна відібрати, і на дні душі багатьох “об’єктивних” діячів мистецтва ворухнуться, кліпають очима на гостре світло маленькі і підленькі пристрастинятка. Їх об’єктивність раптом виглядає на запроданість матеріальним обставинам, частіше на безсильність і прострацію, а дуже рідко на смутну резигнацію твердих людей.

Тратить голос у цьому житті лірика. Не дивно, що поняття про наші українські часи дає наразі тільки кілька (може, дватри) публіцистів, що відчули ритм і плястику сучасної Ж і з н і. До живої води їх слів жадібно припадають українці. Словами памфлетів Хвильового живуть люди під Совітами.

Зрештою, не тільки в нас публіцисти, полемісти і філософи перші відчули інший ритм. Коли Т. Манна запиталися, хто на його думку найбільший письменник сучасної Німеччини, відповів не вагаючись, – Освальд Шпенглер, історіософ.

Але поза стенторовими голосами полемістів панує мовчанка. Річ не названа – німує. Назвати треба все, що є в нашому часі: зле й добре, радісне й прикре. Назвати, дати йому життя – цій Рідній Немові!

Хвала Богу, тепер є часи, коли можна вміти ненавидіти і любити так, як ніколи. І в огні тих пристрастей дасться нам зробити те, що найважніше, – можливість назвати свою епоху.

Як нам тяжко з невірністю мовчанки, вкаже хоч би постать Миколи Хвильового, Хвильового останніх літ. В тих літах він покинув усі пільняківські вибрики і гримаски, – з очима, налитими кров’ю, з хриплим віддихом він спішить висловити себе, опанувати свій час і свою мінуту (памфлети, “Вальдшнепи”). Невірність плитких часів у мові душить його. Як часто (можна відчутися це!) ненавидить він власну мову.

Як плугається в ній, мов у широких шароварах. Гордість його душить, гнів спалює, коли він бачить, що він сам є під впливом російщини. Щоби дати тип людини після нього цілком вільної, – він з розпуки вкладає їй в уста... французьку мову. Як він відчуває приниження у простоті мови і як не хоче, щоб мова кон-квістадора Хвильового відбивала щось іншого, крім розцвіту одиниці і розцвіту нації!

– Гальо, – каже пан-популяризатор мови, – таж він утікає від власного багатства мови?

Так, він утікає, бо боїться, що українська мова затримається і устabilізується в фазі приниження. Він боїться, що на ній навіть не буде слідів Великого Зриву. Він зауважив, що десь далеко поділися хutorянські Марки Вовчки, що на них ми вчилися мови. Мова наших Модестів Левицьких і Борисів Грінченків, що вистачала колись, – тепер жажлива і понижуюча своєю безпомічністю, вайлуватістю, товстотільністю. Нічого на ту мову, складену в ХІХ столітті, не можна як слід перекласти, можна тільки описувати нею. Є багато понять і комплексів, котрі вже треба мати. Описуємо ті поняття так, як би можна було описувати... годинник. Мусимо вміти назвати їх.

Найважливіше назвати. Назвати, змусити говорити Рідну Немову, перетворити несвідомі процеси в свідомі. (Тим самим вирвати з чужих рук!)

Цей страх Хвильового – це страх Міцкевича, що під час тимчасового упадання Польщі назвав всі польські речі, всі польські душі і – затримав упадок Польщі. На знак його поем – вона зависла в повітрі, аж прийшов слухний час.

Багатство мови – то не багатство слів у словниках, то багатство мовних індивідуальностей (“рідних мов”), не суха валява галуззя, а сади вічноживих дерев.

– Гальо, – каже пан-популяризатор мови, – він багато бере з чужих мов!

Замало, – можна тільки відповісти. Так, більшість письменників наших читає (не може не читати) в чужих західніх мовах. По італійській, французькій чи англійській подорожі (в країну мови) з їхнім духом виразности, консеквенції трудно не заговорити їх гострим, накидливим, міським стилем. Як не любити блискучого фехтунку звинних нюансів, дотепних скорочень, перерізів понять? Більше, – без чужих мов не може бути сучасного українського письменника. Щоби наздогнати Захід у виробленості, як злодії мішками, мусимо зносити чужі поняття і слова, бо нам своїх замало!

Знають про це нації, спізнені в розвою: як німецька, польська, російська (три найбільш занечищені чужинностями мови, як кажуть лінгвісти).

Рідна Немова заговорить в часах великої пристрасности і великого неспокою, і словник Заходу pomoже в цьому. Але спиняйтесь і вертатися до мови “чистої як сльоза”, а одночасно... байдужої до відтінів, розпливної, неточної, безбарвної – такої мови нам хіба вороги б зичили.

Інша річ, що гордість мистця мови не повинна дозволяти на запозичання словного багатства від народів, що змушують нас вчитися їх мов.

– Гальо, – каже пан-популяризатор мови – зітхає і... починає перераховувати всі граматичні помилки, що він їх знайшов у письменника (ім'ярек), у публіциста (ім'ярек), в історика (ім'ярек) і т. д.

Втім, треба йому признати слухність. Хоч би з огляду на учнів школи. Зрештою, то є поле до дуже ефектовних виступів. Недавно вийшла граматики французької мови, видана Академією наук, – скандалічна, як кажуть, бо з багатьма дрібними недоречностями. Саме вийшла книжка А. Теріва (Thérive) “Les querelles de langage”, де він поправляє майже всіх сучасних французьких письменників. Зрештою, мають

помилки всі вони, від Расіна і Фльобера почавши. Письменник Серошевські, відкриваючи польську Академію Літератури, у вступній промові зробив не одну велику мовну помилку. Є то заняття не позбавлене приємности, поправляти дрібні речі для Маціцьких (форма галицька) і Масісіпських (форма харківська).

Може, більш доцільним було б розвивати смак загалу й школи і показувати їм, що гарного є в нових синтезах слова? А може, для того треба більше інтуїції, сміливости? Що ж, хай їм помагає св. Андрій, опікун України, і св. Христофор, опікун автомобілістів!

По першій періоді, періоді воєн (X–XVII ст.), по другій – упадку (XVIII–XIX ст.) приходять третій – аспект Українського Слова.

Мистців слова цієї пекельної і пекельно цікавої епохи пізнаємо, як Данта. Вернувшись із підземель пекла, він мав опалені від вогню вії і смак диявольської сірки на устах.

САЙГОР І ПУДЕЛЬ

Імена-прізвища дієвих осіб письменників мають свій характер. Простодушні і велетенські імена героїв Шевченка – ці всі Галайди, Стодолі, Гамалії, стоять, як камінні баби, на обрії української літератури. Є в них щось із стародавніх, природожних стовпів Руси.

Щось шекспірівського дають козацькі прізвища Пантелеймона Куліша. Імена “Чорної Ради” мають розкішний запах епохи і запах характеру. Уже саме блискуче “Кирило Тур” – чого вартє!

Гоголь місяцями й роками роздумував, як назвати своїх героїв. Щось велетенсько-рослинного мають у собі деякі імена Гоголя. Це “Бульба” – як лапатий громаденний мексиканський кактус, виростає з південної тирси. Інші імена мають щось механістичного. Таке “Чічік(ов)” – то, як чиркання сірничка серед глухої ночі.

Часто вже імена надають характер творам. Добродушні і регіональні (як із паспортного списку) імена з повістей Нечуя-Левицького, прозвищева, запорозька кокетерія імен Стороженка, дієві особи Кобилянської з іменами, як сукні з робронами й високі візитові мужеські ковнірці, інтелігентські імена Коцюбинського, Франка, дрібноміщанські Винниченка... Не раз кожне імено дає настрої.

Микола Хвильовий в своїх іменах хоче дати відчуття нового. Це – освітлення українців промінем імен дивних, таємничих, імен-зародків надзвичайних подій “у нашій надзвичайній голубій Україні”. Цей, один з найбільших сучасних ліриків України, любить такі незвичні імена, як “Блянка”, як “редактор Карк”, як “Сайгор”...

Це – “Сайгор” (в оповіданню “Пудель”) бринить і як щось традиційного, і одночасно як щось зовсім нового. В нім є луна віків, є щось із старокиївського, богатирського – “Святогор”, є щось із характерника-лицаря козаків – “Вернигора”. Сайгор! – це хтось дуже велетенський, дуже таємничий і дуже український.

Сайгор тільки переходить через новелю Хвильового серед буйних сил української природи, сам, як чуйна і мовчазна сила природи.

Спочатку здається, що Сайгор іде цілком самотній. Іде, вбирає в себе з землі своєї оп’яніння, напруження до найтайніших глибин.

Озирнувшись, бачить Сайгор, – ні, він не сам. За ним слідом іде – Пудель.

Відійшов від усіх і гідно “з кошиком в зубах пішов поруч Сайгора”.

Пудель як пудель. В степах, морях і горах наших пес мало знаний. Його зустрінемо там, де перебуває наше сите, флегматичне, сентиментальне, обурядовлене, оббюроване, упосадовлене дев'ятнадцятим – міщанство.

От собі мале сотворіння: стрижене на льва, носить кошички паннам на spacerax.

У Хвильового читаємо:

“Сайгор погладив пуделя по кучерявій, левиній гриві і сказав:

– Чудова порода для дресировки”.

Пудель пішов за ним, помахуючи левиною гривкою, і Сайгор часто зустрічав дивно холодний, розумний погляд сотворіння.

Сайгор нахилився над псом. Той прийняв “холодно і мовчазно” знаки його уваги.

Ішли разом далі. Коли стемніло, Сайгор, суворий і блідий, роздумував про надзвичайні часи. Яка панівна динаміка і одночасно яка жива вічність!..

Потім “інстинктивно повернувся і побачив в напівтемряві два холодних, розумних ока Пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало”.

В Пуделі було щось із іншого світу. Він ховав у собі щось, може, ворожого. Адже ж і Фавст мав свого Пуделя, ворожу силу, що хотіла в ньому загасити духа здобування, духа вічного неспокою.

Сайгор ще раз оглянувся.

“Побачив: за ним, як примара, брів пес”. Було ще темно. Тільки “на сході невідомо ріс день”.

І тоді почалася їх розмова.

Почав, натурально, Пудель, бо його ролею була роля спокушателя.

– Бачу зморшки на твоєму чолі, – сказав Пудель, – даремно роздумуєш про те, що діється. Нічого нема нового, нічого не сталося. Все, що діється, то логічне продовження того, що було перед роками 1917–1923. Духові зміни в душах українців – то річ маловажна.

Правда, дещо треба розширити, пододавати. Щодо цього, то я маю свій плян, – говорив Пудель далі. – Зближаймо літературу до міста, підпорядкуймо її інтересам журналізму. Створюймо заробіток, а не лінію творчості. Даваймо фейлетон, фейлетонову міськість.

А цю міськість окрашуймо трохи декадентською ліричкою: гетери, бодлери, адюльтери... Або якоюсь ще лагіднішою: антилі, флотилі, кадрилі...

Не дбаймо про ніщо інше. Вистачить зовнішня декоративність, ілюстративність письменства, – менш важними є проби досягнути аж до його підстав, проби “міцноти матеріалів” духовости.

– Чи ти певний в цьому? – спитався Сайгор Пуделя і йшов далі.

– Коли так, то ліпше вийдім із цього фейлетонізму. Представлю вам інший напрям, – сказав Пудель.

Станув на задні лапки, облизав морду рожевим язичком і почав потішно деклямувати: “да-да, ка-ка, гу-гу, фу-фу!”

Потім подумав, впав на землю і зробив ніжне “здохни”, потім пригадав собі ще один спосіб і закрутився на місці, махаючи хвостом до хмар на небі.

Сайгор подивився допитливо.

– Це дадаїзм, імажинізм, енгармонійне або, про мене, можете назвати це й – н а ї в н і з м о м, – сказав Пудель. –

А найважливіше, що це є так звана безпосередність в літературі. Свого рода довічне дитинство, не смертельні пелюшки.

Коли вам не подобається філологічний наївнізм, – додав Пудель, – то я дам вам інший заслуженіший наївнізм, т. зв. природолюбство. До XVIII століття ніхто не цікавився природою задля самої природи. Греки шукали там небезпечних і приязних божків, гуцули – мавок і нявок, селяни – вказівок щодо погоди, старі люди – лічних зел, а подорожні – доріг до людських осель.

Лишень від часів пана Руссо, постаті згистеризованої і сентиментальної, широкими струмками наводнили європейські літератури предовгі описи природи.

Від дев'ятнадцятого століття опис природи – це атрибут твору. Без нього вірш чи роман – ніщо. Тому, наприклад, Марк Твейн в своїм “Американським претенденті”, не маючи часу на писання описів погоди і природи, просто додав в кінці книжки описи природи (позичені від поважних і вартісних продуцентів, як сам запевняє) і попросив читачів самим розкласти їх в відповідних місцях повісти. Наївнізм, сполучений з добре дібраним описом природи, – це моя рецепта.

– Ви мовчите і простуєте далі, – жалібно сказав Пудель до Сайгора, – а однак я маю рацію.

Послухайте. Подорожні, що люблять подорожувати по цілому світі, як от П. Моран, кажуть, що психологія якогось краю відповідає завжди духовості певних літ людського віку. Кажуть, духовість Англії – це духовість зрілого мужа, духовість Америки – це духовість восьмилітка.

Тому (зрозумійте ж мене) наївнізм найбільш відповідає українській духовості, такій незрілій...

– Чи ти певний в цьому? – спитався Сайгор, а Пудель подивився на нього розумним і холодним поглядом...

– Не поспішайте, – заговорив знов Пудель, підбігаючи, – я маю ще одну рецепту. Відділім літературу взагалі від життя. Замкнемо її герметично і вивищимо понад “юрбами”.

З письменників зробім півбогів. Нехай сидять непорушні, як питії, і віщують про закони письменства. Це може бути навіть і в каварні, де, як каже Самійленко:

*Ми любим віщії глаголи,
І попиваємо коняк.*

Навіщо сходити на діл, до сірих людей, і пояснювати те, чого й так ніхто не зрозуміє? Бо тільки самі півбоги-письменники зможуть провадити свої формалістичні революції. Революціонери літературного формалізму – як це гарно, як патріархально бринить тепер. Ще в році 1898 писав літописець про збірку такого революціонера.

Писав про “невелику книжку з дуже товстого смутно-бузкового кольору паперу... На обгортці намальовано якісь руїни. Поверх їх – вода. Поза руїнами вона збігається з місяцем. Збоку коло місяця якась чарівниця. На руїнах сидять людина з заплющеними очима і чорт”. В самих віршах “щось топчеться, миготить, рухається, але як, де, куди – ніхто не знає”... На одній картці був видрукований здоровенний, але цілком самотний знак питання; ще через кілька сторін на одній – одним одна стрічка: “О моє чудове змарніле обличчє! Милуюся твоїми сніговими блищами” (В. Леонтович. *Самовбивець. 1898*).

– Від тих часів, – продовжував Пудель, – назовні видаємо ці бузкові томики без великих змін, але внутрі їх діються надзвичайні речі. Самі революції літературного формалізму!

То відділяємо поезію від прози, то сполучаємо їх, то прилучуємо ідею до форми, то форму до ідеї, а то й стаємо раптом у нерішучій позиції – “між”. То “Музагет”, то “Митуса”, то “Фламінго”, то “Панфутуристи”, то “динамісти”, то

“конструктивісти” – скільки їх, цих “семафорів у майбутнє”, скільки “Буяння”, “Арен”, “Гартів” і “Грон”! Маємо замір зробити таких революцій ще якнайбільше. Будемо наново склеювати і наново розтинати дрібні формальності і дрібні системи – аж до несхочу..

– Лишень не втікайте, – сказав Пудель благально, побачивши, що Сайгор приспішив ходу. – Коли не хочете міського фейлетонізму, сільської наївності, формалістичної абракадабри, то, може, займемося чимсь іншим.

Може, хочете трохи політиканства? Всесвітньої демократії, радісних гимнів мира, щось такого Волт-Уйтменівського? Ні? Скажете – еміграція по скарби до Америки уже минула.

А може, машини, урбанізм, п’єдестал для трактора? Ні? Ви готові гукнути, що прокляті трактори пожирають поживу голодних українських дітей.

Не урбанізм? не демократія? а може, просто: геть тиранів? Або, може, навпаки?.. Чую, що вам потрібна якась риторика, – говорив Пудель, – може, така: ешелони, вагони, імперії, істерії? Скажіть, що має бути?.. Я потраплю наслідувати всі напрями! Скажіть же, що має бути?..

– Не знаю, – відповідає Сайгор. – Не знаю. Назви твоїх напрямів і напрямків мене мало обходять. Як звав – так звав. Але знаю, що то мусить бути щось просте і найглибше, що є в людині.

– Цього не було в моїй дресировці, – каже Пудель і замовкає. Вони йдуть далі і вкінці він питається на глухому, порожньому місці.

– Що ж має бути?

– Щось, чого не було досі, – каже Сайгор, а Пудель покидає його і його мандрівку.

На цьому скінчилась їхня розмова про українську лірику.

Сайгор, той неспокійний український Фавст, іде далі, все глибше в незнане.

Іде – повний почуття найбільшої самотності. Спадають із нього усі луски спеціалізації, усі луски аристократизму й демократичного туману, комуністичної халтури, крадених ідей снобізму. Зостається в нім тільки Людина, що дивиться просто в очі всім можливостям. І що на то теорійки, звичайки, дресура? Тільки велика віра в великі речі може дати людині міць. А звідки її має Пудель?..

Сайгор іде все далі і далі.

Віддалюється від дев'янадцятого століття, покидає свого несміливого, дресованого Пуделя із левиною гривкою.

Може, там далі, у безвістях доріг вийде з темряви і піде за Сайгором Залізна Вовчиця, що викормлює героїв.

РОЗМОВА З МИНУЛИМ

I.

Historia est magistra vitae – заспокійливо бринить ця латинська приказка. Можна собі легко уявити: добродушна муза Клію звертається із словами, насиченими мудрістю, до життя народу, повного несподіванок. Це є вказівки, як поступати в сучасному житті, як уникати помилок на будуче. Ця ідеальна історія римлян не мала б мати в собі жадних суперечностей, в кожному разі не повинна мати в собі суперечних правд. Історик, той ніби ідеальний історик, має зректися всіх людських пристрастей і зимним поглядом заглядати в минуле. Бо ж він є учителем життя, стоїть над життям...

Дійсно, є історичні факти, щодо котрих всі історики будуть в згоді, чи то дата Жовтих Вод, чи битви під Полтавою, чи смерти Шевченка або Карла Великого.

Інша річ – вибір фактів і документів, оборона одного, замовчання другого. В тім висловлюється “людськість” письменника, його симпатій чи антипатій. Оповідують ті, що знали Костомарова, що він трясся із злоти, коли в його присутности хтось тільки вимовив слово: гетьман Мазепа. “Зрадник, зрадник”, – цідив він крізь затиснені зуби.

В мурашнику істориків постійно йде робота перебудови того, що зробили попередники. Недавно з’явилася книжка І. Гундольфа “Цезар. Легенда і історія”. В цій книжці автор на підставі фактів розвіває легенду про Цезаря як залізну людину з надлюдською авреолею сили. Показує його нам таким, яким він був: паничком, примхливим, слабовитим, повним нехоті до кляси, з котрої вийшов, а навіть до самого Риму. Ще у менш прихильному світлі показані інші тодішні полководці, як, напр., Антоній, котрий під час найжорстокішої битви римського десанту з ворожою флотою покидає свою флоту на саму згадку про коханку, і три тижні ніхто не знає про місце його перебування.

Недавно Францію цікавило питання про приналежність Наполеона до... французької нації. Всупереч канонізованій доктрині наполеоніста Ф. Массона кілька істориків поставили питання руба: чи Наполеон взагалі був “наш”, діяв на користь Франції, чи був авантурничим італійцем, корсиканцем, що його інтереси Франції мало обходили?

Ба, навіть поляки, що дуже обережно “відбронзовують” своїх національних героїв, устами доцента Скалковського висловили сумнів щодо багатьох, між іншим і стратегічних, здібностей свого Тадея Костюшка. Після опису Скалковського Костюшка радше треба було б зблизити до знайомої нам постаті Корейського.

Не лиш характер історичних постатей змінється від освітлення. Характер цілих епох залежний є від ласки чи неласки історика. Книжка Данієля Морне (Mornet) “Інтелектуальні джерела французької революції” збиває тези загальноприняті у французькій історіографії. Ідеї революції 1789 р. не були ані витвором ексцентричної групи, що стояла поза краєм і його інтересами (теза А. Кошена), ані не були так абстрактні і революційні, тобто не зв’язані з еволюцією, як то твердив Г. Тен (H. Taïpe). В глибині кожного постулату тодішнього громадянства лежали практичні інтереси станів Франції. Коли б не неуступчивість королівського уряду і побічні чинники: голод, зубожіння, – не дійшло б до більших заворушень по скликанні Генеральних Станів. Історики віддавна, кожний інакше, задивлялися на цю трагічну епоху, часом навіть в спосіб небезпечно категоричний. Знаюю є анекдотка про відвідини помешкання історика Леба (Lebas) одною панею, що мала виразні погляди на французьку революцію. Ввійшовши до передпокою, вона зауважила на стінах портрети Робесп’ера, Кутона, Сен-Жюста і скрикнула: “Як то, ви переховуєте тут у себе обличчя цих потворів?” – “Не кажіть ні слова, – відповіло їй друге уосіблення історичної теорії, – адже то були святі”!

Стільки є теорій-поглядів на французьку революцію, скільки є у Франції видатніших істориків. “Кожний історик цієї трагічної епохи протягає до нас якусь ним вибрану відрубану голову, котра припала йому до вподоби” (*Valéry*). Або, як каже Моруа (*Maugois*), “історики французької революції згоджуються між собою саме так, як Дантон годився з Робесп’ером, хоч і з менш суворими консеквенціями, бо, на щастя, гільотина не є в розпорядженні істориків”.

В житті народів історія може усправедливити все, що діється в даній хвилі. Історія має в собі все, що діється в сучасному: на кожную велику жертву в сучасності, як і на

кожний вибрик і гвалт, можна знайти в минулому відповідну подію, і тим самим той гвалт чи жертву заапробувати.

Несумлінним було б думати, що історія може чогось навчити і інструктувати, вказувати, як поступати на будуче. “Ще менш сумлінним було б узнавати, що історія, в який-небудь спосіб може передбачити майбутнє”, – каже новітній Декарт Поль Валері. “Історія, як кажуть нам старі досвідчені люди, є безконечним, сталим розпочинанням”.

“Історія не є наукою, це – мистецтво. Її місце дійсно серед муз мистецтва. Вона є дуже приємна, але даймо їй відповідне місце”.

“Історія є найнебезпечнішим з усіх витворів хемії мозку. Прикмети цього витвору є добре знані: це історія робить людей мрійними, упокоює, підсовує їм фальшиві спогади. Це історія допроваджує людей до пересади відрухів, ятрить давні рани, непокоїть їх у спокою, допроваджує їх до гарячки великості або переслідування. Це історія, врешті, робить народи згіркнілими, нетолерантними і самохвальними” (*Valéry, “La crise de l’Esprit”*).

Як бачимо, Валері, відмовивши історії назви стислої науки, не хоче тим самим перекреслити великого значіння історії для нації і одиниці.

Навпаки, Валері твердить, що коли б Наполеон не був опанований легендою Цезаря, він напевно не стремів би до того, щоб оголосити себе імператором. І тут знаходимо вузьку кладку, що сполучує думки Валері про історію з думками про неї Моруа, другого з великої трійки сучасних французьких інтелектуалістів: Ален, Валері, Моруа.

“Само речення про Наполеона є розкішне, – відповідає на це Валері Моруа (*“Une heure avec A. Maurois” – Fr. Léfèvre*), – але коли б Наполеон знав ліпше історію, то чи він пробував би зближувати такі дві відмінні людські долі, як його власна

й цезарівська? Коли пересічна людина говорить, що історія щоденно розпочинається наново, а Валері твердить, що вона ніколи наново не розпочинається, то обидва твердження не так дуже протирічливі. Те, що не розпочинається наново, це подробиці подій. Однак існують загальні явища, майже тотожні, хоч і в дуже неподібних періодах історії”.

Цілком слушно вказує Моруа блискучому скептикові на те, що хоч історія є мітологією до певної міри, однак вона так тісно зв'язана з сучасним життям народів, що тим самим має в собі оправдання. Оправдання це полягає не на якійсь абстрактній, учительській ролі, лишень на потребах сучасності. Сучасність вибирає собі з історії те, що її зміцнює. *Vita est magistra historiae*. Життя надає прикладам історії кінечність і силу сугестії. “Історичні забобони існують, існують звичаї. Спогади народу не є тільки спогадами, то реальна очевидність. Коли ви не хотітимете пізнавати цього всього з історії, ви віднайдете це все, хоч би і всупереч своїм бажанням, у підсвідомості мас” (ibid).

Моруа не скаржиться на безсилість історії у вгадуванні найближчої будуччини. “Чи ви думаєте, – питається він, – що навіть найбільш геніальний розум міг би свого часу передбачити, яке суспільство повстане з контакту старого Риму й Варварії? Чи гадаєте, що в часах Фронди політики ясно уявляли собі всю всевладність Людовика XIV?.. Ні, людський розум ніколи не надавався до передбачення на дальшу віддаль, особливо в скомплікованих обставинах. Тому і з нашої теперішньої кризи не можу витягати висновків про упадок людського духа”.

Коли Валері каже про пливкість, фантастичність і тисячелітність історичної теорії, то Моруа не негує того всього, лише із свого боку вказує на потребу її, хоч і в такому вигляді, до формування людського духа.

Historia est spes vitae. Вона сполучує в собі і підсвідомі пориви, і мрії, і свідоме бажання унормувати, устabilізувати себе, своє “я” на довгі віки. Стати вічною або мати хоч тінь вічності – через історію хоче нація. Здоровий нарід шукає в історії оперття для сучасного життя.

З виміни думок двох видатних французьких письменників ми пізнали новітні погляди на саме значіння історії як науки. Цікаво глянути, в якому напрямі йде на Заході зацікавлення історичною белетристикою.

II.

По війні в західних країнах сигналізують надзвичайне збільшення зацікавлення до історичних праць і до історії взагалі. Зацікавлення історичною літературою було й перед війною, але мало інший характер. Були в моді мелодраматичні легенди в стилі Вальтер Скотта з додатком більшої чи меншої порції авантурничої фабулістики. Засади їх будови мало ріжнилися одні від других; рецепта їх пригадувала рецепту, за якою писали Старицькі свій роман з часів Хмельниччини “Перед бурєю”.

– Ти, доню, – казав Старицький до своєї доньки, – пиши сьогодні любовну сцену, та кінчай швидше, бо я вже маю дуже добру баталію до описання.

Дієві особи історичних повістей були вбрані і вишколені авторами відповідно до приписів, усталених письменниками старшими, як Вальтер Скотт, Дюма, Ол. Толстой, Крашевський чи Мордовець. Виглядало це трохи, як у театрі або на котромусь із т. зв. історичних образів, як “Баторій під Псковом”, “В’їзд Хмельницького до Києва” або “Смерть Сусаніна в лісі”. Здавалося, що ті персонажі, по перечитанні читачем їхньої книжки, кажуть: “Слава Богу”, обтирають від гриму спітнілі під час акції лица, скидають каптани, тоги, туніки чи жупани,

вбирають маринарки і йдуть собі десь на спацір, щоб пізніше повернутися в якимсь іншій романі. Певне, що були й виїмки, такі, як “Берестечко” Г. Хоткевича, “Заїзд під гусячою лапкою” А. Франса... Однак зацікавлення наших сучасних звернулося не в бік того роду романів, а в бік передусім життєписів і монографій.

Читачі, як приносять літературні журнали Англії й Франції, мають виразну нехоть до якого-будь підмалювання, мелодраматизування чи іншого упрощування минулого, як давнього, так і недавнього. Мають нехоть навіть до втискування в авторську фабулістику життя минулих століть. Детективна й авантурнича белетристика досить заспокоює їх потяг до фабулістики. Читачі стратили охоту до т. зв. офіціалізованої історії, до знаних схем, не знаходячи в них вартости. З другого боку, їх не тішить жадна чутлива легенда, смішить сентиментальність.

Дійсність має смак іще яскравіший, ніж фантастика. Те, що діялось у рр. 1914–18, перевищує всі легенди. Повага державної традиції й історичної місії викликала подив у спокійнім передвоєнній населенні. Потім, коли мільйони європейців з рушницею в руці виконували свою історичну місію, це все сталося чимсь буденним. Таж ніколи в Європі окремі люди не знали так докладно (завдяки власній участі й демократичній розповсюдженности преси), як “робиться історія”.

Ба, кожний день приносить вістки про зміни просто катаклізові, про війни без оповіщення війни, про революційні уряди, що борються з консервативним населенням, про лагідну владу королів і тиранство соціалістів, про відновлення кріпаччини і стабілізацію невільництва. Сучасний читач шукає якоїсь опори для своєї уваги і запоруки правдивости, чогось незмінного в вирі подій, і знаходить його в тім, що

від тисячоліть зістає тим самим, – в одиниці людській, її пристрастях, змаганнях і конфліктах. З одиниці постають усі теорії, схеми і трактати. В минулому сучасний читач найохочіше шукає власне одиниць. Життя одиниць, що творили історію, видаються йому достовірнішими від усього історичного паперу, найрізніших договорів, пактів і конгресів. Жадібним вухом вловлює читач все, що торкається історичних постатей.

Сучасник хоче від історії багато: очевидности, можливости діткнення навіть приватного життя. Пристосування минулого до примітивної фабулістики хоч би й *à la* Конан Дойль (“Михель Клерк”) є нині не до знесення. Найлегшою до прийняття фабулістикою є життя одиниці, і то передусім історичної.

Непослідовності, жорстокість умовин, розбіжність між теорією й практикою, ідеалами й виконанням були такі великі в останніх десятиліттях Європи, що європеець може цілком натурально (за посередництвом автора) переживати життя такого Стенлі, Васко ді Гами чи Тамерляна. Він не боїться довідатись того, що Імперія Англійська, як, зрештою, давніші Португальська, Російська чи Голляндська, повстали в значній мірі заходами і завдяки енергії певного числа розбійників, морських чи суходолових. Родс (Rhodes) у південній Африці, Єрмак у Сибіру – йому близькі. Бо ж він знає добре, що й колишній полковник Лявранс оце ще недавно засновував великоарабську державу, що мала бути англійським мостом між англійською Індією й англійським Єгиптом.

Тому що читач, крім педантерійної стислості дат, вимагає дуже багато людської психології, історичні монографії, такі популярні тепер, мають характер радше белетристичний. Читач хоче субтельної, повної інтуїції, реставрації особистости. Найвидатніші письменники працюють над *vies*

romances. Ця своєрідна галузь літератури поширилась у цілій Європі, не обминула й України ("Романи Куліша"). "Коли читаєте Стричія (Strachey) "Видатних Вікторіянців" чи "Королеву Вікторію", маєте вражіння, що писав це передусім великий знавець людської душі. Перед нами встає королева Вікторія не як символ, абстракція, а як жива, амбітна, не раз комічна в своїй війні з міністрами чи чоловіком людина, Героїзм чи патос вікторіянців, її співробітників, є невимушені й несподівані. І тут підходимо до анекдотизму оповіді.

Ляпідарність вислову є зрозуміла кожному. Це блискавичне схрещення подій і волі індивідуальности, не раз гумору або жорстокости блискає, освітлюючи раптом цілу ситуацію; ці історичні анекдоти були знані давно, але ніколи так не домінували в описах, як тепер. В анекдоті є щось так живого і безпретенсіонального, що це дає запоруку якби її достовірности, життєвості. Хто знає, може, більше, як сотні тодішніх трактатів, що не раз були тільки висловом людської пихи і зарозумілості. В анекдотах цих пульсує кров, і це робить їх завжди свіжими.

На самохвальство військових архітектів, що будували першорядну фортецю Кодак проти запорожців, відповів сотник козацький Хмель словами: "Що людськими руками збудовано, то людськими ж і зруйновано бути може". Є в цій анекдоті більше до характеристики гетьмана Богдана, як не в однім довгим солодкавим романі.

Цікавим явищем повоєнним є не лиш розцвіт історичних життєписів і монографій, але й значне поширення нового роду, що стоїть уже на границі журналістики й правдивої літератури. Є то репортаж. Поль Моран, Егон Кіш, Кнікебукер і багато інших здобули собі славу на цім терені. В репортажах цих найцікавішим є бажання дати переріз цілого краю, міста чи місцевості з його духом, сподіванками, здобутками матеріальними і сучасним настроєм. В цих репортажах

висловлюється той гін до річєвості, очевидності і нехїть до штучности, які вже дали свій вислів у популярности історичних монографій.

Не диво, що ми знаходимо сполучення цих двох родів творчості. Письменник досліджує країну, віддалену від нас, скажїм, на двїсті–триста літ, так, як у репортажі віддалену на кількасот миль. До такого роду історичних репортажів, де часто письменник послуговується старими піснями, нотатками звичаєвими, уривками щоденників чи листів, належить багато сучасних романсованих життєписів або й просто історичних романів, як романи P. Reboux, Martet, Neumann'a. Це просто подорожі – їх можна назвати подорожами в минуле. Вони є так само невимушені й тим самим живі для сучасного читача, як і історичні життєписні монографії. Опис розвою якогось історичного катаклїзму не має в собі штучности і може бути прийнятий нашим поколінням. Він нікого не ошукує, який би жорстокий не був, бо в наших часах, котрі можна порівняти лише до часів переломових: чи то хрестових походів, чи упадку поганства, – почування історизму обнажені до кости у кожного інтелектуалїста-європейця.

Цю своєрїдну настороженість сучасного західного суспільства відбиває й його сприймання історії: бере воно з історії тільки те, що може тепер придатися. Академік Валері, що так гостро здеградував історію з титулу учительки життя, у своїм творі “La politique de l'Esprit” так характеризує сучасний стан західноєвропейського інтелекту: “Треба заховати в наших душах і в наших серцях потяг до ясности й виразности власного інтелекту, почуття великості, ризика й перемін”.

Історична белетристика Заходу зміцнює сили суспільства в нашї переломові часи, помагає орієнтуватись на сучасних роздорїжжах думки.

Як же є з українською історичною белетристикою?

III.

Оповідав мені один з колишніх мешканців Батурина, др. Василь Білецький, про те, як він у дитинстві, бавлючись з іншими гімназистами, знайшов десь у руїнах олійний портрет гетьмана Мазепи і портрет П. Орлика. Не розуміючи великої ваги своєї знахідки, повісив їх у себе над ліжком. Не минуло й двох днів, як прийшла до нього поліція і, нагримавши, забрала обидва портрети.

Знаємо, що досі знайдено лиш один імовірний портрет Мазепи у шведській історичній галерії. Всі інші, між ними й мого знайомого, впали жертвою тісної співпраці російської поліції з російськими істориками. Зрештою, й поза цією співпрацею існувала від часів Карамзина чиста змова істориків: систематичне відкидання всього, що яскравіше виявляє українську політичну і культурну індивідуальність, і висування всього, що хоч трохи йде на руку нівеляційним впливам Москви.

Не відіграло це більшої ролі в XVIII і на початках XIX століття. Занадто сильні були історичні національно-державні традиції у нашого, особливо лівобережного панства. Ще в 1841 р. мандрівець з Німеччини, учений Коль (Kohl) оповідає про сильні сепаратистичні тенденції "Ukrainischer Schlosser", як про річ цілком натуральну на Лівобережжі, і про потужну національну традицію навіть серед українського простолюддя. Треба думати, що й зрада Гоголя була тоді з не меншою очевидністю узнана за зраду, як тепер якого-небудь Сосюри чи інших співців зоряних комун. В кожному разі, Шевченко в великій мірі завдячує свої патріотичні тенденції старим шляхецьким українським родам і витворові їхньої історіософії "Історії Русів".

Пізніші соціальні обставини в українському суспільстві створили ґрунт мало відпорний супроти змови російських

істориків. Досить згадати прізвища Костомарова, Драгоманова... Стремління створити зруб національно-державної свідомости (початок ХХ ст.) дещо змінило в цьому, як і гостра критика Грушевського. Але те, що дала російська історіографія, російська школа, пропаганда й державне виховання російське, натаврувало міцно не один історичний твір українців.

Правда, маємо багато аналітичних причинків і знадобів, що із своїми поправками, примітками, анексами приносять, здавалося б, багато. Але вони не опромінені почуттям і тому не відіграють важнішої ролі серед українців. Істориків наших більше можемо порівняти з арифметиками подій – чи авторами каталогів, як із славними істориками Заходу, відважними закоханими в своїй расі синтетиками.

Серед кількох мужів, що піднесли дух Франції, що забарвили гордістю її зміст, був Мішле (Michelet), що дав препишну панораму чинів галлійської раси. Чи згадувати великі плеяди англійських і німецьких Шуйських та Кубаль?

Як же б нетерпеливо взявся сучасний українець до, скажім, таких “Плутархових життєписів” видатних українців (є легенда, що таку цінну річ написав вкінці ХІХ ст. фон Нос, лікар-дивак із Лівобережжя) або якби захоплювалась молодь описами українських походів, відданими Тацитовим металевим стилем!

Страшенною порожнечею віє від не одного з наших історичних романів. Ці всі постаті гетьманів, князів та козаків, що виходять і деклямують у наших більш чи менш вальтерскоттівських романах, варті якнай докладніших митних оглядин. Піднісши жупан одного січовика, знайдемо печатку “Made in Petersburg”. Взявши за ковнір другого, знайдемо напис “Made in Warsaw”, “Copyright by Sienkiewicz”, чи іншого популяризатора шляхтича Паска. Часом в романі на гетьман-

ському престолі сидить звичайний півінтелігент, член якоїсь миролюбивої партії з Центральної Ради, а ролю військ Петра I. виконують переодягнені денікінці.

Річ не в наслідуванні Вальтер Скотта чи інших передвоєнних Данілевських. Цей рід роману залишиться в нас як частина нашої літератури й після війни, як залишилися народні п'єси Кропивницького, Грінченка. Справа в тім, що не почувується за ними нації як історичної особи. Не почувується в них тої радості й гордості при дотику з минулим, якою тремтить кожна сторінка "Історії Русів". На тій історії, здається, урвалася так потрібна нам історіософія України. Бо ж примітивний Аркас чи каталоговий Грушевський не дадуть українцеві сильного відчуження історії. А все, що підтримує національного духа, кожна дрібничка, що утривале національне лице і гордість раси, все зробили сусідські історики для своїх народів.

Сильніший з тих народів сотворив собі навіть дві паралельні історії: назв'їм їх – революційна і царська. Слабіший із свого минулого сотворив у минулому столітті гарну систему, котра мала служити виключно до збереження національного "я" і ушляхотнювання національних інстинктів. Про неї говорить Бой-Желенський: "Правда в нашій історії завжди була несвоечасним гостем. Ми хотіли від історії чого хочете, тільки не цього: вона мала бути запорукою об'єднання, скарбницею, схованкою реліквій, усим, – лиш не мала бути правдою".

Не можна було б назвати цю історію неправдою. Бо, як про її методи оповідав Боеві один "визначний учений", "ціла наша наука історії" не фальшує факти, лише їх тенденційно вибирає, говорить про одне, а затаює друге, а "через те цілий образ є завжди фальшивий".

В тій науці є дуже виразні і небезпечні для еретиків канони. Історики-еретики на підставі цих канонів завжди потраплять замкнути дорогу і до наукової кар'єри, і до наукової праці, "...можливість праці, що її відразу цех істориків потрапить відтяти кожному, хто виламається з-під дисципліни "правди достосованої" (*Boy-Zelenski – "Duch Adama i skandal", "Wiad. Lit." Nr. 40 з 1932 р.*).

Бой зазначує також, що серед його земляків, членів змови істориків, можна зауважити стремління вийти з "зачарованого кола". Можливо, що історики, про яких говорить Бой, достосуються до зміненої ситуації свого народу і змінять дещо в своїх канонах. Нема ніякої підстави думати, що вони змінять їх у відношенні до свого східно-південного сусіда. Змова істориків, і одних, і других, висить над нашою душею. І тепер надійшов час до розкриття тої змови, до зміцнення нашої національної індивідуальності в минулому – час спростування. Треба відшукати те, що перед нами сховано.

Маємо на чім опертися, маємо ту *vita*, ту сучасність, котра може бути дороговказом історії, ніби тою мірою до утвердження національної *spes* у століттях. Маємо роки 1917–23. Від цієї сучасності можемо починати собі будувати історію. Лишень українці, котрі пережили епоху бурі, можуть зрозуміти і відчути свою національно-державну традицію. Теперішні настрої серед українського суспільства тільки сприятимуть праці історика.

Інша річ, що праця українського історика нелегка. Кожну національно-державну дрібницю історик-сусід замовчував і замовчує. Дістатись до архівів, до праджерел в часах зубожіння нашого суспільства – нелегке завдання. З другого боку, не один з таких архівів, особливо приватний, буде для нього замкнений. Оскільки Франція, Англія чи Італія на своїх землях має зібране все цікавіше, що торкається їх минулого, остільки наші пам'ятки розгромлені, порозвожені по всіх кінцях

Європи. Треба рахуватися з тим, що багато цінних для нас пам'яток умисне знищено ворожою для нас рукою, як пам'ятки по гетьманах Мазепі й Хмельницьким (портрети, монети тощо). Треба буде мати не раз геній зоолога Ківіє (Cuvier), котрий з малої кісточки вимерлої істоти міг відреставрувати її цілу.

Дуже можливо, що історіографів випередить у нас історична белетристика. І тут на підставі повищого треба поставити до неї кілька застережень. Нехай бере підстави до своєї праці безпосередньо з актів і з пергаментів, листувань, одним словом, зі слів тодішніх українців і їх сучасників. Щоденники, звідомлення чужинних шпигунів з України, описи подорожей по Україні й її сусідах, козацькі літописи, міські книги, архіви, листування – при відповідній підготовці до цього матеріяли ці можуть дати дуже багато.

Бо не можна цілковито довіряти своїм сучасникам: Лазаревський, Петрів, Яворницький, Грушевський – ті дуже часто опускали у своїх працях те, що мало характер національно-державний, як подробицю нічого не варту з погляду радикала, соціяліста чи просто російського лояліста. Інтуїція, загострена почуттям української сучасности, зможе відкрити не один скарб у забутих чи занедбаних свідоцтвах давнини. Інтуїція знайде звена розсипаного ланцюга.

Один з молодих наших письменників оповідав мені, яке вражіння зробило на нього прочитання в “Київській Старині” звіту якогось московського монастиря про напад на монастир (на початку XVII в.) війська гетьмана Конашевича. Монахи відбили напад запорожців і всуміш із вдячними молитвами до Матері Божої оповідали про те, що то за страшний і могутній чужинецький нарід прийшов іздалека і нападав на їх монастир. Прочитання цього декларативного в своїй одвертості документу знищило в його психології ще перед

пізнанням теорії Грушевського всяку думку про можливість “єдності Русей”.

Письменник може приступати до історичної теми так само, як і до географічного репортажу, тільки по глибоким перестудіюванню обставин економічних, соціальних, перспектив розвою промислу й торгівлі, географічних умовин, а навіть флори і фауни. Дуже важним є, щоб національно-державне життя України, як воно й було в дійсності, трактувати в пов'язанні з життям великих народів Заходу, беручи звідти не одну аналогію для пояснення того чи іншого феномену з нашої історії. Без пізнання ланцюга, що починався від Кромвеля, йшов через Швецію, Хмельницького й кінчився на Ракочім, нема пізнання Хмельниччини.

Найвідповіднішою формою сучасного історично-літературного твору був би життєписний роман, роман-репортаж, остаточно навіть роман подорожей і пригод, сліди котрого знаходимо в романі Наріжного вперед ста літ (“Бурсак”). Батьками його на Заході були романські народи, Він зродився на дорогах прочан і лицарів, що шукають пригод, див, потвор і героїчності. Така літературна форма не має в собі ніякої штучності: загальна ідея об'єднує його, але в суті речі він є пов'язанням оповідань. Дефетистичні, хоч і репортажні романи, як “Ярошенко” Маковея, є не до приняття. Як клямрою до замкнення всіх відомостей, що подає історичний роман-репортаж, має бути близький нам характер героя. Близький для нас темпераментом і ролею, в чужім (у часі) оточенні він висловлює нас, націю, вільного українця.

Такий історичний роман був би свого рода подорожею для відбиття Україні місця в минулому, як це зробили історичні письменники всіх великих народів. Пригадаймо собі, що “*les chansons de geste*” – найстарші французькі романи – були співані чи рецитовані лицарям для покріплення їхньої мужності.

РОЗМОВА З МОЛОДОЮ ЛЮДИНОЮ

I.

В попередніх розділах книжки, по вступній статті про зближення нового, відважного століття в духовости Європи – роздумували ми над підставами творчости письменника.

Важніші синтези сучасної науки ставлять у центрі всіх виявів духового життя – Людину з її почуваннями. Внутрі ж самої Людини триває стала боротьба між зорганізованими і незорганізованими почуваннями. Можемо переконатись, що творчість письменника це – власне, боротьба за зорганізування почувань.

Як вислів узнання вартости зорганізованих почувань знайдемо в підставах духовости сучасної Європи щораз виразніше вивищування поняття – духової раси і її провідних одиниць. Взагалі ж духову сучасність Європи можемо сприйняти, як боротьбу, як *Campus Martius* духових рас. В цій боротьбі можемо знайти кордони й зміст української раси. Це залежить у великій мірі від її духових провідників, а передусім письменників і їх свідомого провідництва. В духовости письменників найвиразніше може повстати поняття духової раси як цілоти і заповіту.

Тим-то коли звернемось нарешті до самих підстав української духовости в письменниках – побачимо там дві сили.

Бо коли, з одного боку, маємо в Селянськiм Королю – геніяльний підклад зорганізованого почуття української раси, то, з другого боку, знайдемо потужного руйнника, Батька Дефетистів, що символізує бузувірську зневіру у власну расу. З такими підставами духовости вступаємо в нове століття.

Вплив нових часів чуємо вже в українській ліриці, в мові, в новій історичності.

Цей ритм, це – прискінення і туга за новою великістю, що відриває українську лірику від її дотеперішніх шаблонів. Нові часи не можуть говорити мало яскравою мовою дев'ятнадцятого століття, приходять зміни в українській письменницькій мові. Глибшого і бадьорішого сприймання минулого вимагає новий ритм.

Нові часи змушують до роздумувань над істотою нового письменника. Лишень новий письменник, що творить у новому ритмі, зможе переступити поріг нового століття.

Чому ж роздумування над тим новим письменником називати “розмовою з молодю людиною”? Чому тільки “молода людина” може бути тим новим письменником? Вкінці, яка має бути та молода людина, чи молода віком?

Вихвалання невеликим числом прожитих літ не раз було козирем у найріжнотніших літературних дебатах. Часами це з'являє переходить у звичайнісіньку ліцитацію і то на підставі арифметичних обрахунків. Мало то має що спільного з літературою.

Недарма, посміхається над цим один із Нобелівських лярвратів, швейцарець К. Шпіттелер. В літературі, каже він, є так, як і на своєрідній перегоновій арені-дербі, де їздиці, повні ривалізації, женуться один за другим. Той, хто доганяє, кричить у спину своєму попередникові, щоб той зійшов йому з дороги. Кричить попередникові, що він уже досить наїздився. Аж за хвилину, за мить чує за своєю спиною голос: “Уступись, старий, з дороги, бо тебе доганяє молодший”.

Чого взагалі варта така “арифметична молодість” зі своїми ріжницями в 20–30 літ – в обличчі української культури, що триває кільканадцять століть, або в нашій літературі, що може святкувати своє тисячоліття?

Тут річ ітиме про іншу молодість, молодість духову. Про молоду людину, що зрозуміла добре, на чому полягає старе, а тим самим стремить до окреслення і до впровадження нового.

Яка та молода людина, що хоче бути українським письменником, що вона має підкреслити для себе найважливіше? Що то значить український і що то значить письменник?

II.

П. Валері в своїй “Душі й Танцю” просто відповідає на питання, хто то є письменник. Для нього це той, хто пояснює, той, хто пізнає. Для Валері найважливішим у письменнику (і в мистцю взагалі) це стремління стати понад природний біг річей і зрозуміти, пізнати його власним почуттям.

Все, що існує, повинен пізнати письменник. “Пізнати можливо як найбільше річей. Бути вченим і дослідувачом стільки, наскільки дозволяють йому границі нашої дійсности. Потім це все пізнання забути, дозволити йому розплинутися в нашій істоті. І вкінці це все пізнане віддати упрощене й освітлене в мистецьких цінностях”.

Як бачимо – письменник, як і взагалі мистець, має бути архітектором, будівничим будівель із якнайбагатшого матеріалу. Мудрець Евпалінос з творів Валері не узнає іншого поділу творів, як поділ на будівлі, “що одні мовчать, другі говорять, а треті (і це найрідше) співають” (“*Eupalinos ou l'Architecte*”).

Письменник не є фахівцем, навпаки, до писання потрібно зрозуміння якнайбільшої кількості фахів, якнайбільших різносторонніх здібностей і як найрізноманітніших відчужань тіла.

Нема подорожі, що її не варто було б довершити письменникові, шукачеві золота синтези почувань. Вир життя,

напруженість почувань оточення – це найвідповідніше підсоння для письменника. Недарма перший наш поет, поет “Слова о полку”, був поетом походів.

Коли письменник живе з цілим світом, палає разом із своїм бурхливим оточенням, відчуває всіма людськими здібностями і ремеслами, то коли ж, властиво, він є письменником? Як відділити письменника від його життєвого тла?

Чи був, наприклад, Леонардо да Вінчі письменником? Він – маляр, архітект, співак, інженер-винахідник, автор поем і одночасно уквітчений ляврами атлет-змагун. Так само уже в нових часах лорд Бітті (Beatty), адмірал, переможець німецької флоти при Scapa Flow, був і чемпіоном-боксером, і автором книжки елегантних сонетів.

Роздумуючи над цим, приходимо до окреслення письменника як факту в життю духовім. Лишень коли письменник стається самим собою, коли творить як письменник у слові, утверджується як висловник життя в письменстві, ставлячи письменство понад усіма іншими способами вислову, – лишень тоді він є письменником.

В цьому ставленні письменства понад усіма іншими способами вислову є свідомо віра, що цей вислів є для особи письменника найкращий, найвідповідніший.

Письменник у письменстві знаходить найліпший вислів своєї власної істоти, найглибший вираз свого “я”, зміст свого життя, своє покликання, своє призначення.

Сильне відчуття власного покликання характеризує особистість кожного письменника, вартого того слова.

Свідомість покликання організує життя самого письменника. Дає йому силу. Дає йому змогу не піддаватися ворожим впливам. Коли він зрозуміє внутрішній наказ для себе – бути фактом у письменстві, він зможе протиставитись спокійно всім примарам письменницького шляху. Чи це буде

(найнужденніше, зрештою, з усіх) почування страху перед ривалізацією, чи це буде страх перед швидким бігом життя, чи страх з приводу неможливості повно висловитися (стільки є zdeформованих тим страхом творів) – цьому всьому зможе він протиставити спокій свідомості покликання.

“Можна знайти пробачення непошани для власного ремесла для кого хочете, тільки не для мистця.

Перше, що шукаємо в продуцента духовості чи письменника, музики, маляра чи архitekта або інженера, це те, як він окреслює свою власну працю” (*“Propos de G. Sorel”*. J. Variot).

Йдучи за думкою проф. Юр. Курнатовського, може, найбільшою моральністю, що нею Доля обдаровує людей, – це моральність покликання (*“Афоризми”*).

Голос покликання дзвенить, розростається в людині від дитинства аж до старості й смерті. І людина йде за тим голосом всупереч усім реальним можливостям. Своє покликання носимо в собі, життя лишень його уявлює.

Людина росте із зростом свідомості свого покликання. Йти для неї за своїм призначенням, за своєю ідеєю-стрижнем це – найважливіше. Чим глибше, виразніше висловлює людина своє покликання, тим вище стає понад часом і оточенням.

Не можна вірити, що в будучності українське суспільство станеться зоднаковілим. Навпаки, з його розвоєм – різнородніші і яскравіші будуть українці. Серед них із власною правдою стоять письменники.

Їх усвідомлення внутрішнє власного покликання дасть їм моральне оправдання до впливання на оточення, дасть їм совість і в критичних хвилях – рішинець. Поставить їх понад зиск, гандель тощо. Врешті їх, самих письменників, окреслить в очах раси.

Покликання – це є статичний елемент істоти письменника. Свідомість покликання дає тривалість не тільки йому, але й цілій його літературі. Лишень тоді письменник може рахувати на читачів, живих людей.

“Правда, – каже дослідувач сучасної американської літератури, – і в нас не бракує живих анахронізмів: естетів з тих “аматорів елегантної композиції”, що проклинали драму й ідейний роман, і балакунів, що їхні словесні забави пригадують нам давноминулі вибрики акростихів. Але поважний, сучасний мистець не пише ані для верхоглядів, ані для хамськості. Він звертається до того читача, що для нього творчі етапи людського духа створюють своєрідну віру, нове пов’язання його з його расою”... (*“Psychologie de la littérature américaine” L. Lewisohn, 1934*).

Сучасний француз так само підкреслює статичність і вагу покликання письменника. Покликання єднає його з цілою літературою.

Для нього французька література – це своєрідна церква, збірне тіло. У французькій літературній церкві в пошані і послуху об’єднуються всі великі генії Франції.

Їх об’єднує “пошана для мови, що вони її вживають, і пошана для призначення літератури, що вони є її частиною”...

Нехай перестане бути французьким письменником той французький письменник, що, взявшись за перо, щоб писати, не відчуває на собі зичливого, дбайливого і суворого погляду збірноти блискучих літературних предків” (*“L’Eglise littéraire française”. G. Dubamel*)

Письменницьке покликання – це утвердження особи письменника, утвердження його в душах живих сучасників. міцний зв’язок із минулим і цілою його духовою расою.

Письменницьке покликання – це найбільш статичний елемент у письменнику.

III.

Але говоримо про письменника українського. Його українськість – це другий сильний елемент у письменнику. Особливо тепер ритм і сила розвою української духової раси формують його. Українські письменники аж у найдалекіших закутинах світа відчують життя своєї раси. З Шанхаю, Куби і Таїті відзиваються голоси літераторів, українські колонії розбудовують свою власну місцеву літературу, як у Харбині, Канаді, Бразилії.

Правдоподібно, слов'янські раси при відповідному побудженню (“vouloir vivre”) розвиваються значно швидше від інших європейських рас. Дуже можливо, що українська духовість має темпо розвою найшвидше з усіх слов'янських рас. Протягом сімнадцяти літ від року сімнадцятого, року тільки репрезентації себе в очах світа, сталася українська духова раса знов одним із первнів духовости Європи.

Цей динамізм розвою українськості обумовлює динамічний елемент в українськiм письменнику.

Дивна то річ! Стільки правд уже дали духові раси, а однак кожна мусить шукати свою наново. Як довго правда своя не виборена в духовости, так довго її нема. І в цьому виборюванні змісту власної раси є суттєвий динамізм українського письменника.

Цей динамізм – глибший від трублення на походних сурмах і від маршових вигуків. Цей динамізм змушує письменника з тривогою вдивлятися в кожне українське лице, в кожний відрух і в кожне порушення українських одиниць чи збірнот. Змушує його любовно секціонувати думки сучасників і в поспіху заглиблювати свої руки в криваві рани історії. Що відпаде навіки, що розів'ється? Що з того довкола нас пануватиме потужно, а що безславно впаде?

Сучасні відносини – це замало для письменника, сучасність має коріння глибші. Треба глянути в минуле: що було там насправду, а що вкрито лжкою, а що сховано? Може, там десь було найважливіше? А може, кров українська висловлювалась іще глибше в стародавній історії?

Може, треба прослідити ще глибше аж до історії іранської культури, до праджерел побуту і релігії, до мітів і мови?

В цьому виборюванні українськості – великий динамізм українського письменника. В палахкотінню вогню синтези, що спалює непотрібне, а стоплює і злиговує метали до будови – зміст його українського покликання.

Тут стає йому в великій пригоді дев'ятнадцяте століття. Те саме століття, що не вміло дати синтези, дало тисячі докладних відомостей, пошукувань.

Дев'ятнадцяте століття дало з'явище, що його можемо назвати українським енциклопедизмом.

Цілі покоління (почавши від українофілів) учених безустанно, безугавно, немов захоплені якимсь сліпим інстинктом, гуртували, громадили, складали відомості і спостереження над українською расою. Складали міти мови, приказки, легенди, пісні, слова і вирази, звичаї й обряди, гри. Були скрізь.

М. Дикарів і М. Крамаренко викошували луки Чорномор'я, І. Верхратський і Ю. Жаткович збирали говірки Закарпаття й Лемківщини, П. Куліш упивався сонячною Чигиринщиною, В. Шухевич опанував горду Гуцульщину, О. Роздольський захоплювався казками Галицького краю, В. Гнатюк – легендами, І. Франко – його приказками. Виряджали в Україну по духові багатства цілі експедиції ("Труди експедиції П. Чубинського"), сягали аж до Бачванських українців і громадили міти між Карпатами й Кавказом (Хв. Вовк). В. Антонович досліджує чари українців, В. Гнатюк –

колядки (його збірка – найрозкішніша з українських книжок!), К. Студинський – лірників, К. Квітка – мелодії, а десятки, сотки записувачів ледве встигають видавати те, що почули “із уст народа”.

Записування народних пісень і творчости українців було знане ще в XVI віці, але лишень від Ходаковського (1784–1825) починається фанатизм етнографів. В якомусь самозабуттю, з таємною радістю накопичували все більше й більше організації почуття з низів ці інтелігенти. Правдоподібно, вони самі не здавали собі справи, що з їхнього матеріалу колись завдяки магії синтези мистців збудяться міти малярські, літературні, музичні. Мало є народів Європи, що мали б таку пребагату народню літературу, як українці.

Плеяду етнологів і етнографів трудно було б відділити від плеяди істориків і взагалі гуманістів. Їхні “Праці”, “Записки”, “Архіви”, “Збірники”, “Матеріяли”, “Джерела” “Бібліотеки”, “Пам’ятки”, “Розвідки” і “Студії” – це радість для кожного українського серця, що шукає власної синтези. В потужних томах п’ятидесятилітнього видавництва “Київської Старини” кожен український мистець знайде щось для себе, знайде те, що зміцнить його українську творчість. І таких видавництв усе більшає.

На чолі учених-гуманістів стоїть Михайло Грушевський із його 10-ма книжками “Історії України”, його 112-ма томами самих львівських “Записок” (1897–1913), кільканадцятьма томами “Історичної бібліотеки”, його томами “Історії літератури”, “України”, “За сто літ”, “Джерел до історії України” і т. д., і т. д., і т. д.

Згадаймо декого з них.

І. Франко, Хв. Вовк, В. Гнатюк, Т. Житецький, В. і Д. Антоновичі, О. Потебня, І. Огієнко, Ст. Смаль-Стоцький, А. Кримський, Е. Тимченко, Д. Яворницький, Ф. Ернст, Ор. Левицький,

В. Модзалевський, В. Щербаківський, Д. Багалій, М. Возняк, В. Щурат, С. Томашівський, С. Остапенко, Д. Дорошенко, Д. Чижевський і Ст. Рудницький – це все символи праць, що без них не може сформуватися світогляд українського письменника.

За одну невпинну і надзвичайну працьовитість можна подивляти цих людей. А не одного з них треба високо поставити за безінтересовність і шляхотність у праці.

Можна нарікати часами на плиткість деяких їхніх синтез, але сила більшості з них передусім у гострозорім збиранню і утвердженню підстав до розбудови й синтези.

Українські енциклопедисти дають усе більше духових багатств українству, організуючи все більш ділянок українознавства, розростаючися вже і в заходо- і сходознавство. Багато сприяє цьому і новий ритм раси, і щораз менші претензії духовостей наших сусідів (розподіл їх трохи досі за широко розрослих ділянок), і зріст українських “Товариств”, “Інститутів”, “Університетів” і “Академій”.

В тім багатстві український письменник має що вибирати. Сучасне суспільне й мистецьке життя України теж дає йому багато до вибору.

Нехай сприймає те, на що відгукнулось найглибше в його психе. Нехай бере із загального українського динамізму свою частину. І нехай пам'ятає про своє покликання. Тоді буде українським письменником. Нехай не роздрібнюється, не думає про нагороду.

Найбільшою нагородою для нього може бути тільки те, що в почуттю раси зміг вирізьбити він відблиск власного почуття. Що його раса говорить його словами у хвилях найбільш важних, найбільш вирішальних.

Письменник А. Обей описує вечір перед одною з найкращавіших битв Великої Війни, битви над Марною.

Лінії окопів німців і французів були недалеко одна від одної. Напруження бійців було велике. Раптом з німецьких окопів полинули звуки препишного хоралу Й. С. Баха. В цю ж мить спорхнула над французькою лінією неспокійна, звинна пісенька (“Aupresde mabloude”), стародавня пісенька французького поета-трувера.

СИРА, ЖОВТА І ЧЕРВОНА

Пролетар з Капрі М. Горький на з'їзді-монстрі совіцьких письменників в 1934-м перший накинувся на нужденність засобів і постатей сучасної російської літератури. Хаотичне теоретизування Горького порушило декого. Заговорили інші.

Новонабутий совітщиною емігрант А. Толстой скромно заявив, що серед сучасних російських авторів переважає убогість світогляду. Їхні твори – це “агітки і плакати, що в сімнадцятім році існування республіки совітів читачеві не потрібні і шкідливі. Такі твори стають на місці високого мистецтва, а невибагливий читач починає думати, що взагалі мистецтво – то річ неправдива, криклива і нудна”.

Ф. Гладков з люттю накинувся на совіцьку літературну “групповщину”. “Скільки брудів, – ричав автор “Цементу”, – доносів і брехні вибльовували вони на тих, що не повзли навколішка до їхньої кухні (гуртківщини)”.

Кавказький підсусідок Джавахішвілі виразно окреслив і істоту безрасових упадкових творів заходу (à la Céline), і так само безрасових творів канцелярської, гуртківської совітщини. “Коли в літературі капіталістичного світу, каже він, нема здорової життєвої ідейности, то в нас її дають, може, аж

у надмірній кількості, так аж обертаєм художній твір в агітку. А наш читач не хоче приймати обох переборщень, ані ідейної порожнечі, ані надмірної насиченості публіцистичними тенденціями”.

Треба було знайти окреслення цього роду книжок. І воно знайшлося.

Якийсь Накорякоф бідкається над тим, що “75 проц. досі виданої совіцької літератури були зайві. Це видавання, – каже Накорякоф, – сірої книжки було одною з найбільших помилок совіцького видавання”.

Сіра книжка! Кращого окреслення не знайти для книжок, що постають з “соціального” чи іншого бюрократичного “замовлення”. Сіра преса, – як сірими є вуха адміністративно-літературних Пегасів, стало хорих на здуття від великої кількості випитої води. Сіра творчість – як довге чекання в передпокою якогось визначного бюрократа.

“Ми своїх Шекспірів не задушимо”, – висловлювали такі надії совіцькі письменницькі фельдфебелі. Пощо душити Шекспіра? Спробуйте механічно урегулювати його творчість – то вистачить. Уберіть його в сірість і поставте зоднаковілого серед зоднаковілих сірих лав – буде по всьому в його творчості.

Але ні! Шекспірів продукують совіти механічно. Недавно хвалився Б. Лавренєв, совіцький письменник, організацією власне таких сірих лав, воєннопоселенців російської літератури.

Літературні рекрути і фельдфебелі поділені на групи: група історичних повістярів (рівняння на Л. Толстого), група психологічно-новелістична (рівняння на Достоевського), група т. зв. інородчеських репортажів (рівняння на етнографізм), група червоноармійських письменників і т. п. Чисті касарні сірої книжки і – всупереч скаженим зусиллям пропаганди і специфічним підохочуванням – сірої літератури.

Індивідуальності, оплетені згори сіттю наказів і пересторог, zagrożені в кожній хвилині “львиним ровом” заслання, а то й загину, не можуть однак погодитися із своїми путами. Утеча чи то в патос визволеного гетта і бадитизму (Бабель), чи в лунатизм Достоєвщини, а навіть гоголівщини (Малашкін) скінчилася фіяском, – лунатизми були занадто випадкові на тлі совітщини. Проба подавання замість епопеї сили – епопеї вульгаризму майже етнографічного (Гладков) не віддала ані динамізму, ані сили. Блискучі фейлетони (Пільняк) zostались тільки фейлетонами. Як на замовлення (а може, й на замовлення) з’являються товсті романи тонких індивідуальностей, що бояться власної тіні. Вкінці перст пропаганди вказав: ось “Цусіма” Новікова – ідеал сірої творчості. Довжелезні описи і факти, факти... Гострозорі французи швидко зорієнтувалися в вартості “Цусіми” і видали її... у видавництві історичних документів.

В центрі сірости літературної – Москві – було б ще сіриш, коли б до неї не напливали то сили з еміграції (О. Толстой), то несподіванки провінції (Шолохов).

Одним з важних стимулів в удержавленій літературі є унормування грошових заробітків сір-письменника. Державні органи купують “на пні” нескінчені твори, виплачують пенсії, торгуються з письменником, таксуючи твір.

Це матеріальне таксування твору письменника має, можливо, не менше значіння, як погрожування “львиним ровом” адміністраційних кар. Справа грошової винагороди для сір-письменників уже тому важна, що, не маючи іншої спеціальності (а письменник у совітщині – спеціаліст), він може просто вмерти з голоду.

Справа грошової винагороди дуже важна і для іншої породи письменників, витвору капіталістичного урбанізму, а передусім – його преси. Назвім ту породу – письменниками жовтої книжки.

Матеріалізм цих жовтих письменників є далеко небезпечніший від матеріалізму таборитів табору полоненої культури (хоч би й нашої в Світах). Тому небезпечніший, бо прийнятий добровільно. Бо оскільки письменник совіцький (особливо росіянин) може, однак, відчувати або хоч пробувати відчувати патос великого почуття, зусилля чи хоч традицій, – остільки жовтий письменник, виробник книги для грошей, може лише достосуватися до можливостей більшого чи меншого заробітку.

Правда, що такий письменник має всі дані до того, щоб уміти підробити всі почування, всі можливі ентузіязми. В залежності від того, яких вимагає ринок.

Вони слухають уважно – на що є курс на ринку зацікавлення? На роздягнених жінок, на екзотизм, на тугу до історичних часів, на лапання зайчиків на стінах, на імперіалістичність, на “енгармонійність”, – прошу, вже готове! Все таке різнородне, хоч і плитке, мальовниче, хоч і не органічне. Але все те, чого потребує ринок, газета, знайомий рецензент.

Ніде магізм слів, скочність акції чи хитрість сюжету не впадають так в очі, як у жовто-письменників. Це – вікна виставові, а не вияв індивідуальності. Ця вся різнородність, ріжноманітність, цей “ярмарок рим” – це все механістичне, нашвидку зроблене. Нашвидку, бо довше посидіти над твором жовтописьменникові – не оплатиться.

Бо коли майстри сірих книжок знають, чого їм не вільно, – майстри жовтих книжок знають, що їм не оплатиться писати. Дуже часто вони, як правдиві сноби, знають для кого пишуть (густ консумента), але найчастіше не знають – навіщо вони пишуть. Коли вони і зможуть часами щось дати, то це не більше як щебетання, плиткий відрух, риска, – але не синтеза сили одиниці, раси, протиставлення вічності й хаосові.

Можна навіть усміхнутися чи здивуватися їхнім карколомним елюкубраціям, але до їх книжки читач не вертається так, як він вертається до кожної живої книжки, організму – не механізму. Жовта книжка – це засіб, а не життя само в собі. Ніколи відродження не зможе вирости з людей, які підробляють свої почування до чийогось густу і примх. Бо ж тим самим вони не мають тих почувань і в собі – в них є лише порожнеча.

Правда, вони вміють відтягати увагу. Ця творчість наслідувачів без розбору – пригадує світ фантомів, а не живих людей. Послухаймо їх: тут і наслідування петербурзької арлекінади Белого, і якогось варшавського кабаретиста, вчора наслідування іберійських сонетів Ередія, завтра глупковатих ляпсусів Зоценка чи там Льфа і Петрова. Все це – лише зручність рук, чи пак мізків. Брак тільки того, чого шукаємо в письменника, – вияву свого “я”. Письменник того типу має стільки ж індивідуальності, що птах-пересмішувач, наслідувач усіх пташиних голосів, які почує коло себе.

Як доктрину вибирають для себе жовто-письменники таку, що не накладає на них жадних обов’язків і не кличе до жадних творчих зусиль. Ці їхні “l’art pour l’art” і т. п. – це звичайний параван, заслона. Зрештою, своїх доктрин ані не боронять, ані не потраплять, певне, й оборонити.

Вкінці, від цієї породи письменників можемо сподіватися, що вони й самі не шанують власної літературної творчості. Лігература для них – функція зовнішня, а не внутрішня. Ще жовтий інтерес – такий самий інтерес, як і всі інші.

Тому, мабуть, для них літературна нагорода – це “механізм, що квітчає голову (письменника) не так лавром, як банкнотом” (*М. Рудницький в “Назустрічі” ч. 3 (27)*). Правдоподібно, критерієм вартості для якогось твору є для них відповідь на питання: скільки на нім можна заробити?

Саме в часах, коли роля літератури в українців починає все більше зростати, – жовта книжка проголошує своє вірую як щось найбільш істотне і характеристичне для української літератури. Маємо вже жовтописьменницький клімат, що охоче себе маніфестує. Маємо й таланти, звихнені тим кліматом (як автор “На Сході – ми”). Лицарі жовтої книги, здається, мають замір репрезентувати українську літературу.

Власне, це було б сліпим кутом у піднесенню і розвою української духовости. Бо, правдоподібно, ще довго так буде, що українська література буде виховувати читача і провадити його, а не йти за ним. Жити тепер жовтою літературою, її спритними нагодами й пригодами – це значило б жити сурогатами, штучними цінностями, що ховають за собою пустку. Проти подібного зубожіння в польській духовости виступають і там голоси письменників. “За витерті шеляги комуналів, часто навіть невивідних для нас, ми віддаємо незримому Молохові зерно правд таких справжніх, як – життя, смерть, любов” (*B. Ostrowska*).

Ми не маємо великої преси, головного джерела цих жовтих світоглядів у літераторів. Але й там, де дуже розвинена преса, не завжди жовта книга репрезентує літературу.

В Англії, країні преси, видавництв і вироблених густів, тепер щораз більш прийнятий поділ літературного світу на “high-brows” (письменники з великими духовими потребами, що шукають нових доріг), “middle-brows” (письменники-компромісовці, що стараються не губити себе, але й бути поширеними), і “low-brows” (письменники, що стосуються тільки до вимог ринку). Всі три сорти: вища, середня і нижча – є цілком відділені, з власним апаратом критиків і видавництв.

Може, найважливішим заходом було б і в нас ідейне відділення цих наших “low-brows” від інших родів української

літератури. Ріжноманітний плиткий галас жовтих письменників не затирав би тоді справжності нашого неспокійного віку, нашої живої епохи.

Наші часи, наші дні дрижать від незаспокоєних і гарячих питань, від повних патосу пошукувань, від найдивніших конфліктів, від не раз жорстоких і однак безнадійних проб. Сучасники хочуть бачити свої почування в синтезах як найбільш повних і найбільш виразних.

Це стремління до синтези з'явищ нашої епохи останніми часами починає давати ще один рід книжки. Цей рід, може, тепер більше характеризує українців, як їх сусідів. Це – книжки, писані найчастіше чистими дилетантами в літературі. Але писані не для снобізму, не зі страху і не для самого заробітку.

Коли вони чого бояться, то лише того, що якась важніша синтеза почування не буде довершена в сучасності.

Коли думають про читача, то не як про окреслених, байдужоватих “консументів”, а як про незнаних їм, але близьких духом, горючих незаспокоєним почуттям друзів, майже побратимів. Теми їх оповідей – то для них завжди щось важного, глибокого. Це – або згадка про сумні чи блискучі сторінки в історії визвольної боротьби, або пригадування іншим якоїсь надзвичайної постаті, що пройшла для більшості непоміченою, або ревеліяція з чисто особистих відносин, переживань і оточення автора, це завжди – щось зближеного до сповіді.

Недарма пише відвертий автор одної такої книжки: “Щоб зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму так би мовити “повістярську”. Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось не переживали, – може, буде й цікаво. Може, кому і придатся” (*Юрій Горліс-Горський. Передмова до “Холодного Яру”*).

Це – “придається”, цей утилітарний характер творчости цих письменників і є другою найважливішою рисою такої книжки. Бажання оповісти, запалити і придатися – це їхнє вірую.

Це бажання, як пристрасть, опановує їх від першої сторінки і до останньої. Часами вже само сухе подавання фактів в атмосфері такої пристрастности виростає до патосу літератури, як, напр., деякі сторінки збірок Івана Зубенка “Наші лицарі й мученики”.

Утилітарність таких книжок не тичеться тільки виявів почувань, – автори хочуть допомогти і в практичному життю. В тім є певний чар тих спішливих і нерівних книжок. Такі книжки-вказівки мають практичне значіння.

Оповідючи про утечу з совітської в’язниці, письменник оповідає не тільки про почування того, хто втікає, але й про те, як треба було втікати з тюрми. Такого письменника палить бажання оповісти і про те, як розпізнати “поета”-шпигуна в таборі повстанців, і про справу “докладнішого” розстрілювання в большевиків, – отже, прагнення, що нищать літературність твору. Не раз вставлено в такий твір оповідь цілком нелітературну, аж газетярського характеру, не раз нездисциплінована синтеза заводить і течія подій робить дивний скок. І цей скок їм вибачають українці, як свого часу вибачали мадяри М. Йокаєві дивні пригоди його повстанців. Там полковник одного з повстанчих відділів, женучись за кимсь на коні взимку через ріку, впадає в бізі з конем в ополонку, женеться деякий час під льодом, разом з конем вискакує з другої ополонки на поверхню і таки доганяє ворога.

Коротко: такі книжки стоять на пограниччі белетристики і оповідей щоденности, і цей їх характер припадає до смаку читачеві-сучасникові.

Бо є в тих книжках щось, що притягає. Це пульсування крові, пульсування живе, нерівне, але щире. В тому пульсуванню – жива людина, що пише до живих людей. Це – книжки, що вийшли з крові, і тому це – червоні книжки.

Вартість цих книжок для літератури в тому, що вони вирости з ритму биття серця сучасників. Червоні книжки – це найбезпосередніший вияв духової землі, духових теренів самої раси. Ця безпосередність часто стає засудом і для самих майстрів червоних книжок. Червоної книжки не можна повторити, це – вибух дуже часто єдиний в життю автора такої книжки, вибух, що його сам автор власновільно не може відтворити наново ще раз. І в цьому, може, лежить трагедія творчости, скажім, автора “Поza межами болю”, одної з більших наших червоних книжок.

Але для літератури ця безпосередність багато значить. Вона створює в літературі атмосферу близькості землі і раси. Завдяки червоним книжкам меншою стає небезпека для літератури від надмірної інтелектуалізації і спекулятивности. Вони є джерелами віри не раз дуже великої, а тим самим і великим джерелом духової сили.

Як у грецькому міті про Геркулеса і Антея, Антей, борючись, доторкався три рази цілим тілом до матері своєї, Землі, і за кожним разом Земля привертала йому сили, так рішає Земля про силу і в літературі. Не може бути зірваний контакт з ритмом сучасности без великої шкоди для літератури. Більшою для неї небезпекою є відірвання від духової раси, ніж яке-небудь порушення канонів естетизму хвилями почувань.

Зрештою, червоні книжки не раз давали багато до уформовання духовости більших письменників, письменників, що мають власний профіль і власний спектр барв.

ПОХІД ПОСТАТЕЙ

I.

Здається, що читання справжніх романів (повістей) має в собі щось із причаровування. Коли читаємо романи Бальзака, Бурже, Діккенса, Доде, В. Підмогильного і інших романістів з Божої ласки, відчуваємо, що в нас самих зроджується захоплення, надмір сил, міць творення. Якась гарячність передається читачеві, – він легко приймає фікцію роману, слідує за нею до кінця книжки, і вже по скінченню відчуває ще розмах, політ і дивне почування духового збагачення.

Правдоподібно, підставою чару роману є зацікавлення людини до іншої людини, до людини як постаті. Постаті – це є найважше в романі. Приймаємо роман не через притягання читача грою змін і пригод в формі оповіді (окреслення роману французькою академією), але через відчуття, через елементарну симпатію до якоїсь людської постаті. В романах Джойса чи Пруста нема ані змін, ані пригод, – а однак вони мають своїх пристрасних читачів.

Реальність, життєвість постатей роману – це підстава натурального захоплення читача.

Е. Людвіг, життєписець-романіст, оповідає про таку зустріч. В ліфті одного із хмародерів Нью-Йорка він побачив дванадцятилітнього боя, що з захопленням читав життєпис Наполеона.

– Цікавить тебе життя Наполеона? – спитався здивований Людвіг, пізнавши свою книжку.

– О! – вигукнув бой. – Повірте мені, я не можу від цієї книжки відірватися. Таж у цій людині я знахожу усі прикмети мого власного характеру.

В кожній опуклій постаті роману, навіть у кожній психологічно обробленій історичній постаті, читач знайде щось спільного з собою. Адже ж у постатях є те саме людське почуття лишень у іншій гієрархії почувань, іншим ритмі, іншим напруженню – але завжди людське.

“Істоти людські є неймовірно скомпльовані. Коли зблизимось до них у приватних відносинах, у розмові або, як то робимо в життєписах, шляхом листів або спогадів, – знайдемо в них безконечну багатосторонність. Даремно наш розум шукатиме в цьому всьому якогось виразного окреслення.

Навпаки, постаті романів є збудовані автором. Постаті ці, сотворені людською рукою, є зрозумілі людям. Романіст приносить читачеві, може, занадто схематичний образ, але принаймні зрозумілий” (*A. Maurois*).

Самі письменники добре розуміють цей зв'язок їх постатей із життям їх читачів, їхньою гордістю є живучість тих постатей – фікцій.

“Я хотів би, щоб мої персонажі зайняли в життю більш справжнє, більш реальне місце, аніж навіть живі люди. Бо це ж і є, власне, – бути романістом!” – каже Роланд Доржелес (*R. Dorgeles*).

Дійсно, постаті, зроджені письменниками, живучі, – бачимо: по наших селах існують ще й досі амбітні й важкі Мартини Борулі, непокоїться і часто гине надарма відважний і здібний Чіпка з “Хіба ревуть воли”, в українському війську не раз можна було відрізнити жорстоку і мальовничу постать Кирила Тура, нерішучого Сомка, і завзятого Шраменка. Як же ж не згадати Діда Євмена, чи Нечуєвих Баби Параски і Баби Палажки, що, певне, до кінця світа сваритимуться по наших селах і містечках. Ці постаті живуть і будуть жити з нами, як живуть серед поляків Заглоби й Юдими, як серед москвинів – Онегін і Раскольников.

Зрештою самі романісти трактують власні постаті, як когось майже рівнорядного із власною особою. В спогадах про свою творчість (напр., Кіплінга чи Дюамеля) – постаті уроєні приходять до своїх творців, розмовляють, сваряться, вимагають і тішаться, як живі люди. Зворушливо оповідають про те, як великий романіст Бальзак, уже вмираючи, в агонії, не кликав нікого з лікарів – своїх знайомих, а власне звав постать, ним самим сотворену, постать лікаря, Горация Бяншон.

Було б несправедливо відмовляти письменникам споріднености із їхніми власними постатями.

Андрій Лаговський і Агатангел Кримський мають багато спільного навіть у зовнішности, Радюк у “Хмарах” – це молодий Іван Нечуй-Левицький, Художник з повісти Шевченка – це ж сам молодий Шевченко.

“Я не можу брати під увагу, – каже G. Duhamel (“Memoires imaginaires”), – олімпійськості творця, нібито відсутнього у власнім творі. Кредитори Меркадета, це – кредитори Бальзака, вся його “Людська комедія” так само, як і ціле життя автора, є тільки довгою драмою здобування грошей. Смердяков і князь Мишкін, обидва – епілептики так само, як і певний пан Достоевський. А Флобер? “Пані Боварі – це я!” А Конрад, що мрійливо проходиться поміж своїми постатями так само, як і в них самих, цих постатях”.

Зрештою, не завжди письменники споріднені з одною тільки постаттю, – в “Примхах Маріяни” і Октав, і Челю – це А. Мюссе, Гончаров є одночасно й Обломовим, і Шульцом, Р. Стівенсон у собі знаходить і Джекиля, і Гайда. Постаті письменника, зрештою, дуже часто бувають подібні не тільки до нього, але й до його кривних, знайомих. Немає ні одної видатнішої особи із знайомих Бальзака (як стверджують дослідувачі), котрих Бальзак не увіковічнив би в своїх

романах. В карикатурній формі робив це й В. Винниченко (“Поміркуваний та щирий”, “Співочі товариства”).

“Ті постаті, що їх винаходжують романісти, – пише романіст Ф. Моріак (Mauriac), – в жаден спосіб не є сотворені, оскільки під творенням розуміти чинення чогось із нічого. Наші постаті сформовані з реальних елементів; ми тільки скомбінуємо їх з більшою чи меншою зручністю з того, що нам постачає спостерігання інших людей і пізнання самих себе. Герої романів родяться з подружжя письменника й очевидності”.

Коли б якийсь дуже сумлінний романіст почав досліджувати свою якусь виразну постать роману, знайшов би в ній прикмети і риси кільканадцяти, а може, й кількадесяти осіб, що їх він дійсно зустрів.

Цікаво, яким чином стається той “винахід” постати, як приходить синтеза героїв письменника у найцікавішій і найскладнішій із ділянок літератури?

“Те, що життя дає повістяреві, – то лишень обриси якоїсь особи або тільки натяк на якусь драму, що могла б статися, чи на якісь конфлікти, що при інших обставинах могли б бути цікаві. Загалом життя постачає письменникові тільки пункт зачеплення, що від нього письменник може розвинути акцію часто навіть у протилежний бік від акції життя. Він робить дійсним те, що було тільки потенціальним; він реалізує невиразні можливості...”

“Гадаю, що немає людини, котра б не захотіла хоч раз у життю вбити, вкрасти, в жорстокий спосіб позбутися своїх ворогів, задовольнити найгірші похоті; з другого боку, гадаю, нема й таких, що їх хоч на хвилину не діткнуло б прагнення стати героєм, великим філантропом або святим. Мішанина цього всього, це – людина. Зародки цих почувань – це наші романи” (F. Mauriac).

З цього матеріалу письменник і дає своє життя. Вбирає на себе маску і в масці своєї постаті, ледве тільки відчуваючи зародки акції, що є в тій масці, починає жити в романі.

Символом такого життя була б історія з новелі М. Бірбома (M. Beerbohm), що оповідає про великого паливоду, який, закоханий, вирішив здобути прихильність вибранниці маскою і поведінкою молодої чистої людини. Вороги, що його переслідували, здерли вкінці з нього маску і почали насміхатися з його чистоти. Але диво! – побачили вони, що його лице стало подібним до маски. Він утотожнився із нею.

Романіст утотожнюється із своїм героєм. Він чує його голос у своїх вухах, він бачить його, його рухи і кроки, він пригадує спогади свого героя, він сміється його сміхом і плаче його сльозами. Письменник галюцинує, коли відтворює життя героя, і в цьому сила його творчості.

Галюцинація – це є завершення синтезу постатей письменника.

Спробуймо зглибити саме поняття галюцинації. Це з'явище по прегарних працях проф. фон Монакова і особливо д-ра Мурга (*R. Mougue: Neurobiologie de l'hallucination, 1932, Brux.*) тепер далеко виразніше стає перед нами, як у попередніх дослідях традиційної, не біологічної психології.

Досі галюцинації трактовано як звичайний, тільки більш виразний образ в мозку. Тим часом Р. Мург якраз підкреслює в своїх працях певну об'єктивність, відділеність галюцинацій від її автора. Як нас у літературі, так його в психології цікавлять причини, що є в глибині того відділення від організму постатей, галюцинацій.

Вже Джексон (Hughlings Jackson) зауважив, що сприймання образів має як би дві дороги – мізкову, знану і свідому, і дорогу фізичну або, як він назвав це, "фізична підстава духа". Виразніше це окреслює Мург. Відчуваємо образ

плястично тільки тоді, коли відчуваємо його не тільки розумово, але й фізично, м'язево, дотикально.

До кожного відчущання образу чи групи образів потреба відчувати його не тільки в мозку, але і в цілیم організмі. Виразність образу залежить від того, щоб на дуже коротку мить образ відчула не тільки кора мозку, але й усі м'язи тіла, ціла його система рухова (“attitudes motrices”).

Отже, підстав до такої дотикальності, опуклости якогось образу треба шукати в нервах найбільш примітивних, не мозкової кори, а власне в нервах органно-вегетативних (в підставах мозку і в цілім тілі), що кермують усіма життєвими функціями організму (биття серця, травлення, головна праця м'язів і т. д.). Ці нерви є джерелом т. зв. інстинктів.

На підставі багатьох прецизійних дослідів ствердив Р. Мурґ, що галюцинація не повстає в корі мозку, як усі інші образи. Її повстання – “це виключно справа інстинкту”, це – “наслідок наїзду (*L'envahissement*) інстинктів в духову сферу орієнтації і причиновости”. Отже, побудження до галюцинації постає в найнижчих глибинах людської істоти.

Пізніше порив інстинктів побуджує цілу мозкову кору з усіма її незліченими, пам'ятевими образами (“енграмами”).

Разом порив інстинкту і напруження пам'яті дає галюцинацію таку виразну, що аж немов цілком незалежну від її автора. Коли ж галюцинація має постать людську, вражіння її самостійности ще більшає.

Постаті письменника – це постаті, що вийшли з найглибшого вибуху його інстинкту і одночасно з побудження цілого незмірно складного механізму його свідомости. Творення постатей – це ділянка творчости, де і свідомі, і несвідомі духові сили письменника ділають обидві в найбільшім напруженні і в своерідній рівновазі.

Може, тому постаті романів часто мають у собі щось незмірно тривалого для інших людей, для читачів. Не раз здається, що жадне критичне відношення не може знищити опуклої постаті роману, сотвореної письменником.

Це – невдержимий марш постатей, що їх дала сила інстинкту і розуміння життя письменника, це – найсильніша зброя письменства в боротьбі за духовий зміст власної крові.

Походу постатей не можна затримати. Вони проходять поміж людьми своєї раси, вони – фантоми, беруть під руку і підтримують, і провадять живих. Вони помагають пригадувати і дозволяють не роздумувати. Вони переходять від покоління до покоління завжди живі, молоді і в невпинному русі, збагачуючи ріжнородність світа і динаміку власної духової раси.

II.

Постаті і їх взаємини – це зміст роману. Цікаво, однак, що дає романові його єдність, що робить із роману окреслений, літературний організм?

Мимоволі насувається слово: композиція. Маємо навіть такі типові композиції роману.

“Можна прийняти існування типової композиції для французького роману, позиченого з класичної трагедії, що його найгарніші приклади бачили ми в Бальзаку, а видатними прикладами в сучасности може нам служити Поль Бурже. Ця композиція полягає на узалежнюванні одних чинів від других. Це дає картину наростання мов снігової кулі, а своїм невмолимим поступом дає загальне вражіння чогось невідкличного.

Є ще й інший тип композиції. Там автор поводитьсь так, немовби всі чини людей були заздальгідь окреслені своєрідним, попереднім пляном. Той плян оформлює найріжніші

перипетії на те тільки, щоб підкреслити виразніше обрис чієїсь долі... Це, коли хочете, тип композиції зближений до Босюета (Bossuet) з його ідеєю призначення” (*E. Jaloux*).

В сучасній українській літературі є досить багато виразних типів композиції. Є й німецький історичний міщанський роман (“Трилогія” Б. Лепкого), є спеціальна розтріпаність імпресіоністів (“Блакитний роман” Г. Михайличенка), футуристів (“Двері в день” Г. Шкурупія) і такий розповсюджений роман просвітянський (“Під тихими вербами” Б. Грінченка).

Однак навіть у повищих романах не у всіх композиція відіграє важнішу роль. Досить, крім того, пригадати деякі романи Барреса, Моріяка, Пруста...

Композиція не є сталим елементом роману.

В часах, коли не раз цілу акцію роману заступає переживання особи романіста, може, це дає єдність роману? І, властиво, що в романіста дає цю єдність?

“Своїм героям, – каже романіст, – я змушений давати загальний тон, змінити трохи їх власні прикмети (*virtualite*), що походять, властиво, з мого “я” (“я” не особистого, “я” – повістяра).

Цей тон – це напруження волі постатей Бальзака, це – легка зворушливість діккенсівських персонажів, це – церемонійна і трохи похоронна повага постатей Е. По, жадібність – ненажер – героїв Е. Золя, прагнення і нехоть – М. Барреса, гарячка – постатей Моріяка” (*E. Jaloux*).

Дійсно є щось із мрійливої безнадійності у постатях Конрада, а, звертаючись до українців, зауважимо нахабство, а одночасно полохливість героїв В. Винниченка, добродушну вайлуватість і неохайність – постатей Б. Антоненка-Давидовича. Щось безоглядного, пристрасного, а одночасно зимного є в героїв В. Підмогильного, а люди Г. Косинки – веселі й жорстокі.

Правда, щонайчастіше читач не зауважує навіть цього тону, як і взагалі відношення романіста до своїх героїв (напр., нехить М. Гоголя до Тараса Бульби, а особливо до Остапа Бульби).

Взагалі ж, здається, що берло романіста небагато значить для якоїсь його ж опуклої, виразної постаті.

Цілком слушно зауважив А. Потоцький (*Wiad. Lit.*, 1934), що “поємність персонажів є глибша від самоокреслювання письменника”. Дійсно, постаті романіста мають “свій внутрішній жест”, свою рацію існування. І ця рація існування, що виростає з підсвідомости інстинктів, є сильніша і від композиції, і від тону письменника.

Не механізм будови об’єднує постаті роману і не плитка свідомість письменника.

Їх об’єднує вимір.

Без виміру немає зросту чи співвідносин персонажів. Немає роману.

Лишень у вимірі порушуються вільно й виразно постаті романіста. То щось, як дороги з обр’яями, щось, як ґрунт під ногами, як позем. Або, як повітря, що ним віддиhaють, і що в ньому голоси – дзвінки. Або, може, це – певна музика, що своїм тактом окреслює танець їх порушень і пересувань.

Тут приходимо до ще одної прикмети справжнього романіста. Не вистачить бачити й відмальовувати постаті, треба давати їм вимір, що в ньому вони б порушувались. Письменник виступає тут як своєрідний... адміністратор, часами законодавець. Своїм постатям дає норми взаємовідносин, дає гієрархію в їхнім розвою. Помагає їм до уяскравлення, як той, хто дає ясне тло для неспокійних китайських тіней.

Дає те, в що сам увірував, те, що його самого тримає в єдності. Лишень маючи це, зможе він дати раду своїм бунтівливим постатям.

Витворам свого галюциновання дає він моральну атмосферу.

Зрештою, трудно романістові не бути моралістом. Маючи перед собою своїх людей – галюцинації, він не може не роздумувати взагалі над життям людським. Входячи в це примарне життя, описуючи те, що надає більшої життєвості постатям, роздумуючи над їх прикметами, над обставинами акції, він мимоволі починає моралізувати, як і людина, що вглядається в життя щоденне.

Він приносить моральний вимір до своїх постатей як певне благовіщення, і лишень тоді твір – роман – може йти до людей.

Романіст є лишень носителем моралі для твору. Вона може прийти з філософічних роздумувань, як у Т. Манна і Е. Бурже, або з обожувань наукових теорій, як у А. Франса і Е. Золя, або з релігії й оточення, як у Ф. Моріяка.

Врешті може його принести епоха, її новий ритм.

III.

Може, найменше позначився дев'ятнадцятий вік на римській церкві. Вік тимчасового перемир'я християнства і безвірництва минув. Знову, як давніше, в бік Риму звертаються людські очі. Одні – з надією (рух акції католицької), другі – з ненавистю (насильства й руйнування монастирів в Іспанії, Мексиці).

Власне, під час цього воєнного стану в лоні церкви розмовляв журналіст з генералом ордену домініканів, реверендіс-симом от. Жіллем (Gillet), одним із найбільших людей римокатолицизму, членом “папської каплиці”.

Описуючи свою подорож по провінціях домініканів, розкиданих по цілому світі, сказав між іншим генерал:

“– ... Минулого літа був я в Іспанії (де маємо п'ять провінцій), і саме в вересні перебував я в Овієдо, в Астурії. Якраз у два дні по мойому виїзді революціонери динамітом підірвали монастир у повітря.

– Динамітом? – збентежився журналіст.

– А так, – князь церкви пояснив спокійно. – Овієдо знаходиться близько від арсеналу, і робітники-шахтарі мають динаміт, мовляв, під рукою і легко можуть його здобути.

– Кажуть про нечувані жорстокости?

Авторитативне лице домініканина було зимне. Блиснув поглядом крізь шкла пенсне і відповів коротко:

– Переборщують. Правда, це було дуже жорстоко, революціонери вбивали, – особливо динамітом, а то з того приводу, як я вже пояснював. Вони палили людей, але не кряляли їх на кавалки. Загалом вони шанували ченців і черниці, тільки змушували їх переодягатися у цивільну одіж. Був лишень перший момент шалу. Та й серед цих революціонерів були поштиві люди, що їм запаморочили голову. Ці швидко опам'яталися” (*Nouv. Litt. Nr. 650. 1935*).

Так говорить людина, що живе в вимірі кермування. Він бачив смерть, сам чудом уникнув смерті, але не постогнує й не поійкує. Його вражіння, його мислі не мають нічого із зляканости овець. Він – пастир. Він вірить, він готовий на все, і він благословляє на дальшу боротьбу, як вісімсот літ тому – в Ронсевальській долині – архієпископ Турпін.

Це – моральність керманічів повертається наново до європейців по занепаді дешевої стабілізації дев'ятнадцятого століття.

Вимір панівної моральности – незнаний більшості постатей із пошевченківських романів. Герої, скажимо, І. Нечуя-Левицького, не провадять. Люди ці – в вимірі, в найліпшому разі, проповідничім. Вони, як і їх творці, хотіли (за

словами І. Франка) “чесно і щиро робити своє діло”, а це “діло” їхнє було досить пасивне – “говорити народові те, що знав і думав”. Це не провадження, це репрезентація, так, як нею був на початку і цілий український зрив.

Часи провідництва з’являються пізніш. З’являються не одразу.

На перший погляд, постаті нових селянських романістів: С. Божка (“Чабанський вік”), У. Самчука (“Волинь”), А. Головка (“Бур’ян”), О. Копиленка (“Буйний хміль”) мало різняться від постатей давніших повістей: О. Катренка, А. Тесленка, Т. Бордуляка чи Г. Григоренка.

Зміст акції цих персонажів так само мало що змінився – зв’язок селянина з землею. З тою землею, що, як каже Копиленко: “Свого земля знає, свому земля не зрадить, знає земля, чий ноги її стоптали, чия кров – за неї, в ній”...

Однак і ці найбільш стабільні в нас романи селянські (не кажу вже про інші) змінились. По роках 1917–23 вони писані в іншому вимірі. Навіть у того й самого письменника, В. Стефаніка, інша є давнішня “Сина книжочка”, і інші недавні – “Сини”.

Це вже постаті, що не стогнуть “Під сирітським сонцем” (С. Васильченко), вони не питаються, як у Т. Бордуляка “Куди ми поїдемо, небого?”, ані не відповідають, як в А. Тесленка “Поганяй до ями!”

Вони переходять у інший вимір, у вимір “Можу!” (А. Головка), в “Мужність” (П. Ванченко). Тих людей ваблять “Сурми” (О. Донченко), дні їх стали “Кучерявими днями” (І. Кириленко), бо їхні “Землі дзвонять” (М. Івченко), манить їх “Буремна путь” (А. Любченко), вони почувають у собі “Сотні тисяч сил” (О. Слісаренко).

В цих романах нема давнього виміру. “Немає скигління, застиглого, безпорадного горя, одчаю, а є ціліна, м’язистість,

вольовість. Є свідомість неодмінності й неминучости боротьби, але вона певна своєї перемоги, своїх сил” (*Я. Савченко. “Поети й белетристи”, 1927*).

Ці персонажі – відважні, терпеливі, закохані в своїй землі і в можливостях, що їх смак ледве-ледве почули вони в таких недавніх роках.

Це їм – кидав у 1918 р. А. Ніковський – “Vita Nuova!”

Їх – багато, і то вже не тільки селян. В цілій Україні, в духовости українців ідуть постаті, немов в велетенським колонізаційнім русі. Творять, немов похід, повний динамізму. Бо в них є певний розмах, широкі синтези, потужність пригод, – це все дає їм силу провадження.

Це – новий роман українців.

З домів і хат, з-під тихих верб і з міських бруків усе більше виходить постатей. Виходять у вимірі здобування для своєї раси.

ЦЕНТАВРИ Й КАВАРНЯ

I.

Існує літературне з’явище, незнане донедавна в Європі. Зродила його вмираюча Росія. Це з’явище розпросторилось у Росії під час упадку духовости російської інтелігенції в рр. 1904–1911 (Андреев, Арцибашев), зачепило польську еліту (навіть такого, як С. Жеромський), а з легкої руки В. Винниченка не покидає й української літератури.

Романи чи новелі цього типу дуже подібні до себе. В центрі, незалежно від дії, завжди стоїть герой, людина безпосередня, “людина природи”; ціла дія – це більш чи менш примхливо сполучені фізіологічні пригоди героя.

Фантазія героя невибаглива, – ходить йому про здобуття щораз нової самиці. Все інше є лишень тлом. До опису згвалтовань і копуляцій Арцибашев додавав для контрасту описи мордів і самовбивств, Андреев охоче додавав мазохистичні сцени. Менше вдавалося присилування до акції повісти – соціальних утопій (“Соняшна машина” В. Винниченка), зглядно не оправданих жадним гамсунівським, життєвим кипінням – описи природи.

В поезії виступав з цілим розгоном поета-самородка – Валеріян Поліщук. Ідеалом його поем – теж “людина природи”, зрештою досить розперізна.

Бігун філософії тої людини – це страх смерти.

“Я засипаю і покидаюся із содроганням од думки про небуття, про смерть”. Єдиним протестом проти небуття (і це другий бігун світогляду В. Поліщука) може бути тільки здобування жінчини, як примірника, як чергового номера.

Між цими двома бігунами захотів В. Поліщук навіть розбудувати цілий напрям в літературі – “авангардівців”.

В ч. 3 “Авангарду”, крім найрізномродніших, не завжди пристойних поем, афоризмів і гасел В. Поліщук подає навіть проект для своїх читачів. Це – “дешевий, зручний і красивий верстат – ліжко для виконання життєдайних функцій людського організму”. Власне, з цим ч. 3 “Авангарду” більшовицька політична контрола зліквідувала “авангардівців”.

Правдоподібно, вони б і так нічого не видумали нового поза заохоченнями “засівати себе в кожний соковитий примірник людської породи, втіленої в жінку”.

Бо що ж може бути в примітивній “людині природи” поза примітивними інстинктами без стримувальних духових норм?

Така людина живе моментом, як звірина. Сучасність для неї – це відчування насолоди або болю.

Це ж і є істотою життя звірини. Звірина, правдоподібно, відчуває лишень сліди минулого і дуже мало будучини.

Чим ближче є людина до природи, тим менш має розбудоване відчуття будучини й минулого. Не відчуваючи цього, не відчуває часу, поступу, розвою.

Так само не відчуває ані взаємного пов'язання своїх вчинків, ані пов'язання свого життя з життям людського оточення. І тим самим перше, що її характеризує, – це те, що вона не має почуття відповідальності.

Письменники “людини натуральної” подають її майже завжди в декорації сучасних умовин, сучасного суспільства і культури.

Власне, сучасні правні і суспільні умовини – це мережа перешкод духових для таких поліщуківських “засівачів”. Зрештою, звичаї навіть совітщини не дають їм великого поля до опису.

Дем'ян Бедний (Єфім Прідворов), колишній чорносотенний поет, тепер совітський придворний сатирик, має декілька непоганих фейлетонів. В однім із таких побутових фейлетонів-поемок “Гусак” описує він пригоди молодого провінціонала, що приїхав до Петербургу і почав жити згідно із світоглядом Саніна й авангардівців. Кар'єра шиплячого від захвату Гусака кінчається сумно в суворих буднях міста, де на примітивні відрухи “людей природи” чигають презирство, висміювання і правні консеквенції.

Відчуваючи це і, може, болячи над своїми героями, автори таких повістей беруться з ображеною завзятістю до нищення ненависних обмежень, що ставить культура й цивілізація їхнім героям.

Опльовують почуття чести, товарииськість, гієрархію ідей; ненависна їм навіть звичайна людяність. Традиції родинні,

жіночий сором, жіноча індивідуальність, навіть відвічна жіноча віра в добрість мужчини, – здається їм чимсь видуманим, фальшивістю, ошуканством.

Вони ненавидять культуру духову, навіть не раз матеріальну цивілізацію за те, що та стримує розгін їх сексуальної жадібності. Вони ненавидять скомплікованість і найчастіше ненавидять місто як джерело скомплікованості, дуже часто взагалі всяке осіле, унормоване життя, хоч би й селянське.

Бо ці українські постаті, як не раз і їх автори, походять переважно з села. Вони покинули сільський побут і його культуру, а нового щабля культури не можуть іще прийняти. “Прийшовши десь із глухого села, з тишею гаїв і просторами нив, з повільним світовідчуванням, – пише Я. Савченко про одного такого письменника, – Косяченко оторопів серед міського тиску й рвучкого темпу життя. А придивлюючися ближче до нього, він не побачив нічого іншого... крім всього того, що є в нашій дійсності негативного”. За дрібницями вони, люди без гієрархізму в ідеях, не бачуть головного – творення осередків нової культури, зросту активності сильної, духової раси.

Однак їх безпосередня (і тільки безпосередня) натура цього не може сприйняти. Замість музики сфер вони бачуть бруд, замість негайного узнання для себе, мусять “грудьми розбиватись об камінь”. Ображені ці всі Г. Косяченки, Д. Фальківські, А. Коломийці то збираються “стріляти на кожному місці” і “розбивати головою вітрини”, то прибирають пози розчарованих розпусників чи пропавших пияків.

До слабших приходять іще й інша мисль.

*...І радісна думка, що завтра умру,
І тїнь моя місто покине,
Покине цей камінь, неспокій і шум...*

(Г. Косяченко).

Або ще простіше:

*...Мені так хочеться додому,
Де коливаються жита.*

(Д. Фальківський).

Частина з цих “ображених” на культуру за її великі вимогання не втікає ані в пияцьке хуліганство Г. Косяченка, ані в котурновість тирад В. Бобинського, чи в гримасковатість А. Коломийця, вони знайшли що іншого. Їхня утеча – це мрія про “людину природи”, що з презирством трактує кожний вияв дисципліни духовости – культури.

Наївна це мрія, і безкрила – ненависть. Бо ненависть ця знає, що культуру треба прийняти, що дисципліні духової раси треба піддатися, що поза твердою школою українського відродження немає для них іншого шляху розвою. Вони знають, що їхня мрія зросла на границі зросту культури.

Бони дрижать і ненавидять, як молодий кінь, що бачить вуздечку в руці свого пана. А однак знають, що та вуздечка і сідло буде на них вкладено.

Наші зоологи описують породу запорозьких коней. Це коні доброїзді (80–90 км без спочинку), середнього зросту, темно-гніді, досить гарні. Порода ця існувала 200–300 літ, останні її заводи були на Чорномор’ю і у вдови Сагайдак на Єлисаветчині. Порода ця вже майже зникла.

Цілком іншу породу описує поет В. Бобинський:

*...Мов привиди сліпої ночі,
за нами зникли вузли узд.
Жижками нашими тріпоче
в кінському тілі – людський глузд.
Ми довго гнули під сідлами,
під панськими, свої хребти...*

Порода ця має охоту потоптати своїми копитами все, що їх може “поневоляти” або, ще гірше, “визначить стежки”. Вона ненавидить “людей жалкі мізки”, їхній оклик – “ми без оков, без узд, без пут!”.

З опису, що його дав В. Бобинський, бачимо, що то коні подібні до певної грецької мітичної постаті – огиря з головою мужчини, – до центавра.

Це – галасливі, але не небезпечні стада центаврів, що пасуться на границях української осадничої культури. Все більш розбудовується і гієрархизується українська культура, все менше місця зостається для неопанованих центаврів.

II.

Інше літературне з’явище сягає більше в глиб дев’ятнадцятого століття. Це з’явище до певної міри розв’язує суперечности і докінчує це століття.

Але для цього мусимо пригадати собі одну комічну рису з життя паризьких естетів семидесятих років – братів Е. і Ж. де Гонкурів (Goncourt).

В своїх творах вони найкраще зуміли віддати постаті здеклясованих, безхарактерних акторів, цирковців, літераторів. В їхніх романах, як “Renee Mauregin”, виступають предивні і штучні постаті, що розцвіли в атмосфері перечуленої міськоти дев’ятнадцятого століття.

Братів де Гонкурів вважають за батьків імпресіонізму. їхня мова – ультраштучна. З неї викинені всі небарвисті, невиразні слова, а на перший плян висунені кольорові, тріскучі слова, що дають ошоломливе вражіння, без огляду на задум і розвій твору, їхня манірність – це своєрідне рококо повісти. Їхній вплив на літературу французів – великий.

Зрештою вони впливали й особисто. В їхній самотній, багатій віллі збирався цілий літературний Париж. І ці

літературні маніяки, більш вражливі як інтелігентні, більш перечулені, як глибокі, охоче приймали гостей і урочисто провадили дебати естетницькі.

Скаржились тільки на одну кривду, неустанну кривду, клопіт і жаль безконечний.

Це була гра сусіда. Сусідом їх був композитор легкої музики і винахідник десятків прегаласливих інструментів. Пан Сакс, винахідник саксофону, людина плебейська і брутальна, грав на своїх трубах від рана до вечора. Не дивлячись на протести й нарікання, нищив нерви естетних Гонкурів виттям, нявчанням і риком своїх інструментів.

Гонкури й Сакс – естети й вулишня музика, божки літературництва і брук, – не легко було їх сполучити.

Минуло трохи літ, і це вдалося зробити.

Естети збираються і дебатують, вмовкаючи тільки на голос чергової продукції інструментів пана Сакса. Збираються при столику в каварні.

Більше. Вони тепер промовляють до вулиці, вони хочуть цю вулицю зацікавить собою. Вони готові сидіти в каварні з дерев'яними ложками в бутоньєрці, щоб лишень та галаслива вулиця зволила на них, “незалежних мистців”, звернути увагу.

Їхні залицання до вулиці, крикливої і наївної, – це завжди поза.

Десятки і сотні їхніх книжок, ці всі “Неврози”, “Як я то бачу”, “Перо задається”, “На грані”, – то лишень поза.

Це поза “повстання” (“Я щедрий і безсоромний, я сижу з вами за одним столиком, і б'ю вас по фізіономії”. М. Семенко “Поєма повстання”), поза “великості” (“Я сам собі цар, Бога, сонце задму”) або поза безнадійности й утечі (“Я вікна заслоню чорною хустиною, я уха затичу бавовною білою”. Д. Загул).

Чим менш власної синтези має за собою такий каварняний письменник, тим більш зухвала є його поза, тим несамовитіші є його вигуки.

Вони самозакохані, як мітичні нарциси, для них їхня творчість лиш “припадково збіглася з шляхом якогось відродження” (М. Семенко), їхні ідеологи проповідують свободу “аж до меж бунту проти національних ідеалів, загальних релігійних вірувань і святощів” (М. Рудницький).

Вони волять припадковість, маніяцтво, “бунт” і всі зовнішні наслідування індивідуалізму, бо не можуть дати нічого іншого.

Вони загубили зміст культури і втратили відчуття письменства як сили, що дисциплінує.

Вже їхні вчителі – символісти й імпресіоністи – загубили то відчуття. Розпливання в музиці, нищення формалізмом творення, вічне теоретизування створили сліпий кут для літератури й особливо поезії.

“Поетика А. Белого чи С. Малярме – це вакханалія інтелектуалізму, їхні поезії – це не раз тільки блискучий кошмар. Шукання поезії в чистому стані – це нищення її. Тенденція до надмірної ригористичності в письменстві, бажання ізолювати його від усього неістотного – це небезпека самовбивства. Стремління до краси, що була б незалежна і від жару риторики, і від сюжету, і від почуттєвого забарвлення, – має в собі щось із самознищення, щось нелюдського. Це самознищення інтелегентського мозку, відірваного від власної духової раси.

Тому вкінці вони шукають зв'язку хоч би з галасом міських вулиць. Часами здається, що вони в ніщо інше не вірять, як тільки в галас вулиць.

Вони не вірять у власну організацію духовости. Крім нової, сенсаційної пози вони нічого не узнають у літературі. Вони бридяться і ненавидять зусилля в духовости.

Це переважно з тих кол ідуть голоси, що “ми нічого не маємо”. Вони, “нешасненькі” в українським духовім життю, стало поплакують над “убогістю” української раси, самі убогі, нездібні до синтези, нездібні збагнути глибини близької духовости.

Це їм, вирослим у атмосфері дев'ятнадцятого століття, їм, лінивим духово, здається, що корабель української раси ніколи не впливав на великі води, що “ми ще ніколи не були собою” (*М. Рильський*).

Це на них, головне, лежить відповідальність за те, що свіжі сили, що приходять до українського великого міста, знаходять там для себе тільки вперте поменшування власної раси, цілковиту розгойданість понять, безплянність і ліниву “каварняність”.

Вони, – каварняники – як і центаври, ненавидять зріст власної духовости тому, що він вимагає від них зусилля.

Цим людям культуру і цивілізацію давали досі чужі дужі руки. Вони не звикли виробляти і дисциплінувати в собі своє власне “я” і “я” своєї раси. Те, що вони мають, прийшло до них легко, як французькі парфуми, російський кавяр чи віденський віц.

Вони дістали своє духове лице так само без труднощів, як діставали нові лінії залізниць – дешевою ціною і малими зусиллями.

Це в інтересі їх, “лицарів найменшого зусилля”, є, щоб великими зусиллями будована нова духовість не вищилась і не зростала.

Бо коли письменники-центаври, опановані дисципліною зросту, зможуть іще давати цінности для своєї раси, то вони – байдужа до всього, крім поз і вулишніх галасів, каварня – не зможуть нічого дати.

Відірвані від своєї духової раси – вони безсилі.

III.

Цікавою є одна риса, що об'єднує і каварню, і центаврів. Це їх відношення до жінки.

І одні, й другі охоче підкреслюють свою жагучу сексуальність.

Це ж каварняні поети описують найбридкіші фізіологічні подробиці, це ж їх маніфести кінчалися запропонованням “сорока тисяч найгарніших жінок міста” своїм читачам. Це вони підкреслюють свій “донжуанізм” і т. п.

А одночасно – хіба в жадній літературній ділянці нема стільки нехоті і щирого презирства до жіночих чеснот і індивідуальності.

Зрештою, і чесноти, й індивідуальність жінки – тісно зв'язані. Хто знає, може, найбільший зміст жінки є, власне, в тій боротьбі (одчайній не раз) за свою особистість – хоч за зовнішні ознаки її, хоч за тінь того? Хто знає, чи не найбільш жіноче є в тій боротьбі на самім краю, на останній границі, на самім березі вогненного провалля інстинкту?

В цім, може, й є її гордість, дівочість, почування матрони...

Не менш вартісним, а мабуть, і глибшим є її інша сторона – духовна материнськість.

Але цього всього не бачуть ані каварняники, ані центаври. В їх творах жінка завжди – тільки самиця.

І тут ми зближуємося до одного з найважливіших питань розвою збірної духовости, культу жінки.

Культ жінки – це передусім опанування своїх інстинктів. Цього не може вчинити ані центаврівський чинник культури, ані каварняний. Один, примітивний, не вміє ще опанувати себе, другий, розпещений, не може вже володіти собою.

Один ненавидить зорганізовану духовість як дисципліну, другий не хоче її як сталого зусилля. Для одних і других чимсь

ворожим і смішним здається не тільки поставлення жінчини на п'єдесталі, але навіть звичайне признання вартости жіночої індивідуальности як матері й укоханой. Бо таке признання – це важке для них самообмеження власних інстинктів, це – створення у власній духовости атмосфери сталого напруження.

А тим часом то стале напруження, що виникає з самоопановання, це найбільш, може, важна підстава в розвою духовости, у зрості культури.

Бо відкидати сексуальности не можемо, можемо тільки пробувати утримувати її в границях, можемо її ріжничкувати і спроваджувати з русла фізіологічного в русло творчого чину. Тоді з неї можуть постати і сильні, і великі вияви людського духа. “Ступінь і рід сексуальности людини сягає аж до найвищих верхівель людського духа” (*Ф. Ніцше*).

В християнстві, в цьому праджерелі й нашої духовости, уже св. Павло вчить, що треба вміти опанувати тілесні інстинкти. Ходить йому не про згноблення, але опанування, кермування ними.

Від цієї “штучности” починається взагалі всяка культура, всяка зорганізована духовість. Це діло кожної культури, що могутній, але сирий чинник духовости, половий гін частинно тратить свій первісний характер і “енергії, заховані в живловім гоні, починають служити вже позасексуальним половим функціям” (*Oskar Pfister. Die Psychoanalyse in Dienste der Erziehung*).

Р. Н. Towne, американський дослідувач культур, почавши від найдавніших, бачить у скромности жінок і стриманости мужчин взагалі підставу кожної культури, кожної зорганізованої духовости. В своїй “Філософії культури”, порівнявши з десятком культур світа, він просто стверджує, що “перехід людства із дикого стану в стан культурний незмінно

висловлюється дуже виразним зміцненням сексуальної моралі. Прикметами цього зміцнення є розвій стриманости як серед мужчин, так і серед жінок...”

Далі підносить Товнер велике значіння моногамії для розвою культури. Ті ж культури, де панувало багатоженство, розвивалися дуже поволі і легко упадали.

Що ж до культури жінчини, то він зродився в расах Європи разом із культом лицарськості.

Вже в XI століттю, коли слава українська “дзвеніла в Києві” і кликала “князі на побіду”, в военній поемі русичів була похвала для прегарних князівен Глібовни і Ярославни.

В галійській расі, в середньовіччю стався духовий факт, що окреслив на довгі століття характер європейських культур. Про нього оповідає історик Сеньобос (Seignobos): “Ніде і в жадній цивілізації не сталося нічого аналогічного; ніде й ніколи перед другою половиною XII віку не трактовано жінчини як вищої істоти.

Це де Труа (Chrétien de Troyes) завдячуємо цю новину, що її він оформив в епічній поемі “Оповідь про любов Лянселота де Ляка і королеви Женієври”... Стриману любов там прославлено, як ідеальну чесноту лицаря. Таке окреслення любови сталося відразу ж улюбленою темою і головним чаром цих усих поем бретонського циклю і утвердилося взагалі в романах лицарських. Від того часу пані трактовано в товаристві як вищі істоти, оточувано зовнішніми знаками пошани, ціловано їм руку і садовлено їх на почеснім місці...

Ця революція звичаїв, пропагована в літературі, дала більше, ніж християнство, до піднесення суспільного становища жінчини”.

Мати стало перед очима вищі, найшляхотніші прикмети жіночої душі – це чи не є найважніший міт духовости білої раси. Це він озброював хрестоносні розмахи європейського

лицарства, і це він дав пуританській Америці розгін до опанування півсвіта.

Міт культу жінки живий в духовности європейських рас.

Сучасний письменник славить її, жінку, що – “з нами як повітря, світло й тепло... Жінка дає світові чоловіку, годує його, вчить говорити і ходити, оповідає про Бога й батьківщину, співділає в праці, доглядає в болю, видобуває із халеп, кохає навіть ув'язненого, пестить, іде з ним до шахт і на верхівлі гір, обмиває по смерті і пам'ятає про його могилу... Вона дає нам найгарячіші сльози, найгарніші усміхи, найлюбіші пестоші і побуджує до найбільшої праці...

Не знаю, солодка піклувателько наша, чи ти вирвеш коли сокиру й плуг з руки чоловіка, чи вберешся в тогу мудреця або в облитий кров'ю панцир воїна. Знаю лишень певно, що така, як ти є сьогодні і не інакша, завжди будеш нашим світлом, теплом і повітрям, що без нього нема ані щастя, ані навіть існування” (*“Notes B. Prusa”*).

Сучасний письменник вірить у неї. “Мати не тільки тілом, але й духом зроджує нас до ласки вищої; і коли ми втрачаємо ту ласку, то, як каже святий Августин, її благання за нас і її сльози дозволяють нам відшукати світлість...

Все можна знищити в родині, крім цього незнищального почування: любови матері до дітей і мужеського прагнення материнської любови, що існує в чоловіці ціле життя і не раз обуджує материнськість в подрузі життя...

Нема на світі дивнішої таємниці неба, як любов жінки до тих, кого вона дала світові” (*P. Mauriac. La mère*).

Сучасний письменник творить із думкою про неї, подружку життя.

“В тобі була інтуїція, ініціатива, джерело моєї творчості...

Між моєю душею і душею твоєю не було ніяких перепон, ані найменшої тайни.

Чи ти була біля мене, чи ні – я завжди почував твою присутність, завжди згадував твої мислі, розмовляв із тобою, далекою, в своїй душі, радився в своїх справах, усе робив, освітлюючи твоїм поглядом. Навіть вражіння свої од цілого, широкого світу і людей переживав разом із тобою...

Була між нами – Правда” (*Іван Липа. З нового світу*).
В осередку культури стоїть культ жінчини.

ПОРІГ СТОЛІТТЯ

I.

Здавалося, що той поріг уже давно знайдено. Декаденти з дев'ятисотих років цілком виразно це твердили. З першим днем 1901 року розпочинали двадцяте століття і додавали, що їх вік і вік Європи – вичерпаний. Декадентська сита мелянхолія була досить модна, аж вкінці про неї забули. Декаденти духовости не почали нового століття.

По війні бажання окреслити століття загорілося в серцю лицарів утопії, посадовичів ідей XIX. Їхня проповідь нової ери спокою, щось вроді Сен-П'єрівських “Проектів на встановлення тривалого Миру”, була зворушлива. Щось було в тому з неспокоїної совісти утопістів, закривавлених кров'ю Великої Війни.

Установлено щось вроді всеєвропейського, а навіть позаєвропейського парламента без виконної сили. Не був це уряд, лишень бюро пропаганди дефетизму і безсилости для європейських рас.

Дивно, що і декаденти, і утопісти однаково починали свій новий вік або від глорифікації вичерпаних типів (Дезесент декадентів), або цілих спацифікованих війною рас.

Однак прострація духовости Європи не тривала довго. Змінилися статичні, апатичні обриси духових рас. Динаміка їх стосунків усе виразнішає. Упадають найліпше збудовані теорії, виростають несподівані віри. Формуються нові сили.

Хіба не від безсилости, а від нових сил почнемо відчування нового століття. Хіба важнішим є те, що формується, а не те, що zdeформоване. Не від подробиць упадку, не від півтонів прострації буде новий вік. Від велетенських силвет, що потужніють, розпочинається поріг століття.

Давно вже окрема людина не почувала такої страшної самотности, давно вже протилежности рас не виступали так яскраво, як тепер. Давно вже не було такої напружености шукань, такого відвертого бажання згнобити противника. Не одна ідея послана привітливо чужій расі – таїть у собі замасковане знищення для тої раси. Не раз під час сердечних уклонів такому послові-сердешникові випадає з рукава стилет. Але він не соромиться, ховаючи його наново в рукав. Занадто гостро і безмилосердно провадиться боротьба за всердловування в чужі душі своєї правди, щоб хтось звертав увагу на такі дрібниці.

Іде боротьба сил за зміст нового віку. Що ж розпочало цю боротьбу за духовий зміст нового століття? Що такого сталося, що аж наново випробовують раси Європи всі свої духові вартости?

Війна 1914–1918 змінила таблицю вартостей в Європі... Навіть не війна, – забиті: два мільйони німців, півтора мільйона французів, три чверти мільйона італійців, півмільйона українців... Навіть не вісім мільйонів забитих, – лишень смерть.

Це, нахилиючись над другом, зрозумів учасник війни, що в обличчі смерти є речі, що беруться від увагу, і є багато такого, що не потрібне.

Герой воєнного роману дивиться на полях битви на друга.

“Вся історія, всі облічення і всі знання від початку світа – це все нічого не було варте в порівнянні з Бельреєм, що вмирав” (*Alban. Le songe*).

Смерть друзів для тих, що zostались живі, принесла закінчення минулого.

По повороті додому, не один сказав собі, як Монтерлян (Montherlan) по війні: “Нема чого зітхати – треба тільки уважати, щоб не тратити даремно часу”. Вернулися додому ті, що так прагнули побачити дім. Але вернувшись, не знайшли його таким, яким собі вимріяли в окопах. Дім, батьківщина були інші, бо вони іншими очима дивились на них. Під час війни вони раз назавжди зрозуміли, що є речі, що беруться під увагу, і є багато такого, що непотрібне.

На них зісталась печатка смерти. Такої загальної пам'яті про смерть не мало попереднє століття. Хто знає, може, то було його великою хибою? Бо що більше підносить напруження життя, як тривала пам'ять про смерть? Може, тому й так раптом зсіріло XIX століття, що в нім не було тої тривалої пам'яті про смерть, а тому й одночасно не було глибокого відчуження життя?

Але ці люди, що вернулися додому з війни, – самі вбивали. Ми живемо в епосі людей, що вбивали, і цим, може, найбільше різнимося від XIX віку. Убивці – це масове з'явище, це ті, що творять сучасне суспільство. Надолі і вгорі – учасники великих і малих убивань, повстань, нападів і каторг. Навіть річ не в тому, щоб кожний із сучасників власноручно вбивав, але вистачить, щоб кожен бачив забитого, або забивання, або тільки кров і обнажену страхом людську одиницю.

Зрештою вбивники, що повернулися з війни до батьківщини, вподібнили свої батьківщини до себе.

Печать смерти тепер є скрізь. Це вона гукає до нас безпосередньо з типової для наших часів жовтої преси, із пропаганди схованок перед газами й літаками, із спеціального зацікавлення сучасників до лікарських наук, до судових кримінальних процесів, до описів ловів на людей. По короткій мрії про пацифізм дух смерти стає перед одиницею як щоденна страва, як хліб насущний.

Ані розвій машинізації, ані зміни в духовій гієрархії не викликали б такого перевероту в людській психе, як необмежене, майже необрахувальне посування смерти і вбік пригноблених, і вбік гнобителів, і вбік убогих, і вбік багатих, і вбік наївних теоретиків, і вбік носителів деспотії влади. Зникає саме поняття цінності життя людини як цінності самої в собі.

Як парії-індуси, можуть тисячами умирати люди в самих центрах Європи, – то вже нікого не зворушує. Обороняють підсудного в судах в імені найрізномірніших мотивів, але не в імені цінності життя особи.

В життю особи лишень тоді знаходять вартість, коли воно зв'язане з чимсь більшим – з ідеями держави, партії, раси чи навіть секти” або еліти...

Для войовників, що повернулись, все довкола було сіре, мляве, подібне до себе і вартє презирства. Бо вартість людей і їх змісту вони оцінювали тільки одною валютою – відвагою перед лицем смерти.

Зміст життя був оцінюваний готовістю вмерти за нього. Мальро (Malraux) описує в своїх “Людських станах” смерть одного із своїх героїв: “Він умирав, щоб надати сенс своєму життю. Чого вартє було б для нього життя, що для нього він не прийняв би смерти?..”

Ця готовість умерти за зміст життя селекціонує людей: ділить їх на приготовлених до зламання і на одиниці, готові до всього в боротьбі. Напруження цього процесу печаті смерті змушує і творчі одиниці висловлюватись якнайглибше. Ті правди рас, що зросли в повоєнній Європі, кличуть до якнайбільшої відваги і до якнайяскравішого, спішливого життя.

Всі невиразности, однаковости людей зникають, поплиють у тім невмолимім тлінню напруження. Мабуть, давно вже люди маси не почували себе так виразно людьми маси, а люди-провідники – провідниками.

Нове століття починається піднесенням вартости змісту людського життя, а не життя кожної одиниці. Хто ж не має його, того змісту, в собі виразного, той шукає виразніших, еднається з тими, що їх називав Гобіно “королівськими синами”.

Еднаються, щоб іти назустріч невідомому.

В одній з найліпших французьких п'єс про сучасну духовість так говорить постать Провідника:

“– Ми не знаємо, що ми будемо робити, але ми знаємо, що ми щось сотворимо!..

Ми є люди сьогоднішнього дня! Ми – самотні! Ми в ніщо не віримо! Ми віримо тільки в кров, що кружляє в наших жилах!” (*Drieu La Rochelle. Le Chef*).

II.

Не можна говорити про безвірність наших часів. Це віра переповнює береги європейських духових рас. Можна говорити лишень про недовір'я до такої чи іншої духової інституції, традиції, урядів чи осіб. Але це недовір'я якраз і постає з надміру віри і з нехоті до слабости й вагання.

По процесі печаті смерти – одно, єдине, найважливіше стало в Європі над усім і простягло озброєні руки вгору – віра у власну кров.

З тою вірою ідуть раси проти фікцій, – просто в очі випадкам і здобуванню, нещастям і тріумфам, – ідуть просто в очі незнаному. Ідуть, без вагання підставляючи свої груди призначенню, викликаючи його. Ідуть, роздражнивши долю, заризиковавши всім. Дають із себе все, грають власним існуванням. Грають на те тільки, щоб мати відчуження велетенської, власної свободи.

Перша підводиться, стає і вирушає стара раса латинська. Провідником її духовости – середньовічний Данте. Той, хто був і в найнижчому пеклі, і в найвищому раю.

За нею підводиться раса германів, того світу, що зростав обіч Риму, та не був Римом покорений.

Дивна раса жидівська повстає, повна раптової пихи. Її призначенням – знищити “латинську літеру”, культуру Заходу. Її провідники славлять дух Сіону. Її поет вітає той час, коли на забиту латинську культуру, на її “потужне тіло покладе стяг із сьома зорями, стяг королівства Юди” (*R. Brandstaetter. Królestwo trzeciej swiatyni. W., 1934*).

Сини галійської раси мріють про одну революцію, що ще раз має визволити людей білої раси. Визволити людину і від комунізму, і від його брата, капіталізму. Визволити людину від матеріалізму, від примусу зиску і від винаходів. Метою життя поставити заспокоєння найглибших потреб людини.

Прокидаються й менші раси: турки пригадують собі імперію хиттїтів, що кілька тисяч літ тому покорили Вавилон і захопили земний рай – Месопотамію.

Як рись, зводиться на передні лапи стара фінська раса і холодним зором дивиться просто в очі Москві.

Підводяться флянди, будяться татари. Московський Великий Бюрократичний Шулер наказує своїм урядовцям хоч наспіх, хоч тимчасово оформлювати зміст восьмидесяти рас совітщини, що будяться*.

Не одній одиниці, групі, расі хвиля гніву чи відчаю раптом відсліпила очі – і їй заясніли на мить обриси її призначення, заговорив голос власної гордості, промовив клич крові. Поза гордістю, кров'ю і землею – нема інших цінностей. Свідком власного існування є лишень власне існування. Все інше – фікція, ошуканство, розгублення, упадок, смерть духова.

Єдина правда, що є, – це дивитись у себе, бути самим собою, ставати самим собою

Нема розпуснішої думки, як та, що на це ставання є час. Порівнюючи з тою думкою, всі зради, всі ухили, всі конфлікти бліднуть у своєму значенню.

Знаємо добре, що не менш як раси хиттітів, Ніневи, Єгипту, Крети й Вавилону, і духові раси сучасні є смертельні, що вони можуть і розцвісти, і впасти. Знаємо так само, що упадок їх не завжди залежить од зовнішніх, об'єктивних причин, тільки від внутрішнього розкладу, від вмовлювання в себе непотреби зусилля.

На щастя, присипляння духовости, традиція дев'ятнадцятого століття, минає: і самоприсипляння, і присипляння чужинців, що трактують українську духову расу як “убогих кривних з провінції”.

Винятковим щастям для тої раси є виповідження їй безжалісної боротьби. Донедавна боролися навіть із самою назвою “Україна” (1876 р.), тепер борються з найменшим виявом української гордості.

---

*Навіть для калмиків росіянин Каляєф пише москвофільські поеми – “загри”, щоб не будили тої раси старі загри про перемоги калмицьких ханів.

Та боротьба з великою українською расою не має собі рівної в Європі. Може, тільки кілька століть тому можна було б порівняти її з боротьбою релігійною.

Гра на велетенське ошуканство, урядовський сприт у всій красі дев'ятнадцятого, продажні газети і невмолима чрезовичайка – що за розкішна школа для духовости!

Коли Івана Липу запитали в 1918 році – кому в нагороду за здобуття незалежності треба поставити пам'ятник, відповів тарасівець, трохи усміхнувшись:

– Большевикам. Тим, що вели наступ на Україну.

Ставати собою, утривалюватися, щоб бути тривалим на цілі століття, – з цим вступаємо в новий вік. Це – не маленькі люди, але велика південна раса, повна незаспокоєности. Антропологічна динарська раса, що є підставою нашої духової раси, має велику експанзивну силу, великі здібности й амбіції, що не терплять згірдливого відношення до себе. Пірвані амбіцією, динарці дають усе з себе на терези життя, щоб мати можливість виявитися, щоб стати собою (*Р. Ендик*).

За тим “ставанням собою” ще перед порогом століття (1914 р.) тужив талановитий різьбар Михайло Гаврилко. В своїй промові на студентському конгресі вказував Гаврилко, що – будучність тільки в кристалізації української духовости на культурі наших прапредків, які мали свій погляд на світ, своє відношення до природи, свою етику і свою мораль. Цей мрійник і фантаст передбачив, що прийде час, коли кожна духова раса в Європі боротиметься з тим, що її калічить, викривлює, роздвоює і розтворює.

Европеїзм, західність як метода, засоби, шукання свого я, але ставання собою як мета.

Це ще перед порогом століття відчула велика українка, Наталя Кобринська: “Вихвалюваний так часто европеїзм не

повинен полягати на підпорядкуванні нашого духа чужині, на нехтуванні всього, що своє, а якраз на вмілості піднести себе і свою індивідуальність до висоти європейської культури й мистецтва. А того не досягнемо ніколи, не навчившись берегти прикмети нашої питомої вдачі, не навчившись – дійсно справді “бути собою”.

Бути собою, ставати собою, не роздрібнюватись, всі свої сили звернути на одно – це те, що на порозі століття зустрічає українську духову расу.

III.

Коли влітку 1918 року представники німецької мистецької еліти були запрошені на урочисту виставу на їх честь у Київському Державному Театрі, на “Затоплений Дзвін” Г. Гавтпмана, – вони завмерли від подиву і захвату по піднесенню завіси.

Так, то був “Затоплений Дзвін”, то була знайома мелодія Заходу, але як віддана українською духовістю! Сама сцена, її декорації здавалися їм чимсь надзвичайно новим, шалено барвистим і повним нечуваної сили почуття. Так, то була західня мелодія, то був відвічний міт, але умаений українським почуттям, наново ним пережитий.

Переживання найглибших мітів людства, зорганізування по-своєму почуття – це є підстава зросту української духовости.

Твори різьбара О. Архипенка стоять майже на границі інстинктивного. “Ці твори ділають так нечувано органічно, ...що з місця стає ясно: ці твори мистецтва силою стихійного пориву дорівнюють творам природи!..

Перед такими творами, як “Материнство” (теракота з 1929 р.), забуваємо, чи це різьба, чи, може, візія, чудовий плід

нашої уяви? Невимовна ніжність спливає з голови волоссям на спадисті рамена, що зливаються в одно з тілом та дитиною жінки. В цій жінці є наївність первісної людини, покора перед величчю власного природного призначення. Чути також містичний зв'язок між дитиною і матір'ю, космічний зв'язок між обидвома і цілою живою природою...

Архипенка різби та портрети з останніх літ – це ревелляція, чим може бути артист. В них бачимо нерозірвальну єдність стихійного змісту та мистецької форми” (*Дарія Віконська. J. Joaze*).

Щось інстинктивного має в собі наш т. зв. побутовий театр. Вселюдська простота, сила, а не раз і демонічність персонажів захоплює. Захоплена цим театром, пише в листі чужинка: “Дивна, цікава, оригінальна сцена! Не подібне то є до жадного з театрів на світі, а має своєрідну, велику красу...

Бачила я вчора комедію Шевченка “Назар Стодоля” і не перестану твердити, що той театр не подібний до жадного театру на світі. Ніяких правил, форма первісна, як новонароджене немовля, з акцією роблять, що хочуть, – а однак, то все є прегарне, шире, повне чару. Та дитина розвинеться на потужну людину!” (*Лист Е. Ожешкової з 18. XII. 1887*).

Тріпотіння джерел-почувань видно в неспокійнім і різнобарвнім характері української графіки. Можна відчути крізь тяготіння традиції ці підсвідомі, расові почування, їхню силу.

Казав же один із французьких дипломатів в 1917 році, розглядаючи в Києві праці О. Судомори і інших графіків: “Коли б ви мали таких глибоких політиків, як маєте мистців, ви б давно вже мали все, чого жадаєте”.

Розвій малярства українського – це епопея. Пристрасна динаміка П. Ковжуна з його дереворитами і шляхотними

гвашами, дереворити С. Налепинської-Бойчук, В. Седляра, М. Зубара, розпалений до червоности, важкий південь Ів. Падалки, розкіш і шляхетність П. Холодного (сина), козацька пасія М. Бутовича, портрети й пребагаті декорації А. Петрицького, Ермілова, Меллера, бундючність баталістів М. Самокиші, Л. Перфецького, чіткі київські гравюри О. Усачова, свіжість і культура емалій М. Дольницької, елегантна легкість С. Гординського – це все вислів радісного ритму української духовости.

Плястичне мистецтво ровивається швидше, ніж інші мистецькі ділянки. Українське малярство висилає вже свої експедиції до підбивання чужинців. Це там квітне здорова сила М. Глуценка, несамовито викутий жар В. Масютіна, надзвичайно глибоке сприймання природи О. Гриценка, проста шляхотність Р. Сельського, м'яка тремтливість С. Бурачка.

В цьому мистецтві чути глибину нового ритму. Не тільки в велетенських крайобрях О. Кравченка, титанічних поста-тях Юр. Садиленка, фабричних будівлях Д. Шавикін а чи в деяких дереворитах О. Довгаля, Ол. Сахновської, В. Касіяна – є він передусім у цілій школі, одній з нечисленних національ-них шкіл у Європі, в монументалістичній школі Михайла Бойчука.

Є в них зльот, як в одному з найкращих сучасних маршів Європи (так кажуть композитори), в “Авіамарші” українця – Льва Ревуцького.

Є в них сила, як у бронзах, постатях українців, Федора Ємця, в погруддях С. Литвиненка, військових медалях А. Ко-верка, у монументальній стихійности декорацій М. Андрієнка.

Часами й представник старої, сильної школи дає пре-потужне велике полотно, розмах відродження (“Довбуш” В. Кричевського).

Цю потужність можна відчуті і в широкоголосих симфоніях Льва Ревуцького. Їх розгін, їх розпросторення – це мовби велетень вставав і розпружував м'язи. В боєвих малюнках Антона Рудницького чути пульс зусилля збірного, велетенського, безжалісного для ворогів.

Музика Б. Лятошинського, Н. Нижанківського, В. Барвінського, В. Косенка, Леонтовича – це музика здобування і зросту.

Це – творення від підстав почуття, від інстинктів, від стихійности – надає свій характер мистецтву. Там нема пози, нещироти, балакучости. Є лишень стремління висловити, зсинтезувати своє. Висловити то своє якнайбільш насичено, дати з нього все найважливіше, дати з нього найпотужніше.

І це тому в окресленні багатьох мистців і багатьох творів зустрічаємо слово – монументалізм. Це “пізнавання себе від підстав” української раси інакше не можна назвати.

Правда, було б застереження, що не у всіх ділянках мистецтва можна знайти цей монументалізм. Плястичне мистецтво і музика більш мають у собі прикмет монументалізму і ляконічності.

Тим часом у письменстві ще донедавна переважали лірики. В тій ліриці лишень кілька письменників мають свою метафізичну дозрілість і монументальну силу світогляду. Це з геніяльною “Трилогією пристрастей” виступає М. Бажан, що, може, найглибше з усіх українських сучасних ліриків відчуває виразність і боротьбу інстинктів. Цілком інший є жрець ясности філософії і найвеличнішого міту людей – Праматері Роду – Л. Мосендз. Зовсім від обох інший, опалений відчуттям відвічної боротьби Ормузда й Аримана, бард неспокою раси – Е. Маланюк.

Далі, здається, що не сотні, але тисячі ліриків з'явилися на українських землях з прагненням висловити себе якнай-

повніше. Принесли з собою багато чужої культури, щоб організувати власну духовість. Принесли багатий дар грецької і римської поезики, вергарнівського вірша, петербурзького акмеїзму, англійську простоту, французьку легкість і німецьку повагу.

Творили і в національній стрілецтві, і за дротами, в таборах, на вигнанні. Була й червоноармійська група, що підкреслювала кулею і обірвала смертю свій літературний зрив (О. Влизько, В. Сосюра, А. Павлюк, Д. Фальківський, М. Булатович).

Що ж до шкіл і напрямів, то їх можна було б прийняти всі – бо ці незлічені лірики (формально узявши якусь ідеологію) насамперед хотіли висловити тільки себе. І та риса їх скуплює в одно.

Зрештою, ліризм – то прикмета видатних творів нового українського століття. Є він і в суспільних краєвидах В. Липинського, філософічних мандрівках І. Іванейка, новелях А. Крижанівського, історичних працях І. Борщака, сталових філіппіках Д. Донцова, подорожніх описах О. Назарука, навіть у бульварних романах Г. Епіка, Ю. Смолича, ба, навіть обгортки підручників алгебри прикрашують українські графіки ліричними трояндами.

Ліричність надає кольоровості сучасним українським письменникам.

Це барвистий луг із тисячами квітів, це передвітник висловлювання ще глибшого. Цей потяг до висловлювання себе за всяку ціну вже сам дає в своїм збірнім напруженню – образ монументальний.

Образ, що за ним укрите прагнення незлічених, обуджених ритмом раси на порозі нового століття – творчих українських одиниць. Це образ гордості, любови й нена-

висти, образ ще укритої повноти життя української духової раси.

І коли нам потрібні мелодії з Заходу до цього зростання, то не плиткі мелодії духовости дев'ятнадцятого століття – лишень музика, може, й дальша від нас, але глибша й гігантніша, може, музика “Пассій” Й. С. Баха, може, гайднівського “Сотворення світа”.

КИЇВ, ВІЧНЕ МІСТО

... І коли в людях – будівничих – буде
відблиск вічності, – відродиться наново
всупереч усім обставинам Київ, Вічне Місто...
Юрій Липа

Eiovia nostra coclum est.
Сильвестр Коссов, 1635

I.

Симон, чорноризець Печерської лаври, вмер у 1226 році. Нам зісталось від нього кілька дрібних літературних речей, і між ними лист, писаний до ченця Полікарпа, може, його приятеля.

Лист вислано здалека. Здається, Симон не покинув самохіть Печерських келій. Певна гіркість, може, й особистого характеру звучить у словах листа: “Печерський монастир, як море, – він не тримає в собі нічого гнилого, а геть відкидає його”.

Симон пише листа до Руської області. Це збірна назва для території, що сягала від Новгороду до Подоння, Тьмутаракані. Там жили люди, близькі йому кров'ю і культурою, стояли міста-фортеці з близькими його вуху назвами: Полоцьк, Псков, Білгород, Іскоростень, Галич, Донець, там, врешті, було тринадцять старих християнських епархій.

Власне з чотирнадцятої епархії, з “Суждальської області”, з епархії варварів, з окраїни імперії пише Симон свого листа. Ця область гуртує найбільш чужинецьких племен, з тих, що про них казав літописець: “Інші народи, що дають Русі данину: Чудь, Меря, Вєсь, Мурома, Черемиси, Мордва, Пермь,

Печора, Ямь, Литва, Земигола, Корсь, Нерома, Либь...” Симон живе якраз серед народу Меря, у Владімірі над Клязьмою, на самій окраїні колишньої держави Мономаха. Від Владіміра – близько, як рукою сягнути, і до границі тої держави, до ріки Оки, де ще, може, вищились тоді потужні, муровані вежі влади Києва.

Може, завдяки тим вежам і залагам місцеві фінські народці по незлічених повстаннях почали називати себе “русскими людьми”, т. зв. підданими Руси, васалами Києва, але вони були чужі руській культурі. Мабуть, поза урядовцями і військом, що були нетутешнього походження, мало хто розумів мову вигнанця Симона.

Бо якраз про ті самі місця (Владімірщина коло Оки) шість віків пізніш оповідає в своїй історії Росії (том 2) історик Карамзін, що ще за часів його, Карамзіна (кінець XVIII ст.), владімірщани мали багато виразів неслов'янських і то дуже старих: замість Бог казали *слод*, батько – *хрутін*, мати – *міндра*, сестра – *шіктор*, і взагалі таких слів було ще й тоді “дуже багато”. Зрештою, коли вірити історикові Соловйову, ці урало-фінці саме в XII віці почали засвоювати початки руської мови.

Симон був єпископом Владіміро-Суждальським, і його завданням було навертання варварів з їхнім шаманством і мусульманством на релігію єдино правдиву, віру нового Єрусалиму – Києва.

Попередники Симона, київські культуртрегери, не раз гинули тут мученицькою смертю, але він був щасливіший. Він, “грішний єпископ Симон”, хвалиться, що завдяки йому у Владімірі і в інших містах відбудовано прегарні церкви, каже і про те, що “де тільки є села і міста, там по всій тій землі збирають десятинний податок”, і знову скромно закінчує: а “тим усім володіє наша худость”.

Але згадка про це все багатство є йому потрібна лишень для виразнішого контрасту. Він тужить за Києвом.

Він готовий покинути свою, одну з найбільших єпархій і служити, як чернець, ігуменові, щоб лише бути в Києві, а не серед цієї варварії. “Кажу тобі, – пише до приятеля, – що всю цю славу і честь, що тут маю, з калом порівнюю. Кажу тобі, що сміттям волю валятися в Печерському монастирі і бути топтаним людьми, волю бути старцем під брамою всечесної Лаври і руку простягати. Краще було б для мене один день перебути в домі Божої матері, аніж тисячу літ, аніж віки перебувати у цих селах”.

Презирство до варварів є в його словах і одночасно туга, божевільна туга за Києвом, Містом, Вічним Містом.

* * *

Бо за часів нещасливого єпископа Симона Київ, Вічне Місто, мав уже далеко більше, як тисячу літ. Початки Міста ж губляться ще перед християнською ерою.

“Несподівано швидкий розквіт київської культури самим зовнішнім заразливим впливом візантійської культури не можна пояснити... Київська культура, однак, зародилась не на голому місці – історія України почалася не в IX віці після Р. Х. ...”
(Бунаков).

“Скитська держава, так само, як і пізніша готська, були попередницями держави Київської, як аналогічні воєнно-торговельні політичні конструкції...”

Річ ясна, що східнослов'янськз українська колонізація, опанувавши ці місця в V–VII віках, сама не могла сотворити тої складної, широко розгалуженої і незвичайно делекосяглої сітки торговельних зносин, в якій ми бачимо її в IX–X вв.: до

Єгипту, Сирії, Каліфату, Туркестану і т. д.” (*Грушевський М., Київ*).

Взагалі існує загальне переконання дослідників, що Київ мусів грати ролю першорядного міського центра задовго до слов'янського розселення. Той центр виріс з перехрещування впливів Крети, Боспорського царства, грецьких колоній, Дунаю, Ірану і Кавказу. Як культура скитів, сарматів і готів, так само й настаріша культура Києва – це південна культура, зв'язана передусім з Середземним морем (*Ростовцев*).

Грецькі, кельтські, римські і арабські впливи прийняло войовниче плем'я київське, що полюбило поле битви й лови і не обтяжувало себе хліборобством. Ті поляни – дуже миле і лагідне плем'я, як свідчить літописець, сам полянин, а як писали про полян чужинці – в високій мірі робійницьке плем'я*, – розбудувало і зміцнило той Київ мечем і купецькими саквами.

Як Лондон в наших часах, так Київ в тодішніх провадить війни тільки для забезпечення і поширення своєї торгівлі, своїх торговельних шляхів (*Договори Ігоря і т. п.*). Лише перед упадком міжусобиці і напади кочовників змінюють цей образ.

Титмар в 1018 році застає Київ велетенським містом із вісьмома торговицями, з 400 церквами і населенням “без числа”. З найдавніших часів Київ мав дуже важне торговельне значення, а під час розцвіту своєї могутности тримав в своїх руках всю торгівлю сходу Європи, був світовим ринком в тогочасному сенсі цього слова. Його торговельному значінню відповідали його розміри й заселеність. “За дуже правдоподібними підрахунками кількість мешканців його

---

*Ще й тепер повторюють чужинці; “гето било купецько-розбійницькає плем'я, яке апроч войны, разбою і прадажи.... нічим иншим не займалося” (*В. Ластоувскі. Гісторія беларускай крьўскай кнігі. 1926. Кавнас*).

доходила до 100 000 людей, отже, небагато міст Західної Європи могли конкурувати з ним в той час” (*О. Андріяшев*). Літопис, оповідаючи про пожежу Києва в 1124 р., подає, що тоді згоріло 600 церков. Недурно мандрівник Адам Бременський називав Київ в XI столітті “суперником Константинопольського престолу”. На площах його стоять мідяні й деревляні статуї, височаться палати з барельєфами з каміння, шиферу, мармуру...

Жінки київські мали коштовні оздоби з золота, срібла, емалі, скла і слоневої кости. Шовкові тканини, багата зброя, книги з мистецькими мініатюрами були доказом пишного розвою Києва.

Багато можна б було написати і про багатство міста, і про багатство великих князів (згадаймо хоч би три палаци Володимира в Києві, Вишгороді і Білгороді) і окремих купців (льохи одного з них мали в собі самого меду – вісім тонн, як згадують сучасники), – але не це було найцікавим у Києві.

Подив викликає характер будівничих Вічного Міста.

II.

Несправедливі і понижуючі постаті малювали і описували російські мистці замість русичів-киян. Ці важкі, присадкуваті, пудоваті богатирі Васнецова, з тупим, московським виразом нічого не мають спільного з духом будівничих, що закладали могутню європейську державу.

Вони не могли бути важкими, ті люди, що легковажили всі дари, а лише за зброю і за коня дякували. Границі їхньої держави були далеко одна від другої і часто загрожені. Округлі вежі Києва ще й тепер виростають перед очима мандрівця десь у поліському містечку, важко зцементовані, “з рядами вузьких стрільниць, суворо прості і циклопічно масивні”

(*Б. Ольховський*). Тоді ці вежі треба було вміти поставити і вміти оборонити. І легкі дружини киян пересувалися, як треба було, і до верхівель Дону, і до побережжя Балтії та Білого моря (Оленецьк засн. в XII ст.), і до карпатських гірських Кобаків, Города й Тюдова, а часами то йшли “аж над Дунай – сімсот молодців, самих вибранців-русовичів”. Сягали і до своїх веж у Кам’янці Руським (Литовським), до Мельника над Бугом, і до Чхова над Дунайцем. Утримували в своїй руці велетенську територію без догідних (поза ріками) доріг, утримували міцно і довго. Імперія Київська існувала п’ять століть. Недарма в її духову красу задивлялася короткотривала імперія росіян (1709–1917). Бо тоді для збудування і утримання такої імперії треба було незвичайної волі, незвичайної енергії і незвичайної швидкості чину. Була вона два і пів рази більша від сучасної етнографічної території українців, величина її просторів дорівнювала третині просторів Римської імперії [часів] найбільшого розвою.

Натискові цілої Азії протиставились люди Києва – і непокірним варварським племенам обабіч, і широчині простору власної держави. Зухвалість неабияка. Про той дух ще по північних, по західних закутинах земель старого Києва співають пісні й досі. У колядках, величаннях і піснях усе згадуються й досі “горді молодці з ясними шаблями”, що “слави доходять”. Це вони всіх татар топчуть бахматним конем, а всіх турків побивають булат-шаблею. Це вони нахваляються: “Пустимо стріли в німецьку землю. Німецьку землю ми звоюємо. І звоюємо, і зграбуємо”. Це гречний панонько аж в Судоміру, при впливі Сяну, нараджується, “як воювати, на врага стати”. Це їм сниться, що вони беруть “пів крілевства Польщі”, а до угрів по панну молоду їдуть. Це той “пан Іван” виїздить на море і “вдаряє з гармат, а в Царів-город”. Не раз ті молодці “блудять к тихому Дунаю” або кажуть:

“Запустимося в московську землю, там заберемо все здоби-
ченьки: сукна не міру, грошей не ліку”. Це ті молодці ловлять
на аркан чужих царів і ведуть їх “в свою сторону, отцю на
хвалу, панам на славу”. Ба, і Рим їхнім гострим слов’янсько-
готським очам привиджується:

*Ви, моє військо, смутненько не йдіть,
Кроком ступайте, Рим здобуйте.
Він сам наперед як полем шмигнув,
Як конем шмигнув, аж ся Рим здригнув.*

Або кажучи за літописцем, “іде князь на гради їх...”, а потім
“і до сьогодні платять дань”, або просто – “і до сьогодні под
Руссю”.

Цей дух будівничих Києва був ще цікавішим в самому
Місті. Культура київська розцвіла уже в IX–X столітті пишно і
відразу стала понад культури сусідніх країв. Дослідники
констатують, що в “сусідніх краях – в Польщі та Угорщині –
ще тільки пробивались перші промені західної цивілізації...
Культурні впливи йшли не з Польщі в Київську Русь, а з Руси
до Польщі... Культура норманська була нижча від культури
київської” (Бунаков). А що ж казати про інші краї? “Київська
культура, цивілізація святкувала великі тріумфи, розтікаючись
по великих просторах східньої Європи, а потім і прилеглих
азійських територіях. Розносили її київські руки” (М. Гру-
шевський).

Таємниця вишости цієї культури була у людях, що її
збудували, і в методах будови. Це не була племінна культура,
і це не був розвій одного полянського клану. Прегарна книжка
проф. В. Пархоменка, історика-синтетика (“Початок істор-
держ. життя в Україні”. Київ, 1925), в цілій яскравості
ставить справу підложжя культури Києва. Він приймає під
увагу впливи від іранських і грецьких аж до латино-кельтської
культури. При такому ставленню справи відпадає важність

того, звідки походить назва Русь? Чи вона норманська, чи вони з ріки Рось та Порусся, що була границею полян, – однаково. Назва ця завершувала собою сумішку і будову багатьох рас і культур, як назва Рим завершувала собою багато елементів від етруссько-грецько-македонських до єгипетських і кретських.

Ті ж, що почали розбудовувати культуру Києва, не були однородним племенем. “Полянсько-хозарська Русь мала характер далеко не племінний, а мішаний, войовничий” (*Пархоменко*). Ще частіше називає новочасний синтетик творців великого Києва “ріжноплеменною військово-торговельною організацією. Говоримо про культуру і державу Києва, як державу і культуру Риму, культуру Міста.

Автор іншої синтези культури Києва (*М. Грушевський, 1926*) підкреслює, що Київ був відбиттям і племені полян, але він став тільки “городом” полян, властиво не був їх племінним центром. Київські поляни прийняли в себе стільки ріжнокультурних і ріжноетнічних елементів, що особливості цього племені ослабли і в мові, і в обичаю, і, навіть, фізичнім типі Києва. Київська мова, письменство, право, мистецтво стали загальноукраїнськими, більше – загальноімперськими. Пізніші впливи, домішки, колонії тільки довершували потужність довговікової культурної гегемонії Міста. Вони “стирали з київського життя специфічне місцеве і сприяли розвиткові в нім більш широкого, універсального, що підносило се київське життя над тісні племінні межі, давало йому більшу широту погляду і розмах досягань” (*М. Грушевський*).

Та широта світогляду і розмах досягань будівничих держави Києва ще мало дооцінена сучасними українцями. Бо будівничі ті були наскрізь європейцями в будові, наскрізь представниками білої раси. В київській культурі і в київській державі були такі ж піднесення і упадки людських одиниць,

як і в державі португальській чи англійській. Експансія новгородського патриціату мала подібні ціхи до венеціанської експансії. Серця сучасних українців повинні так само міцніше битися на згадку про хрестові походи Києва на невірних (хоч би радимичів чи в'ятичів), як б'ються серця англосаксів на згадку про Ричарда Левине Серце. Правдоподібно, праці наших учених дозволять нам прослідити здивованими очима подорожі тодішніх купців до далекого Туркестану, Сирії, а навіть Індії...

Як би ми не приймали різнородні, а не раз суперечні теорії про державний устрій Києва, що їх подають Соловійов, Кавелін, Костомарів, Преснаків, чи хоч би мішані, як Сергієвича й Ключевського, – найважливіше, що стоїть над теоріями, – це потужність культурна і державна її будівничих. Елементи культури і елементи енергії та сили були нероздільні в тих людях, в цьому скупленні творчих людей.

III.

Тепер якраз приходимо до того, що повинно цікавити кожного дослідника української еліти: що ж єднало ті творчі одиниці? Що давало їм розгін і відчуження керми, і нестрим до будови й керми першої імперії на просторах: Ельба–Урал? Що давало їм віру в боротьбі і взаєминах з сотнями племен і народів довкола, від естів і литвинів аж до уральців і арабів? В чому була вісь духовности Міста?

Мусіла б бути така думка, така синтеза відчуття життя, що заступала б усі покуси відділення, приєднання до чужих вір і звичаїв, покуси вигідного життя серед туранських земель чи потяг до високих місць у молодих західних державах. Мусіло б бути щось, що дозволяло тим людям так легко умирати під прапорами і знаками Києва?

Отже, такий світогляд може бути тільки з переконання, що ніде життя не виявляє себе досконаліше, довершеніше, як у культурі і цивілізації Руського Міста.

Зрештою, уміння вмирати за щось своє – цього ще замало в будові духовости. Духовість Києва мала в собі на початку вже зародки чогось, що змушувало одиниці до, може, найтяжчого, до переборювання себе, до піддання себе певній духовій і реальній гієрархії. Найамбітніші постаті самохить ставали щаблями гієрархії, бо інакше ця гієрархія не була б довший час такою міцною. Мусіло бути глибоке і повне відчування володаря в тих будівничих нової культури. Певний ідеал людини стояв перед духовими очима будівничих Києва. Ідеал, тип – такий сильний і такий виразний, що вони, живі люди, почували себе тільки функцією, рисою, однією із чинностей тої довершеної людини, а цілий збірний організм Києва, цілу його складну гієрархію вважали за найбільш відповідний вигляд тієї людини.

Що ж стало віссю чинів “гордих молодців” Міста? Що уніфікувало його культуру? Який образ був у серцях тих, що здобували простори від сусідів, що об’єднували собою велетенську територію Київського володарства? На якому підложу зріс той ідеал?

Про те свідчать найстаріші пісні і найстаріші документи Києва. Вияв душі Міста звучить у кінцевих словах трактатів князя Ігоря і Святослава з греками в 944 і 971 роках. Зобов’язавшись дотримувати пактів, київські воїни, всуміш християни й погани, клянуться, що в разі зламання пактів “нехай вони не будуть мати помочі ані від Бога, ані від Перуна”, далі, нехай їхня зброя, мечі і стріли обернуться проти них, а власні щити їх не заслонять, і в кінці найтяжче закляття: “і нехай будемо рабами і в цім віці і в будучім”.

Дослідники не звернули уваги на цю подробицю, а однак це, здається, перша згадка про характер будівничих Києва – оця грізба, може, більша від страху перед власною релігією, перед воєнними невдачами, грізба невільництва для них, одвічно і довічно в і л ь н и х.

І це препишне і глибоке почуття свободи, волі лежить в глибині духовости Києва, Вічного Міста, лежить в глибині його великої культури. Тільки при таких відчуженні світу можна накладати на себе найбільші обов'язки, ставити завдання матеріальні і духові, творити і здобувати.

Ця вольність була ще чимсь різним від вольности інших людей. Будівничі Києва знаходили утвердження своєї ви б р а н о с т и у власній релігії. Як погани, вони були внуками сонця – Дажбога; пізніш, як християни, вони вірили, що треба тільки жити в любові між собою, а “Бог буде в нас і покорить нам наших ворогів”. Здається, що ці воїни, князі і купці, вставши рано, за радою “Поучення Мономаха” віддавали “ранішню похвалу Богові, а потім сходячому сонцю”, як вільні і вибрані улюбленці вищих сил.

Ченці Києва тільки підносять почуття вибраности: адже ж відомо, що лампада землі русичів висить перед гробом самого Господа, і в Великодню ніч вогонь з неба сам запалює цю лампаду, а минає при тому лампади від інших, гірших земель світа.

Правдоподібно, ченці ж і взагалі християнство допомогло остаточному обрисованню ідеальної постаті людини – володаря. “Поучення Мономаха”, що в ньому сучасні дослідники знаходять відбиття моральних ідеалів іншого великого народу – британців, в простих словах дає нам цей образ. Образ людини в “Поученні” – це вислід великої духової культури, це зеніт духовости Києва. Моральність “Поучення” має характер нормативний. Це зразок і мірило.

Є в тім “Поученню” ціла людина, що кермує власною і чужою долею. Синтеза ідеалу на століття, синтеза з поганської віри в переможця і з християнської віри в загальнолюдське. Є там пристрасні речення про лови, що, як каже історик, “впродовж багатьох тисячоліть наклали на психіку русичів незмінний вислід” (*Келтуяла*). Є й такі слова, що зичливо відкривають усі людські слабости підвладних на війні і в спокою, є слова і про людські слабости самого володаря. А поза всіма цитатами з релігійної літератури і бідканням над короткістю життя людини виступає одна думка: будь хоробрий і перемагай життя у всіх його проявах.

Минуло кілька століть. Ці русичі-кияни, певні своєї свободи, сильні вірою у власну вибраність і довершеність своїх ідеалів, зробили багато для своєї країни, що сталася “відома і слишима всіми кінци землі”.

Потім в половині XIII століття, коли вже настали гірші часи, роздумує десь на вигнанню киянин, як то в границях “від угорців і до поляків, від чехів і до білорусинів, від білорусинів і до литвинів, від німецьких земель і до карельців, а звідти до Істюга, до хвилястого моря, а від моря до болгарів, буртасів і черемисів та мордви – все було покорено Богом християнському народові і Великому князю Київському” (*“Слово о погібелі руськия землі”*). Згадує, як сиділа тоді тихо Литва в своїм болоті, як покірно платили данину народці над Волгою і Окою, як боялись походів Києва німці і угорці, а навіть сам Константинополь платив окуп володареві Києва.

Незвичну красу на землях Києва, в їх озерах, річках, горах і дібровах знаходить сучасник. Подиву гідне це все і подиву гідні ті, що панували над тими землями, – “князі могутні, бояре шляхетні і премногі достойники”, і інші будівничі Міста.

Тепер, коли по походах татарів ясно стало, які великі сили стримувала, які гострі суперечності рівноважила самим існуванням імперія Києва, огортає його одно почування – подив.

IV.

Похилилися київські білі короги з червоними бунчуками, і все слабніше тримали свої пурпурові щити оборонці Києва. Як фанфара розпачливої боротьби звучить тодішне “Слово о полку”.

В татарському літопису мурзи Мурата є відомості про роки 1240–41. Сказано там, що син Чингізхана, Джучі-хан, покорив край Сигнак, Хорезм, Дешт-Кіпчак, Україну, Крим, Валахію, Трансильванію, Угорщину, Польщу і інші землі. Землі ті передав Чингізхан синові Джучі-Батиеві як улус, приділ.

Не так давно, завдяки тенденціям чужинних істориків, уважано за факт повне спустошення Києва і околичних земель після татарського погрому. Потім київська “пустеля” почала ніби потрохи залюднюватися колоністами – на думку одних учених (польських) – з Польщі, на думку інших – з Галичини й Волині. Ще інші (російські) хочуть відшукувати сліди масової еміграції киян і взагалі русичів на північний схід до московських земель.

Тим часом мандрівець шість-сім років пізніше по погромі Києва хоч і віддає у своїх записах пригноблений настрій Киян, але одночасно нотує зустрічі з київськими боярами і вельможами та велику кількість купців з Польщі, Візантії, Австрії, Італії і Франції (*Пляно-Карпіні*). “Звернім нарешті увагу й на те, – каже історик, – що розславлена руйнація міста не зачепила ні Печерського монастиря, ні св. Софії з її славнозвісною “Нерушимою стіною”, ні багатьох

инших церков і монастирів” (О. Андріяшев). Взагалі роля Батия в упадку Києва трохи перебільшена. Адже ж нищення Києва відбувалося, хоч і в менших розмірах, але й давніше, в 1169 і 1202 рр. “Багато Київ пережив руйнувань, але ту ролю, яку накидували Батиеві, з далеко більшими підставами треба приписати татарським погромам XV віку – Едігея й “перекопського царя” Манглі-“Гірея” (Ф. Ернст, *Київська архітектура 17 віку*). Лише двісті літ пізніше Едігей, а в 1482 р. Манглі-Гірей остаточно нищать Київ як місто. В 1493 р. людність Київщини вперше робить сама опір татарам, але то вже початок нової доби історії України, доби Козацьких Когорт.

Зрештою, коли б ми прийняли навіть тезу російського історика Соловйова, його протиставлення міцноти західного будівельного матеріалу – каменя, і нетривалости, невідпорности на напади руського матеріалу – дерева, то й тоді Київ, а за ним і Новгород чи Псков не різнилися б під цим зглядом від великих міст заходу, тобто мали певну кількість камінних будівель (знаємо про кільканадцять церков у Києві). Знаємо, зрештою, хоч би й про пожежу Лондону в 1212 р., що цілковито спалила це дерев'яне тоді місто, а не позбавила його духа столиці.

Річ не в спалених і зруйнованих дільницях. Адже Батий нищив три роки Угорщину, однак вона відродилась; не менш жорстоко поведився і в Галицько-Волинському князівстві, а однак уже по 16–17 роках князь Данило іде в похід на Побожжя і Потетерев'я, кермуючись безпосередньо проти татар. Зрештою, знаємо про іншу північну країну, що використовувала династичні сварки в орді – і визволилась досить легко з-під татар. Також знаємо, що досить швидко по походах Батия орда починає ставитись байдуже до своїх руських провінцій: по смерті в 1359 р. хана Бердибека і Київ переходить, коли Ольгерд переміг татар, в склад Литовської держави.

О. Андріяшев в своєму “Нарисі історії колонізації київської землі”, роздумуючи над тим, що сталося в Києві по погромі Батия, зазначає: “Якби на чолі київської землі стала в цей час така видатна людина, як Данило Галицький, то можна гадати, що міт про повне запустіння її ніколи не існував би”.

Найважливіше в упадку Києва, Вічного Міста, – це заламання духовости його еліти. Не воєнні невдачі, не пожежі складів і церков – лише упадок духа. Не брак людей, лише брак Л ю д е й. Як це сталося?

До питання цього підходив ще Костомарів у своїх статтях в “Основи”. Він підкреслює “багатство, люксусове і веселе життя” Києва. Туди спливали рікою і данини з цілої велетенської імперії, і користі з торгівлі внутрішньої, і зовнішньої. Це змінило передовсім побут Києва-завойовника на побут Києва-розкішника. До характеристики побуту керівних верств і міського торговельного люду Костомарів притягнув билини з їх яскравими постатями та живою побутовістю, а також легенди народні, легенди з літопису і окремі твори, як “Моленіє Даниїла”.

Істотою того побуту, центральною подією, віссю забав і втіх був бенкет. Бенкет, безжурне уживання того, що принесли йому попередні війни, добра адміністрація земель і торгівля з далеким і близьким Півднем та Південним Сходом. Все, що тодішній світ мав найкращого, все було на торговицях Києва, в його ювелірів, в заїздних дворах, публічних домах. Емалії, золотарські коштовності, благовонності й солодкі вина, предивні страви, убори, оздоби і прегарні продажні жінки.

Зрештою не лише серед жінок була продажність. “Як взагалі у кожному торговім місті, де люблять багатство, де своєрідний комфорт ставлять понад усе, – і людина в Києві ставала продажною... При такій свободі і своєвільстві, при

допливі різнохарактерного люду з близьких і далеких країн – не диво, що від цього стародавнього періоду нашої історії збереглися риси, що вказували б на низький тодішній рівень моральності” (*Костомарів*).

В пам’яті сусідів і самих українців зісталися постаті ц и х лю д е й б е н к е т у, лицарів уживання життя. Ненажери і п’янголови, хвальки й шибайголови, джигуни і бабодури – їх не бракувало серед киян. Джигунство було в пошані, і при столі нахваляється київський дружинник, як гуляв він помолодецьки від країни до країни, аж заблукав до короля. А там батьки родин, почувши про прибуття київського паливоди, почали замикаати свої доньки за тридев’ять замків, за тридцять ключів. Чурило Пленкович з биліни – це власне той чарівливий модник, чепурун, крутитель жіночих голівок, рафінований і зухвалий старокиївський Дон-Жуан-ловелас.

Що ж до жінок з упадку Києва, то про їх легкодушність і кокетерію згадує ще Даниїл Заточник (ок. XIII ст.). Можливо, що тоді вже з великокняжих палат, з гридниць ішов той деморалізаторський вплив. Київська кокетка причаровує собі коханців і змінєє їх одного по другім, як їй підшепче примхливий настрій. До здобуття коханця помагаєє зводниці не тільки вміння оперувати своїми жіночими привабами, але й таємні відомості, чари, принесені з далекої Сирії чи Єгипту. Київська Цирцея, Марина Ігнатівна, уміє приворожувати і ласкавим словом, і чарами, – обертаєє людину в звіра, і сама, чарівниця, вміє покинути людський образ, коли того вимагаєє хвиля.

Саме здобування жінок перестаєє бути виявом сили, зручності, сильної мужеськості, – багатство заступаєє все. Ось, наприклад, з далекої чужини, власною флотою прибував до Києва “хупавий молодець” і хоче здобути Запаву Путятішну, небогу великого князя. Пісня нічого не говорить

ані про вроду, ані про сильну руку чужинця, лише вилічує його багатства та багаті подарунки для великого князя і великої княгині, дарунки витончені, де “хитрощі були царгородські та й мудрості ерусалимські”. А серце князівни Запави здобуває чужинець не чинами відваги, навіть не сам здобуває, – “його ятлики, люди робітні”, теслі будують князівні багаті тереми, де сипляться червінці і все блищить золотом.

Провідні групи русичів проводять в століттях упадку моральності Києва боротьбу за трон як боротьбу передовсім за матеріальні користі, як за символ вигоди життя, бенкет. До боротьби цієї людність Міста, правдоподібно, відносила чим далі, тим байдужіше. Бачимо, як легко наступає зміна князів, як усе легше преторіяни Києва висувають свого кандидата, протиставляють іншому, як усе частіше кличуть на поміч чужинців.

Правда, народ Києва не став рабськи покірний, але зате признавав кожную незаконну владу, коли його приманили матеріальними вигодами. “Кияни легко приходили до призначення княжої гідності злочинцеві” (*Костомарів*). Новий великий князь – це був символ нових утіх у Київському бенкеті, де все більш затиралась різниця між “мужем київським” і першим-ліпшим чужинцем, купцем чи наємним жовніром. А однак, ще недавно той муж київський дивився згори на всі народи, що його оточували, і, титулюючи свого зверхника великим князем, звав інших королів європейських тільки князями” (*“Хожденіє Даниїла” в пол. XII ст.*).

Київ не впав у боротьбі з кочовниками – з половцями чи татарами. Важку війну витримав насамперед його дух лицарськості і жертвенності, нищений звичайною жадібністю, захланністю в уживанню світу. Зріст духової розпусти – ось був перший найбільший удар для Вічного Міста. Футра собольні, безцінні “камки білохрущатії”,

золотоверхі тереми, де “музика гримить”, де “їства перемінні”, “столовання, почесні столи” все більше заповнюють світогляд людей Києва. Багатство і розкіш не покидає їх і під час воєнних походів: стріли їх “перевивані аравитським золотом”, лати і кольчуги їх срібні або грають золотом, навіть на бойових кораблях замість очей на дзьобі – самоцвіти, а бойова вежа начальника обтягнена важким оксамитом.

Життя в Києві стає символом розкошування, провідні верстви, ці колишні будівничі мілітарної сили Міста, – тепер розкішники. Один з перших вождів поляків, хоробрий Болеслав, прийшовши з поміччю для Святополка, і сам загубив свою переможну міцність, а військо своє знепутив та знеслили... Багатство, розкіш і веселе життя причаровували кожного, хто лишень зміг оселитися серед киян. Через півстоліття після пригоди з Болеславом Хоробрим те саме сталося з його внуком Болеславом Сміливим: “Тут поляки забули і про свої жінки в Польщі, і про свої двори й господарства”. Знаємо, що польська легенда приписує смерть святого Станіслава Костки від меча свого короля за те, що дорікав тому, що по повороті з Києва набрався звичаїв розпусних і примхливих, негідних скромної Польщі. Недарма ж друга польська легенда оповідає про пощерблення меча – сили польського короля в Києві.

Місто-сibarит, препишний розкішник, – так дивились на нього сусіди, так про нього довго ще будуть співати визволені з-під ярма Русі “руськіє” смерди на Вологодщині, так буде говорити про нього середньовічний, готичний Захід.

Та зміцнюється наступ кочовників, а “від пари кінської місяць і сонце померкнули”, а “від духу татарського не можна нам, хрещеним, живим бути”. Київ виступає насупроти. Він, може, вже не досконалий володар, як у VIII–XI в., але є ще воїном і організатором. “Пожадливість і порив до насолоди життя, хоч і обнизили моральність, але не знишили в народі

войовничого елементу, не допровадили до такої розбещеності, коли народ стає нездібним і до спільної справи, і до спільної самооборони”.

До самого кінця не забракло Місту гідних оборонців чести і відважних, шанованих навіть татарами, полководців, як тисяцький Дмитрій в ґ240 році. Не бракувало військового духу і дружинам русичів – ще й тепер “Богородице, Дівице”, їх пісню під Грунвальдом, співають з певними доповненнями сучасні польські війська. Наука військової тактики Києва багато дала сусідам: вчився її Олександр Невський в самому Місті, а (як подають новітні досліди) волинський князь Воброк, стосуючи вишкіл Києва, чотирикратно в 1371–78 роках розбив татар. Молоді держави, одні коротше (Литва, Польща – до XV–XVI ст.), другі довше (Молдава – до половини XVII ст.), треті аж донедавна (Москва, Росія) трималися традицій права чи навіть мови дипломатії й адміністрації Вічного Міста.

Але то все був лише відступ, а не наступ культури і провідних верстов Києва. Бо хоч зісталось багато військових, багато адміністраторів і дипломатів, – але вже не було духа володарів, будівничих, законодавців... Як каже пізніший літописець про “славний царственний град Київ”, що причиною упадку государства Київського був попуст “гріхів ради чоловіческих” (*Синопис Гізеля*).

Ще виразніше пише про це старий літописець у передмові до другого Києво-Печерського зводу 1095 р., де просить сучасників послухати його оповіді про монархів Києва і їх людей – “як вони обороняли українську землю і підбивали інші краї, як вони не збирали великого маєтку... Як вони не вкладали на своїх жінок золотих намист... А тепер за ненаситність Бог навів невірних” (*М. Возняк*). Ця передмова – це страх перед анархією пристрастей в еліті. Коли ж запанували там нагі пристрасті, то вже починається історія

тільки міста Києва, історія того, як у 1472 році “на Києві князи престаша бити, а вмісто князей воеводи насташа”. То вже не буде історією Міста, великого своєю культурою, дисципліною, енергією, розмахом, одним словом – характером.

Чужинецька моральність, нижча від київської навіть в часи упадку Міста, все ж опановує деякі землі Руського Риму. Опановує північні землі, Пише Герберштайн про Новгород Великий; “Нарід був тут вельми освічений і чесний, а тепер став повний зіпсуття, без сумнів заразившия московитською розпусністю, що принесли з собою зайшли сюди московити”. Про іншу домінію Києва, Псков, нотує: “Освіченість і м’які звичаї псковитинів змінилась на московитські звичаї, що є під кожним зглядом гірші”.

Буйство і сваволя “правицею і лівицею” нищать західні землі, навіть у центрі над Тетеревом і Богом творяться анархічні групи “людей татарських”, болоховців. Еліта Києва порозбрєдалася по окраїнах, по князівствах близьких кров’ю, як поліські, мукачівське, галицьке, волинське, і по чужинецьких – суздальських, литовських, молдавських. Нема голосу, що їх кликав би назад до Міста. Не звав їх до себе великий зміст.

Зміст той вийшов з Києва, як загасло світло Золотих Воріт, так, якби дійсно у гори виніс їх на своїх плечах багатир Михайлик з народної легенди. Виніс, відігнавши хвилиночку татарів, але одночасно сповнившись погордою до змалілих киян: “Кияни-громадо, погана ваша рада”, – відійшов. Зосталось лише каміння руїн, земля і люди.

Але ті люди можуть бути всім. З них можуть вийти знов багатирі Михайлики. Бо як каже народна легенда про істоту багатирів-героїв: “Багатир (усе одно як святий) – його не побачиш... Чи вони, багатирі, вмирають, чи як, а тільки виходять з нас: вийдуть його літа, то він і людях-будівничих буде”. Відблиск вічності, – і відродиться в усіх обставинах Київ, Вічне Місто.

зміст

Від видавця	5
<i>Гнатюк Михайло. Позбутися комплексу меншовартости</i>	6
Бій за українську літературу. Есей	
Боротьба з Дев'ятнадцятим	21
Розмова з наукою	34
Організація почуття	40
Боротьба з Янголом	52
Розмова з Заходом	67
Samrus Martius	82
Провідництво письменства	98
Селянський Король	104
Батько Дефетистів	136
Новий ритм	153
Рідна мова і рідна немова	158
Сайгор і Пудель	176
Розмова з Минулیم	183
Розмова з молодогою людиною	199
Сіра, жовта і червона	209
Похід постатей	218
Центаври й каварня	230
Поріг століття	243
Київ, вічне місто	257

Літературно-художнє видання

Серія “СПАДЩИНА”

Започаткована в 2005 р.

Л и п а Юрій Іванович

ТВОРИ

Том 4

**БІЙ ЗА УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ
КИЇВ, ВІЧНЕ МІСТО**

Вступна стаття

Г н а т ю к а Михайла Івановича

Художнє оформлення серії

Ш у т у р м и Ігоря Богдановича

Редактор-упорядник *Дмитро Санига*

Технічний редактор *Леся Пелехата*

Коректор *Тетяна Грицик*

Комп'ютерна верстка *Роксоліани Бедрій*

Здано на складання 18. 06. 2010. Підписано до друку 01. 08. 2011.
Формат 70x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура GaramondNarrowСТТ.
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 13,30.
Тираж 1000 прим.

Видавництво “Каменяр” 79008. Львів, Підвальна, 3

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ДК, № 462.

Ел. адреса: vyd_kamenyar@mail.lviv.ua

Вебсайт: <http://www.kamenyar.com.ua>

Віддруковано з готових діапозитивів ПП Мошак М. І.

32300 м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.,

вул. Іоаннопредтеченська, 2.

Свідоцтво Держреєстру: серія ДК, № 867

Липа, Юрій
Лб1 Твори: [В 10 т.]. – Львів: Каменяр, 2005– . – ISBN 5-7745-1102-2.
Т. 4: Бій за українську літературу; Київ, вічне місто [Текст] /
Худож. оформл. І. Шутурми. – 2012. – 278 с.: портр. – (Спадщина).
ISBN 978-966-607-186-9

Видання об'єднує два гостро-публіцистичних твори відомого українського письменника, публіциста, літературознавця, історіософа, лікаря, громадського діяча Юрія Липи (1900–1944) – літературознавчий есей “Бій за українську літературу” та нарис “Київ, Вічне Місто”.

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР